

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti
Vol. VII (2009), No. 3

OGRANIČENJA SLOBODE UDRUŽIVANJA

*Vojin Dimitrijević • Carlos Closa Montero • Jovica Trkulja
Milan Marković • Milan Jovanović*

Istraživanja

Miljenko Antić

Nadežda Silaški i Biljana Radić-Bojanović

Ogledi

Vladimir Petrović

Besede

Mihailo Đurić

Dosije

*Sporovi oko rehabilitacije u Srbiji
Rehabilitacija Dragoslava Mihailovića*

Osvrti, prikazi, recenzije

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti
Vol. VII (2009), No. 3

Glavni i odgovrni urednik
prof. dr Jovica Trkulja

Članovi uredništva

mr Srđan Cvetković

Marinko Arsić Ivkov

dr Predrag J. Marković

Dejan Milić

doc. dr Slobodan G. Marković, zamenik glavnog urednika

mr Vladimir Petrović (sekretar)

prof. dr Vladimir V. Vodinelić

Izdavač

Centar za unapređivanje pravnih studija

E-mail: cups@cups.rs • www.cups.rs

Adresa uredništva

Novi Beograd, Goce Delčeva 36, tel/fax: 011/2095-512

www.hetericus.org

Za izdavača

prof. dr Vladimir V. Vodinelić, direktor

Lektura i korektura

Marinko Arsić Ivkov

Izvršni izdavač

Dosije, Braće Nedića 29, Beograd, tel: 011/2422-298

www.dosije.rs

Tiraž

400 primeraka

Godišnja pretplata: za pojedince 1.200 din., za ustanove 2.000 din.

Ilustracija na naslovnoj strani
Milan Konjović, Žito 1939.

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. VII (2009), No. 3

SADRŽAJ

<i>Uvodnik</i>	3
----------------------	---

OGRANIČENJA SLOBODE UDRUŽIVANJA

<i>Vojin Dimitrijević</i> Ograničenja slobode udruživanja i srodnih prava dozvoljena u međunarodnom pravu	7
<i>Carlos Closa Montero</i> On the regulation of political parties in Spain	22
<i>Jovica Trkulja</i> Deficiti srpske legislative o slobodi udruživanja	28
<i>Milan Marković</i> Sloboda udruživanja – prihvatljiva ograničenja	48
<i>Milan Jovanović</i> Ustavna ograničenja za zloupotrebu demokratije	55

Istraživanja

<i>Miljenko Antić</i> Uzroci rata u Hrvatskoj (1991–1995): kritika srpske perspektive	61
<i>Nadežda Silaški, Biljana Radić-Bojančić</i> Ratne i sportske igre	83

Ogledi

<i>Vladimir Petrović</i> Etnopolitika smrti: Sreten Vukosavljević i mađarska manjina u Jugoslaviji	97
--	----

Tokovi

<i>Mihailo Ilić</i> Neprijatelji države	107
--	-----

Besede

<i>Mihailo Đurić</i> Nova stara iskušenja	109
--	-----

Zbivanja

- Marinko M. Vučinić*
Javni konkursi – još jedna politička obmana 113

Pogledi

- Marinko M. Vučinić*
Doba političkog licitiranja i beznačelnosti 117
- Ilija Marković*
Aforizam kao poslednji bedem odbrane (2) 123

Dosije

- Jovica Trkulja*
Rehabilitacija političkih osuđenika u Srbiji (4) 127
- Sporovi oko rehabilitacije (Čedomir Antić, Svetozar Oro,
Srđan Cvetković, Mihailo Marković) 129
- Rehabilitacija Dragoslava Mihailovića 136

Osvrti, prikazi, recenzije

- Željko Simić*
Beket: farsa, groteska ili tragedija 153
- Slaviša Orlović*
Ljudskost koja pobeduje 167
- Marinko M. Vučinić*
Vizantijske slike Radivoja Radića 170
- Vladimir Petrović*
Crne rupe 177
- Uputstvo za saradnike* 179

UVODNIK

Sloboda udruživanja i na nju oslonjena i iz nje izvedena sloboda, odnosno pravo na političko udruživanje, jesu jedna od osnovnih i najznačajnijih sloboda na kojima se temelje savremena, moderna društva. Suština ove slobode izražena je u pravu građana da osnivaju političke partije, ali i druga udruženja i organizacije, i u pravu da učestvuju u njihovim aktivnostima. Sloboda udruživanja osnov je političkog sistema utemeljenog na političkom pluralizmu. Međutim, sloboda udruživanja, kao i mnoge druge slobode, koje jemče kako domaći tako i međunarodni dokumenti, nije apsolutna i nije ničim neograničena. Savremene države ugrađuju mehanizme kojima sprečavaju, ili onemogućavaju, pa i zabranjuju, neprihvatljivo delovanje političkih organizacija i udruženja.

Posebno je osetljivo pitanje utvrđivanja granice korišćenja ljudskih sloboda i prava uopšte i njihovih ograničenja, a time i granice korišćenja i ograničenja slobode udruživanja. Naročito je osetljivo i delikatno pitanje zabrane političkih stranaka i udruženja. Tu se suočavamo sa problemom kako uspostaviti balans između slobode, s jedne strane, koja je temelj savremenih društava, i, sa druge strane, kako obezbediti zaštitu demokratije i drugih vrednosti od zloupotrebe ovog prava.

U nastojanju da se dođe do odgovora na ova složena pitanja i probleme, Ustavni sud Republike Srbije u saradnji sa Venecijanskom komisijom Saveta Evrope za demokratiju putem prava organizovao je konferenciju na temu "Ustavno ograničenje slobode udruživanja", koja je održana 2. juna 2009. godine. U raspravi su učestvovali istaknuti pravni stručnjaci, sudije Ustavnog suda Srbije, članovi Venecijanske komisije, zvaničnici Ministarstva pravde, Ministarstva za ljudska i manjinska prava, Ministarstva za upravu i lokalnu samoupravu, Republičkog javnog tužilaštva, novinari i javni radnici koji su se bavili ovim pitanjima.

Redakcija Hereticusa se opredelila da temat u ovom broju posveti pitanju ograničavanja slobode udruživanja i da sa ovog skupa objavi nekoliko autorizovanih priloga (prof. dr Vojina Dimitrijevića, člana Venecijanske komisije iz Srbije, Carlosa Closa Montera, bivšeg člana Venecijanske komisije iz Španije, prof. dr Jovice Trkulje, profesora Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Milana Markovića, ministra za upravu i lokalnu samoupravu RS, i prof. dr Milana Jovanovića, profesora Fakulteta političkih nauka u Beogradu).

Nakon temata slede uobičajene rubrike Hereticusa. "Istraživanja" u ovom broju obuhvataju kritički tekst Miljenka Antića o uzrocima rata u

Hrvatskoj viđenim iz srpske perspektive i koautorski rad Nadežde Silaški i Biljane Radić-Bojanić o sportskim i ratnim metaforama u političkom diskursu savremene Srbije. U rubrici "Ogledi" Vladimir Petrović podseća na stavove Sretena Vukosavljevića prema mađarskoj manjini u Jugoslaviji, u "Tokovima" se reaktuelizuju ideje Mihaila Ilića o neprijateljima države, a u rubrici "Besede" objavljujemo cenzurisanu besedu Mihaila Đurića "Nova stara iskušenja".

U "Zbivanjima" objavljujemo prilog Marinka Vučinića o javnim konkursima, a u "Pogledima" aforizme Ilije Markovića. Rubrika "Dosiјe" se bavi aktuelnom kontroverzom o rehabilitaciji političkih osuđenika i kažnjenika. U njoj, takođe, nastavljamo sa objavljivanjem dokumentacije o rehabilitaciji značajnih ličnosti koje su bile žrtve političke represije. U ovom broju reč je o piscu Dragoslavu Mihailoviću.

Rubrika "Osrti, prikazi, recenzije" ovog puta započinje prikazom knjige Daše Kovačević Bektešova tragedija, koji je napisao Željko Simić. Nakon toga slede tekstovi Slaviša Orlovića o vinkovačkom ratnom igrokazu 1991. godine Dejana A. Milića, i Marinka Vučinića o kapitalnom delu Radivoja Radića o Vizantiji. Na kraju, Vladimir Petrović nas podseća na profetski film Darka Bajića Crni Bombarder (1991) i reaktuelizuje njegove bolne po(r)uke.

Beograd, oktobra 2009.

Uredništvo

.....
TEMA BROJA
.....

Ograničenja slobode udruživanja

Milan Konjović – *Grupa*, 1986.

Vojin Dimitrijević*

Pravni fakultet Univerziteta Union, Beograd

OGRANIČENJA SLOBODE UDRUŽIVANJA I SRODNIH PRAVA DOZVOLJENA MEĐUNARODNIM PRAVOM

Rezime: Članak analizira pitanje ograničenje sloboda udruživanja i okupljanja u svetlu Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima i Evropske konvencije o ljudskim pravima. Ukaže se na praksu Evropskog suda za ljudska prava i nacionalnih zakonodavstava članica Evropske unije i SAD i argumentuje se potreba za proporcionalnim pristupom u ograničavanju slobode udruživanja.

Ključne reči: sloboda udruživanja, međunarodno pravo, uporedni konstitucionalizam

Uslovi za ograničenje ljudskih prava. – Sloboda udruživanja svrstava se u ljudska prava čiji obim države mogu ograničavati pod uslovima propisanim u odgovarajućem međunarodnom instrumentu. U Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima od 16. decembra 1966 (PGP)¹ sloboda udruživanja predviđa se posebnim članom 22, čiji stav 2 dozvoljava da se korišćenje toga prava ograniči zakonom, ako je to neophodno u demokratskom društvu i služi zaštiti jednog od nabrojanih javnih interesa (nacionalna bezbednost, javna sigurnost, javni poredak, javno zdravlje, moral i sloboda drugih lica).²

U Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda (Evropska konvencija o ljudskim pravima – EK) od 1950. godine³ sloboda

---

* Profesor Pravnog fakulteta Univerziteta Union, član Venecijanske komisije Saveza Evrope za demokratiju putem prava, direktor Beogradskog centra za ljudska prava. Autor zahvaljuje Jovani Zorić na pomoći prilikom izrade ovoga teksta.

- 1 Pakt je ratifikovala Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, *Sl. list SFRJ (Međunarodni ugovori)*, 7/7.
- 2 Zanimljivo je da je Komisija UN za ljudska prava odbila predlog delegata Sovjetskog Saveza da se Paktom zabrani stvaranje fašističkih organizacija. Vidi M. Nowak: *UN Covenant on Civil and Political Rights, CCPR Commentary*, 2. izd., Arlington: N.P. Engel, 2005, str. 505.
- 3 Državna zajednica Srbije i Crne Gore ratifikovala je ovu Konvenciju i protokole uz nju 2003. godine, s tim što je za Srbiju i Crnu Goru stupila na snagu 3. marta 2004. *Sl. list SCG (Međunarodni ugovori)*, 9/03.

da udruživanja je u članu 11 regulisana zajedno s njom bliskom slobodom okupljanja. I po EK, ove slobode mogu da se ograniče zakonom, ako je to neophodno u demokratskom društvu i potrebno da bi se zaštitili navedeni interesi (nacionalna ili javna bezbednost, sprečavanje nereda ili kriminala, zaštita zdravlja, morala i prava i sloboda drugih).

Oba pomenuta člana dozvoljavaju i ograničenje prava vršenja slobode udruživanja pripadnicima oružanih snaga, policije ili državne uprave. Tim pitanjem se na ovom mestu nećemo baviti.⁴

Praksa sudova je pokazala da ograničenje ljudskih prava u pogledu zaštite nekog javnog interesa mora da bude *proporcionalno*, što znači da javni interes ne sme da se ugrozi merama ograničenja, odnosno da postoje manje drastični načini da se svrha zaštite postigne.⁵

Pored već pomenute srodnosti slobode udruživanja sa slobodom okupljanja, ovo je pravo vrlo blisko i nekim drugim osnovnim ljudskim pravima, od kojih u prvom redu treba pomenuti slobodu misli, savesti i veroispovesti, kao i slobodu izražavanja, koje su, takođe, zaštićene pomenutim međunarodnim ugovorima.

Ograničenje slobode udruživanja trebalo bi da bude izuzetak. Ona bi morala da bude potpuna, ako se njenim korišćenjem ne izazivaju štetne posledice. Pri tom je mogućnost ograničenja fakultativna i država sama u prvom redu procenjuje da li je ono umesno i služi li zaštiti navedenih javnih interesa. Vlasti, naravno, moraju da ispune i neke formalne uslove. Ograničenje se mora propisati zakonom, a ne nekim nižim normativnim aktom. Pojam "zakona" dovoljno je razrađen u praksi međunarodnih sudova i drugih organa za zaštitu ljudskih prava. Čak i kada se neki akt naziva zakonom procena tog njegovog svojstva ne sme da bude samo formalna.⁶ Ustav zadovoljava potrebne uslove, osim ako njegova odredba nije toliko apstraktna da iziskuje zakonsku razradu.⁷ S druge strane, u sistemima koji se oslanjaju na običajno pravo, kao što je to, na primer, u *Common Law*, zakonom se može smatrati i norma koja ne odgovara kontinentalnom shvanjanju zakona kao pisanog izvora prava, kakvo preovladava i u Srbiji.

Dok je odgovor na pitanje da li je odredba kojom se ograničava neko pravo "zakon" relativno lako rešiti primenom pravnih kriterijuma, dote

4 Vidi V. Dimitrijević, J. Radojković, *Ljudska prava i pripadnici oružanih snaga*, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava, 2002, str. 86–93.

5 Vidi V. Dimitrijević, D. Popović, T. Papić, V. Petrović, *Međunarodno pravo ljudskih prava*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2006, str. 131–132.

6 Vidi presudu Evropskog suda za ljudska prava u slučaju *Baranowski v. Poland*, predstavka br. 28358/95. presuda od 28. marta 2000. godine.

7 Vidi presudu Evropskog suda za ljudska prava u slučaju *Rekvényi v. Hungary*, predstavka br. 25390/94, presuda od 20. maja 1998. godine. Prevod u: T. Papić (ur.), *Zbirka odluka o ljudskim pravima II*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2002, str. 290–313.

druga dva uslova za ograničavanje mnogo više zavise od tumačenja nekih pojmoveva koji nisu pravni. "Demokratsko društvo" nije izraz koji je nekim izvorom međunarodnog prava precizno definisan, već je pre reč o standaru koji se oslanja na političko iskustvo, političke nauke, filozofiju politike i filozofiju prava.⁸ Nije ni čudo što ga je lakše tumačiti u kontekstu regionalnog sistema zaštite ljudskih prava, kakav je onaj uspostavljen Evropskom konvencijom o ljudskim pravima, nego na univerzalnom nivou.

Procena pitanja da li ograničenje zaista služi zaštiti nekog javnog interesa i da li je proporcionalno toj svrsi još je teža i zahteva dobro poznavanje situacije u društvu u kojem neki vid slobode udruživanja želi da se ograniči. Međunarodnim organima teško da utvrđuju specifične okolnosti u svakoj državi ugovornici i oni tome prilaze s krajnjim oprezom. Iz tog ustezanja proizašla je praksa Evropskog suda za ljudska prava kojom se prilikom ocene sklada nekog ograničenja s Evropskom konvencijom za interesovanim državama mora dopustiti polje slobodne procene (*margin of appreciation*), jer samo njihovi organi mogu u potpunosti da sagledaju sve relevantne okolnosti i dođu do zaključka da li je neko ograničenje pogodno da posluži zaštiti nabrojanih dobara.⁹

Praksa međunarodnih organa. – Kada je reč o praksi povodom ograničavanja slobode udruživanja, Evropski sud za ljudska prava je primenjivao svoja merila ali su ona u velikoj meri oslanjala na uvid u situaciju u odgovarajućoj zemlji. Sud je smatrao da se sloboda udruživanja, kao ljudsko pravo, odnosi na sve oblike organizovanja ljudi kako bi se postigao neki dopušteni cilj, uključujući tu i političke stranke. Ako su formalno merila bila zadovoljena, tj. ako je ograničenje zasnovano na normi koja zaslužuje naziv zakona i ako je ograničenje bilo u skladu s opštim evropskim shvatanjima o tome šta je demokratsko društvo, Sud se u velikoj meri prepustao proceni države da li se ograničenjem može zaštитiti neki javni interes. Naravno, "polje slobodne procene" ne sme značiti samovolju države tako da obrazloženje ograničenja ne može da bude neodređeno i frivilno, pri čemu sud konačno mora da uvaži i iskustvo i uvide ograna države.

U bogatoj praksi Evropskog suda za ljudska prava treba ukazati na one slučajeve gde se on saglasio sa zabranom nekih političkih stranaka. On je, pri tom, morao da pođe od analize pravnih propisa na kojima je zabrana zasnovana, da ispituje njihovu saglasnost s EK, ali i da procenjuje

---

8 Dimitrijević i drugi, *op. cit.* str. 136.

9 Smatra se da je doktrina o polju slobodne procene nastala povodom razmatranja slučaja *Handyside*, gde je Sud dopustio da publikacija – za koju vlasti jedne zemlje (Danske) ne smatraju da ugrožava javni moral – bude ocenjena kao opasna u drugoj (Ujedinjeno Kraljevstvo) i zabranjena. *Handyside v. United Kingdom*, predstavka broj 5493/72, presuda od 7. decembra 1976. godine. Prevod u: *Politička prava i slobode*, Beograd, Fond za humanitarno pravo, 1997, str. 41–69. Vidi Dimitrijević i drugi, str. 81–82.

u kojoj su meri ti propisi bili poštovani, uključujući i ocenu prirode zabranjene organizacije i situacije u kojoj je ta organizacija delovala. U tom pogledu Evropski sud u najnovije vreme ima najviše iskustva sa zabranama političkih partija koje po ustavu izriče turski Ustavni sud. Najnovija presuda koja se tiče jedne takve zabrane jeste ona u slučaju Partije blagostanja (*Refah Partisi*), gde je jedno veće Suda odobrilo zabranu tesnom većinom, ali je njegovo Veliko veće jednoglasno odlučilo da Turska ovom zabranom nije prekršila Evropsku konvenciju.¹⁰ Evropski sud je tada zauzeo stav da se prilikom ocene moguće štete od rada neke političke partije, pored njenog programa, mora voditi računa i o njenoj stvarnoj delatnosti, pre svega, o sadržaju iskaza onih koji su ovlašćeni da javno istupaju u ime partije i da tumače njen program. Pored toga, Sud je formulisao i jedan kriterijum koji u međunarodnim odlukama često nije bio dovoljno uziman u obzir: reč je, naime o tome koliko je politička stranka bila blizu preuzimanja vlasti i u kojoj meri sloboda udruživanja može da se ograničava iz preventivnih razloga, bez čekanja da moguća šteta stvarno nastupi ili postane neminovna. Takva procena je, svakako, vrlo osetljiva i ne može se preispitati bez uvida u stvarne okolnosti u nekoj državi. Sud se pored toga upustio i u tumačenje pojma demokratskog društva, pa se posvetio i tugaljivom pitanju da li je islamsko običajno pravo (*šarija*) u skladu s načelima demokratskog društva, pa prema tome i s Evropskom konvencijom. Šarija, naravno, još nije zamenila laičko pravo Republike Turske ali su se partija Refa i njene vođe, između ostalog, zalagali za dve promene za koje je sud našao da su u suprotnosti s Evropskom konvencijom i da se njihovo ostvarivanje može sprečiti u interesu demokratskog društva. Jedan od političkih ciljeva zabranjene stranke bilo je vraćanje na statusno pravo Otomanske imperije, prema kojem bi državljanji Turske bili podeljeni na zajednice u skladu s njihovom veroispovešću i tretirani na odgovarajući, tj. različiti način. Druga zamerka na uvođenje šerijatskog prava odnosila se na diskriminaciju žena.

Slične su razloge nekadašnja Evropska komisija za ljudska prava i Evropski sud za ljudska prava imali povodom zabrana nekih političkih stranaka u Saveznoj Republici Nemačkoj, za koje su organi te države smatrali da predstavljaju pokušaj obnove Nacionalsocijalističke stranke (NS-DAP) ili Komunističke partije Nemačke. S tom zabranom Ustavni sud SR Nemačke se saglasio i proglašio Socijalističku partiju Rajha (SRP) i Komunističku partiju Nemačke (KPD) "neustavnim".¹¹ Pošto u pravnom

10 *Refah Partisi (The Welfare Party) and Others v. Turkey*, predstavke br. 41340/98, 41342/98, 41343/98 i 41344/98, presuda Velikog veća od 13. februara 2003. godine. Ova se presuda komentariše u: *ibid.* str. 137.

11 Presude od 1952. i 1956. godine. Vidi D. Oberndörfer, "Germany's 'Militant Democracy': An Attempt to Fight Incitement against Democracy and Freedom of Speech through Constitutional Provisions: History and Overall Record" u:

sistemu Savezne Republike Nemačke Ustavni sud predstavlja neku vrstu filtera kroz koji mora da prođe administrativna odluka o zabrani nekog udruženja, evropski organi nisu bili pozvani da ponovo procenjuju situaciju u Saveznoj Republici Nemačkoj pa i utisak organa te države da kasnije inkarnacije neonacističkih i neokomunističkih strana više ne predstavljaju onoliku opasnost po zaštićene vrednosti kakvu su prema oceni Ustavnog suda SR Nemačke i Evropske komisije za ljudska prava predstavljali pre pedesetak godina.

Poslednja konstatacija potvrđuje potrebu da se pitanjem ograničenja slobode udruživanja pozabavimo i sa stanovišta uporednog ustavnog prava i prakse nacionalnih sudova, bilo ustavnih ili redovnih sudova najvišeg ranga, kada je reč o primeni ustavnih propisa i drugih normi kojima se omogućava ograničenje slobode udruživanja. To ćemo, međutim, učiniti prilikom sveukupnog razmatranja mogućnosti za ograničavanje nekih srodnih prava.

Sloboda okupljanja. – Kada su slobode javnog okupljanja u pitanju, koje su, kao što smo videli, stavljenе u isti član EK sa slobodom udruživanja, praksa Evropskog suda pokazuje da se te slobode, kao i propisi o njihovom ograničavanju, u velikoj meri ne razlikuju. Prilikom ograničavanja slobode udruživanja legalno postojanje neke političke partije ili drugog udruženja može se okončati time što će se ona oglasiti neustavnom, brisati iz registra legitimnih udruženja i nastojati da se spreči njen rad. Kod slobode okupljanja reč je o pojedinačnim situacijama gde je reagovanje vlasti usmereno na jedan događaj, na jedan skup i na pitanje da li je takav skup dozvoljen ili se mora zabraniti kako bi se zaštitio neki javni interes.¹²

Ovo susedstvo slobode okupljanja i udruživanja je trenutno vrlo važno u Srbiji jer najmilitantnije ekstremističke organizacije, aktivne u Srbiji, nisu registrovane pa bi njihova zabrana bila bespredmetna jer one formalno i ne postoje. Međutim, u njima naklonjenim medijima, pa i u neutralnim sredstvima javnog informisanja koja žele da predstave živopisne ličnosti, članovi i vođe neregistrovanih organizacija, pa i njihove kampanje i akcije, postižu isti cilj, kao i odgovarajuća udruženja a da, pri tom, budu imuni od ograničenja slobode udruživanja.

Sloboda mirnog okupljanja, pored opštih, podrazumeva i neka važna suštinska ograničenja. Ona nisu fakultativna, tj. nije ostavljeno na volju državi da ih nameće ili odustaje od njih, već predstavljaju deo definici-

---

D. Kretzmer, F. Kershman Hazan, *Freedom of Speech and Incitement against Democracy*, The Hague, London, Boston, Kluwer, 2000, str. 236–237.

12 Doduše, pred Evropskim sudom našle su se i odluke kojima se skupovi s istim ciljem ili od strane istog organizatora zabranjuju na neko vreme. Vidi presudu u slučaju *Christians against Racism and Fascism v. UK*, predstavka br. 8440/78, presuda od 10. oktobra 1979. godine.

je prava. Javno okupljanje mora da bude "mirno", što znači da ne sme da uključuje primenu nasilja ili poziv na nasilje. Pored toga, ne dovodi se u pitanje zahtev da javni skup bude unapred prijavljen i odobren.¹³ Međutim, i prilikom ograničavanja prava na mirno okupljanje pojavljuje se teškoća, o kojoj će još biti reči, izazvana potrebom da se unapred procenjuju posledice nekoga skupa.

To uključuje i opasnost od "protivdemonstracija", tj. okupljanja ljudi koji žele da izraze sasvim suprotno mišljenje i mogu da budu spremni da demonstrante ugroze upotrebotom sile. U nekim svojim presudama, od kojih je možda najpoznatija ona u slučaju "*Lekari za život*" protiv Austrije, Evropski sud je zauzeo stav da se okupljanje mora dopustiti i kada su za mnoge građane, pa čak i većinu, ideje koje se u njemu iznose neprihvatljive i prete da dovedu do žučnih reakcija.¹⁴

Kao i u svim slučajevima kada se moraju procenjivati i reakcije, i ovde preti opasnost da državni organi neumesno precene reakciju publike na neki javni istup i da, pri tom, iskažu svoje predrasude.¹⁵ Tako u Srbiji, kao i u nekim drugim bivšim socijalističkim zemljama, nesumnjivo postoji jaka homofobija, ali je pitanje da li zbog opasnosti od preterane reakcije treba sprečavati skupove pripadnika gej i lezbijske populacije ili im, po uzoru na pomenuti slučaj "Lekara za život" davati adekvatnu policijsku zaštitu.

Sloboda govora i izražavanja. – Drugo srođno pravo slobodi udruživanja jeste pravo na slobodu izražavanja. Ono je predviđeno u čl. 19 PGP i čl. 10 EK. Mnogi, uključujući i sudsije Evropskog suda za ljudska prava, smatraju da su i sloboda okupljanja i udruživanja emanacije slobode izražavanja tako da predstavljaju *leges speciales* u odnosu na generalnu slobodu izražavanja. Tvorci oba ova instrumenta našli su za shodno da napomenu da ovo pravo podrazumeva "posebne dužnosti i odgovornosti".

U skladu sa važnošću i delikatnošću ove slobode, ona se u PGP suštinski ograničava članom 20, koji zabranjuje "svako propagiranje rata" (st. 1) i "svaki poziv na nacionalnu, rasnu ili versku mržnju koji predstavlja podsticanje na diskriminaciju, neprijateljstvo ili nasilje" (st. 2). Prema Paktu, dakle, za ograničenje predviđeno u čl. 20 nisu potrebne nikakve poseb-

13 Komitet za ljudska prava ipak ukazuje na potrebu da se traženjem prijave ne šikaniraju oni koji spontano izražavaju svoje mišljenje na javnom mestu, ako se tako ne postupa u skladu s mogućim ograničavanjem prava na okupljanje. *Auli Kivena v. Finland*, predstavka br. 412/1990. Konstatacija od 31. marta 1994. godine. Izvodi prevedeni u R. Hanski, M. Šajnin, *Najvažniji slučajevi pred Komitetom za ljudska prava*, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava, 2007, str. 326–329.

14 *Plattform "Ärzte für das Leben" v. Austria*, predstavka broj 10126/82, presuda od 21. juna 1988. godine. Prevod u: T. Papić, *op. cit.*, str. 281–289.

15 *Otto Preminger Institut v. Austria*, predstavka broj 13470/87, presuda od 20. septembra 2004. godine.

ne odluke državnih organa. Jednostavno, sloboda izražavanja *ne uključuje* propagiranje rata ili nacionalne, rasne ili verske mržnje. Odgovarajući čl. 10 EK nema takva suštinska ograničenja, pa su delimično i zbog toga neke potpisnice PGP stavile rezervu na njegov čl. 20.¹⁶

Prema PGP, sloboda izražavanja može se zakonom ograničiti radi poštovanja prava ili ugleda drugih lica, kao i zaštite državne bezbednosti, javnog poretku, javnog zdravlja ili morala (čl. 19, st. 3). EK dopušta "formalnosti, uslove, ograničenja ili kazne" vezane za slobodu izražavanja, ako su "propisani zakonom, i neophodni u demokratskom društvu", a "u interesu nacionalne bezbednosti, teritorijalnog integriteta ili javne bezbednosti, radi sprečavanja nereda ili kriminala, zaštite zdravlja ili morala, zaštite ugleda ili prava drugih, sprečavanja otkrivanja obaveštenja dobijenih u poverenju ili radi očuvanja autoriteta ili nepristrasnosti sudstva". Primetiće se da PGP ne traži da ograničenja budu "neophodna u demokratskom društvu", što se može tumačiti na bar dva načina. Jedno objašnjenje sadržano je u tome što je Evropska konvencija regionalni instrument te se u kontekstu Evrope – kako je već rečeno, lakše može protumačiti taj standard. Drugi razlog može da bude i okolnost što je sloboda izražavanja u Paktu suštinski ograničena zabranom ratne propagande i pozivanja na mržnju, što bi predstavljalo merila koja je lakše protumačiti u univerzalnom kontekstu.

U praksi Komitet za ljudska prava i Evropski sud za ljudska prava težili su da odobravaju ograničenja i zabrane ako se iznošenjem mišljenja i stavova pozivalo na primenu sile. Štaviše, u dvema presudama u slučaju *Sürek protiv Turske* (br. 3 i br. 4) Evropski sud je nastojao da sasvim rafinira svoju poziciju. On je našao da su kazne izrečene na osnovu tekstova u kojima žalilac poziva na upotrebu sile radi postizanja nacionalnih ciljeva Kurda opravdane, naročito u kontekstu situacije u Turskoj, gde se ovaj članak mogao shvatiti kao opravdavanje nasilja i njegove neophodnosti radi samoodbrane kurdske narode. Međutim, u presudi br. 4 Evropski sud je utvrđio da su tvrdnje kako je Turska neprijatelj i da primenjuje teroristička sredstva bile dopuštene jer je javnost imala prava da se upozna sa različitim viđenjima situacije u jugoistočnoj Turskoj.¹⁷ Slično je Sud postupio i u jednom drugom slučaju protiv Turske, gde je bilo reči o profesionalnom novinarskom izveštavanju u vremenu sukoba ili napetosti. Sud je ukazao na to da profesionalni izveštaci moraju da paze na ravnotežu između izveštavanja i podsticanja na nasilje, ali da i država ne može da se

---

16 Od evropskih zemalja, to su učinili: Finska, Norveška, Švedska, Belgija, Irska, Danska, Island, Malta, Holandija, Švajcarska, Lihtenštajn i Luksemburg. Podaci o rezervama na PGP dostupni su na http://untreaty.un.org/humanrightsconvs/Chapt_IV_4/CovenantCivPo.pdf

17 *Sürek v. Turkey* (no. 3), predstavka broj 24735/94, i *Sürek v. Turkey* (no. 4) predstavka broj 24762/94 presuda Velikog veća od 8. jula 1999. godine.

poziva na zaštitu nacionalne bezbednosti i teritorijalnog integriteta da bi ograničila pravo javnosti da bude informisana tako što bi vršila pritisak na medije primenom krivičnog prava.¹⁸ I pored toga što se mogu navesti mnoge odluke međunarodnih tela koje se tiču slobode izražavanja, važno je i ovde ukazati na to da će one umnogome biti donete u kontekstu nacionalnih zakona kojima se sloboda izražavanja ograničava na osnovu otežane unutrašnje situacije ili loših istorijskih iskustava.

Zabrana zloupotrebe ljudskih prava. – Ne treba izgubiti iz vida jednu mogućnost koju su koristili i Komitet za ljudska prava i Evropski sud za ljudska prava odobravajući ograničenja koja su nametale države. Reč je o zabrani zloupotrebe ljudskih prava radi ugrožavanja tih prava i stvaranja političke i pravne situacije u kojoj će se ta prava ukinuti. Član 5, stav 1 PGP propisuje da se nijedna odredba Pakta ne može tumačiti kao da podrazumeva pravo države, grupe ili pojedinca da obavlaju neku delatnost ili izvršavaju neki akt radi rušenja prava i sloboda priznatih Paktom, ili radi uvođenja obimnijih ograničenja od onih koje predviđa Pakt. Član 17 EK sadrži skoro istovetan tekst, a u članu 18 podsećaju se potpisnice na opasnost od zloupotrebe prava na ograničenje, time što bi se prava ograničavala i iz razloga koji nisu dopušteni Konvencijom. Ovaj član još jednom pokazuje da Evropski sud ima prava da ulazi i u društvene i političke razloge za ograničenje nekih prava, a naročito da ne dopušta da se iza prividno dopuštenih osnova za ograničenje kriju neki drugi.¹⁹

Evropski sud je u više navrata odbacio predstavke žalilaca pozivajući se na to da su oni hteli da iskoriste pravo predviđeno EK radi rušenja samih osnova sistema ljudskih prava.

U slučaju *Kühnen protiv Nemačke* podnositelj je bio na čelu zabranjene nacionalsocijalističke stranke i u svojim tekstovima, navodno, usmernim na kritiku kapitalizma u Nemačkoj, tvrdio je da radi ostvarivanja ujedinjene socijalno pravedne države “svako ko služi ovom cilju može delovati, boriti se protiv svakoga ko ga ometa i na kraju ga eliminisati”. Evropska komisija za ljudska prava zaključila je da osnovne slobode iz EK najbolje čuva delotvorna politička demokratija i da je podnositelj predstavke htEO da iskoristi pravo zajamčeno Konvencijom radi obavljanja aktivnosti koje su suprotne njenog suštini.²⁰

18 *Sener v. Turkey*, predstavka br. 26680/95, presuda od 18. jula 2000. godine.

19 Klasičan primer za to je presuda Vrhovnog suda Nemačke, izrečena neposredno pred Hitlerov dolazak na vlast, kojom je pacifistička kampanja “Rat ratu” zabranjena zbog toga što je, navodno, predstavljala poziv na izbegavanje vojne obaveze i time ugrožavala nacionalnu bezbednost. Vidi A. Eser, “The Law of Incitement and the Use of Speech to Incite Others to Commit Criminal Acts: German Law in Comparative Perspective”, u: D. Kretzmer, F. Kershman Hazan, *op. cit.*, str. 137.

20 *Kühnen v. Germany*, predstavka broj 12194/86, odluka o prihvatljivosti od 12. maja 1988. godine.

Posebna vrsta takvih slučajeva vezana je za negiranje Holokausta u toku Drugog svetskog rata. Oni koji to čine pozivaju se na svoju slobodu naučnog istraživanja i izražavanja i tvrde da su došli do objektivnih uverenja da je broj jevrejskih žrtava nacizma preuveličan a da neki notorni logori smrti, kao što je, na primer, Osvjjenćim (Aušvic) nisu ni postojali ili su bili "radni logori" u kojima se humano postupalo i gde nije bilo gasnih komora i masovnih pogubljenja. Slučaj Roberta Forisona (*Robert Faurisson*) došao je i pred Komitet za ljudska prava. Taj profesor književnosti bio je zbog upornog negiranja Holokausta otpušten po francuskom zakonu od 13. jula 1990. godine, kojim je Zakonu o štampi dodat član kojim se zabranjuje poricanje postojanja zločina protiv čovečnosti onako kako su definisani Londonskom poveljom od 1945. godine o osnivanju Nirnberškog tribunala i presudom tog suda. Pošto je ponavljao svoje tvrdnje, Forison je, zajedno s jednim istomišljenikom, osuđen na novčanu kaznu. Komitet je utvrdio da je poricanje Holokausta jedno od glavnih oružja antisemitizma i da francuski zakon služi legitimnoj svrsi borbe protiv rasizma i antisemitizma i da stoga predstavlja opravdano ograničenje prava na slobodu izražavanja dozvoljeno članom 19, stavom 3 PGP.²¹ Evropski sud za ljudska prava se u jednom sličnom slučaju pozvao na zloupotrebu prava. Našao je da zabrana zloupotrebe iz člana 17 Konvencije onemogućava podnosiocu, koji je davao izjave gde se opravdavaju rasprostranjenost i surovost proterivanja francuskih Jevreja u vreme Holokausta, da se poziva na pravo iz člana 10.²²

Evropska komisija za ljudska prava razmatrala je i slučaj jedne grupe holandskih neonacija, organizovane u *Nizozemski narodni savez*, kojoj su holandske vlasti zabranile da rastura rasističke letke, a njenim kandidatima da učestvuju u lokalnim izborima. Utvrdivši da su im sloboda izražavanja i izborno pravo bili ograničeni, Komisija je odbacila predstavku na osnovu člana 17, konstatujući da je svrha tog člana "da spreči totalitarne grupe da u svom interesu iskoriste načela iz Konvencije."²³

S druge strane, i države protiv kojih postoje žalbe sklone su da zloupotrebjavaju zabranu zloupotrebe u korist organa vlasti. Evropski sud je tako odbacio prigovore Bugarske koja je tvrdila da je podnositelj predstavke zloupotrebjavao svoje pravo time što je u podnesku koristio uvredljive

---

21 *Robert Faurisson v. France*, predstavka broj 550/1993, konstatacija od 8. novembra 1996. godine. Izvodi prevedeni u: Hanski, Šajnin, *op. cit.*, str. 299–308. Neki članovi Komiteta bili su mišljenja da Forisonovu predstavku treba odbaciti na osnovu člana kojim se zabranjuje izazivanje rasne mržnje.

22 *Garaudy v. France*, predstavka broj 65831/01, odluka o prihvatljivosti od 24. juna 2006. godine.

23 *Glimmerveen and Hagenbeek v. Netherlands*, predstavke br. 8348/78 i 8406/78. Izveštaj Komisije od 1980. godine. Ova se odluka komentariše u: Dimitrijević i drugi, *op. cit.*, str. 123.

izraze. Sud je primetio da se žalilac, uprkos nepristojnom jeziku pozivao i na neke činjenice koje ni sami bugarski organi nisu dovodili u sumnju.²⁴ U nekoliko slučajeva je i turska vlada pokušala da koristi argument zloupotrebe prava na obraćanje Evropskom sudu, između ostalog, i zato što je Kurdimu koji su se žalili pripisivala nameru da putem obraćanja sudu opravdavaju terorizam i dokazuju da je pravosudni sistem u Turskoj neefikasan i nesposoban.²⁵

Uporedno pravo: praksa najviših sudova. – Da bi se stekla predstava o tome kako se sloboda udruživanja i srodna ljudska prava mogu ograničavati na osnovu nacionalnih ustava, zadržaćemo se samo na dva primera za koje se smatra da se nalaze na krajnje restriktivnom, odnosno krajnje liberalnom polu.

Reč je naime o ustavnom poretku Savezne Republike Nemačke ustanovljenom Osnovnim zakonom od 23. maja 1949. godine,²⁶ i ustavnom poretku Sjedinjenih Američkih Država, koji postoji na osnovu Ustava SAD od 1787. godine.²⁷

Savezna Republika Nemačka. – Ustav, zakoni i sudska praksa SR Nemačke naročito privlače pažnju zato što je Osnovni zakon usvojen ubrzo posle okončanja Drugog svetskog rata i poraza hitlerovske Nemačke. Smatra se da su tvorci Osnovnog zakona imali u vidu nesposobnost tzv. Vajmarske Nemačke, tj. Nemačkog Rajha, uspostavljenog ustavom od 1919. godine, donetim u Vajmaru, da se suprotstavi ekstremističkim snagama, čije je oličenje bila Nacional-socijalistička partija Nemačke (NSDAP) Adolfa Hitlera. Postojalo je opšte uverenje da je, koristeći slabosti Vajmarskog ustava, NSDAP sa svojim krajnje desnim političkim saveznicima došla na vlast i preko sebi potčinjenog Rajhstaga 1933. nametnula Zakon o ovlašćenjima, kojim je vođama NSDAP otvorila vrata ka neograničenoj i brutalnoj vlasti i omogućila donošenje mnogih drugih pravnih propisa slične vrste. Vodeći računa o takvoj ružnoj prošlosti, tvorci Osnovnog zakona uneli su energične odredbe radi zaštite demokratije i sprečavanja zloupotrebe ustavnog prava za njeno uništavanje. Ovaj skup ustavnih odredaba, na osnovu koga su doneti brojni zakonski akti, uključujući i niz članova Krivičnog zakonika SR Nemačke, obuhvata se pojmom “borbena demokratija” (*Streitbare Demokratie*).²⁸

24 *Varbanov v. Bulgaria*, predstavka br. 31365/96. Presuda od 5. oktobra 2000. godine.

25 *Akdivar v. Turkey*, predstavka br. 21893/93. Presuda od 16. septembra 1996. godine.

26 BGB1, S1. Originalni tekst na nemačkom, kao i prevod na srpski jezik, objavila je Ambasada Savezne Republike Nemačke u publikaciji *Osnovni zakon Savezne Republike (sic!) Nemačke*, Beograd, 2009. U daljem tekstu koristiće se ovaj prevod, uz kritičke napomene.

27 Originalni tekst Ustava SAD dostupan na <http://www.archives.gov/exhibits/charters/charters.html>, prevod na http://www.crnvo.cg.yu/Ustav_SAD.pdf

28 Vidi D. Oberndörfer, *op. cit.*, str. 237 i dalje.

Osnovni zakon SR Nemačke u izvesnom smislu polaže pravo na većito važenje, tj. na nedodirljivost osnovnih načela na kojima je novo uređenje države zasnovano. Prema članu 79, stavu 3 uopšte nisu dozvoljene izmene Osnovnog zakona, čak i uz potrebnu većinu u Parlamentu, ako diraju u principe utvrđene u članu 1, koji se tiču osnovnih ljudskih prava. Članom 1 se proglašava neprikosnovenost čovekovog dostojanstva, nepovredivosti i neotudivosti ljudskih prava i normom da navedena osnovna prava obavezuju sve grane vlasti kao neposredno važeće pravo. Član 20 utvrđuje da je Nemačka demokratska i socijalna država, da sva državna vlast potiče od naroda, da je zakonodavna vlast vezana ustavnim poretkom, a izvršna i sudska vlast zakonom i pravom. Ovaj član, takođe, priznaje pravo svih Nemaca na otpor protiv onoga ko hoće da preduzme rušenje ustavnog poretka, ako drugi način sprečavanja takve namere ne postoji. Član 19 Saveznog zakona uopšteno određuje moguća ograničenja osnovnih prava ili sloboda predviđenih zakonom. Zakon kojim se ograničava neko pravo treba da ima opštu važnost i ne sme da važi samo za pojedinačni slučaj. Odredba o ograničenju mora tačno da ukaže na konkretno pravo ili slobodu na koje se odnosi. Ograničenjem ne sme da se zadire u "značajne elemente"²⁹ nekog prava.

Osnovni zakon u članu 9, stavu 2 zabranjuje rad "udruženja čiji su ciljevi ili delatnosti u suprotnosti s krivičnim zakonom, ustavnim poretkom ili s idejom o međunarodnoj miroljubivoj koegzistenciji".³⁰ Član 21, stav 2 odnosi se na političke stranke. Prema njegovom stavu 2, političke partije "koje se svojim programom ili po držanjem svojih pripadnika zašlažu da ugroze ili ukinu slobodni demokratski osnovni poredak³¹ ili da ugroze opstanak Savezne Republike Nemačke" smatraju se neustavnim. Njihovu neustavnost utvrđuje Savezni ustavni sud.

Pitanjem zloupotrebe osnovnih prava bavi se član 18, koji ovlašćuje nemački Savezni ustavni sud da liši prava na slobodu mišljenja, slobodu štampe, slobodu nastave, slobodu okupljanja, slobodu udruživanja, pravo na tajnost korespondencije i telekomunikacije ili prava na azil svakoga ko zloupotrebi ova prava i slobode "u borbi protiv slobodnog i osnovnog demokratskog poretka".³² Oduzimanje osnovnih prava je sankcija koja ne liči na druge sankcije. Onaj ko zloupotrebi neko pravo ne može da ga koristi, ali zadržava sva ostala prava i ne trpi nikakvu krivičnu sankciju.

---

29 *Wesensgehalt* – bolje bi bilo "suštinu".

30 *Völkerverständigung* – mnogo bi bolje bilo "razumevanje među narodima", tim pre što se pojam miroljubive koegzistencije još nije koristio 1949. i što on obuhvata samo uporedno postojanje *država*, a ne *naroda*.

31 *Freiheitliche Demokratische Grundordnung* – bolje bi bilo "slobodarski demokratički" ili "liberalni demokratski".

32 I ovde važi napomena br. 30.

Kao što smo već napomenuli, ograničenje slobode udruživanja se po nemačkom pravu primjenjuje na osnovu odluka nižih organa ili njihovih predloga Saveznom ustavnom sudu. Nemački Ustavni sud je ovu mjeru koristio ranije, u odnosu na političke stranke koje su želele da nastave delatnost NSDAP i Komunističke partije nemačke, kao i u odnosu na neke ekstremističke organizacije stranih useljenika, na primer, one koje su obrazovali palestinski i hrvatski ekstremisti (1972. i 1976.).³³

Ovlašćeni organi nisu posezali za takvim merama u poslednje tri i po decenije iako su se povremeno na nemačkoj političkoj sceni pojavljivale stranke i politička udruženja koji nisu krili da žele da rehabilituju nacizam. Pošto nije bilo odgovarajućih inicijativa, Savezni ustavni sud nije morao da odlučuje o zabranama, što je pokazalo da opasnost od nekog udruženja umnogome zavisi od njene percepcije u javnosti.

Ako se smatra da su udruženja obrazovali ekscentrični bezopasni ljudi, očigledno se, takođe, smatra da je na takva udruženja neumesno primenjivati drastične pravne protivmere. Toj uzdržanosti, svakako, su doprinele kritike upućene Ustavnom суду SR Nemačke iz zemlje i inostranstva zbog odluka da se podrže otpuštanja iz državne službe pripadnika nekih neonacističkih i neokomunističkih organizacija zbog toga što su „neprijatelji Ustava”.³⁴

S obzirom na to da je pojam državnog službenika u Nemačkoj vrlo širok i da obuhvata većinu nastavnika i zaposlenih u zdravstvu, na železnicu, pošti i telekomunikacijama ove mere, poslednji put odobrene 1975. godine, nisu bile dobro prihvaćene i nisu više primenjivane.³⁵ Ustavne odredbe su u Saveznoj Republici Nemačkoj razradene u zakonodavstvu, a

33 Oberndörfer, *op. cit.*, str. 239.

34 Neki nemački nastavnici otpušteni iz javne službe obratili su se Evropskom sudu za ljudska prava. U slučaju *Glasenapp v. Germany* (predstavka broj 9228/80, presuda od 28. avgusta 1986. godine), koji se ticao otpuštanja podnositeljke predstavke zbog bliskosti Komunističkoj partiji, i u predmetu *Kosiek v. Germany* (predstavka broj 9704/82, presuda od 28. avgusta 1986. godine), gde se podnositelj žalio jer je izgubio nastavničko mesto zbog članstva u Nacionaldemokratskoj partiji Nemačke, Sud je konstatovao da su nadležni organi uzimali u obzir stavove i postupke podnositelja predstavki kako bi utvrđili da li ispunjavaju propisane uslove za službenike, među kojima je bila i lojalnost slobodarskom demokratskom ustavnom poretku u smislu Osnovnog zakona. U suštini, bilo je reči o dobijanju državne službe, a ne o slobodi izražavanja, pa stoga Nemačka nije prekršila EK. Međutim, u jednom kasnijem slučaju, koji se ticao otpuštanja iz službe nastavnice – članice Komunističke partije i njene kandidatkinje na izborima, Sud je zaključio da je to, s obzirom na to da je ona imala stalnu službu (za razliku od žalilaca u prethodna dva slučaja, koji su bili na probnom radu), bila suviše oštra mera koja nije neophodna u demokratskom društvu te da je potvrđeno njenovo pravo na slobodu izražavanja. Ove se presude komentarišu u: Dimitrijević i drugi, *op. cit.*, str. 265.

35 Vidi W. Schönbohm (ur.), *Verfassungsfeinde als Beamte*, München, Olsog, 1979.

naročito u njenom Krivičnom zakoniku.³⁶ U vezi s našom temom treba pomenuti sledeća krivična dela: podsticanje na agresivni rat (čl. 80a), podsticanje na javnu mržnju (čl. 130, st. 1) i nagrađivanje i odobravanje kriminalnih radnji (čl. 140).³⁷ Poslednje krivično delo je od posebnog interesa jer se može odnositi na one koji javno odobravaju i pravdaju zločine protiv čovečnosti i genocid.

Sjedinjene Američke Države. – Vrhovni sud SAD, koji igra i ulogu Ustavnog suda, tumači Ustav SAD, koji se u pogledu raznih ispoljavanja mišljenja smatra naročito liberalnim. Čuven je Prvi amandman na taj Ustav, koji glasi:

Kongres ne može da donosi nikakav zakon o ustanovljenju državne religije, kao ni zakon koji zabranjuje slobodno ispovedanje vere, a ni zakon koji ograničava slobodu govora ili štampe ili pravo naroda na mirne zborove i na upućivanje peticije vlasti za ispravljanje nepravdi.

Kao što se vidi, prema američkom Ustavu, neke slobode zakonodavac ne sme ni da reguliše, a kamoli da ograničava. Vrhovni sud SAD se, međutim, u toj oblasti naročito suočavao u onim slučajevima gde mora da se izjasni o porukama koje se javno iznose na skupovima i u publikacijama.

I iz iskustva SAD i prakse njihovog Vrhovnog suda stiče se utisak sličan onome koji se mogao stići iz ponašanja organa Savezne Republike Nemačke i nekih drugih zemalja. Naime, ispostavlja se da je reagovanje na moguću zloupotrebu sloboda u velikoj meri zavisno od procene opšte situacije u državi i moguće opasnosti koju upotreba ili zloupotreba neke slobode može da predstavlja.

Uticak o tome da se SAD i njihov ustavni poredak nalaze u opasnosti zbog korišćenja slobode izražavanja radi izazivanja nasilja bio je jak u toku Prvog svetskog rata, kada su se mnogi javni radnici i udruženja su protstavljali odluci da se SAD uključe u rat na strani sila Antante a protiv Nemačke i njenih saveznika. U čuvenoj presudi u slučaju *Schenck v. United States* Vrhovni sud je jednoglasno potvrdio osude nekih lica nemačkog porekla, pozivajući se na američki Zakon o špijunaži od 1917. godine. Vrhovni sud je opravdanje za ograničenje slobode izražavanja našao zbog bliskosti i veličine opasnosti koje su inkriminisana dela pokazala.

Prema суду, значјено је “јесу ли рећи у пitanju upotrebljene у takvim okolnostима и јесу ли такве приоде да predstavljaju jasnu i neposred-

---

36 Vidi J. J. Darby, *The Penal Code of the Federal Republic of Germany*, London, Sweet and Maxwell, 1987.

37 “Svako ko 1. nagrađuje, ili 2. javno, na nekom skupu ili rasturanjem spisa na način koji može da poremeti javni mir, odobrava neki nezakonit akt pomenut u čl. 138, st. 1, 1–5 i čl. 126 1 pošto su izvršeni ili posle kažnjivih pokušaja da se oni izvrše, biće kažnen zatvorom do tri godine ili novčanom kaznom.” (Naš prevod.)

nu opasnost da izazovu suštinska zla koja je Kongres dužan da spreči. To je pitanje bliskosti i stepena”.³⁸ Posle kritika koje su te presude doživele, takvo tumačenje je donekle ublaženo time što se manje insistiralo na bliskosti i stepenu opasnosti, a više na tome da li izjava predstavlja jasnu i neposrednu opasnost.

Nov podsticaj strožem posmatranju slobode izražavanja došao je za vreme hladnog rata, kada je SAD zahvatio strah, pa čak i hysterija u vezi s mogućom dominacijom komunista i subverzijom Komunističke partije SAD. I tada se primenjivao test jasne i neposredne opasnosti. U slučaju *Dennis v. United States* Vrhovni sud je odobrio gonjenje vođa te partije smatrajući da su oni, primenjivanjem marksističke i lenjinističke doktrine, izazvali jasnu i neposrednu opasnost po rušenje ustavnog poretku SAD.³⁹ Ta presuda je bila kritikovana zbog toga što je Vrhovni sud SAD, poveden medijskom i političkom kampanjom, karakterističnom za pojavu makartizma u SAD, isuviše naglasio svoj utisak o tome da je opasnost “neposredna”, a propustio da utvrdi koliko je ona jasna.⁴⁰ Rečito je bilo izdvojeno mišljenje poznatog člana Vrhovnog suda Daglasa (Douglas), koji je ukazao na suštinu pitanja u ovim i svim drugim slučajevima, tvrdeći da je Komunistička partija SAD “beznačajna” i da “ne predstavlja stvarnu opasnost po vlast”, jer su njene vođe u SAD “jadni prodavci neželjenih ideja”.⁴¹ Presuda Vrhovnog suda SAD u slučaju *Brandenburg v. Ohio*⁴² predstavljala je neku vrstu reakcije na prethodnu praksu i na kritike njoj upućene, time što je obratila više pažnje na nameru okrivljenog da podstakne ili neposredno izazove nezakonito ponašanje, ako takav iskaz uopšte može da izazove takvo ponašanje.

Samo delo ili moguće posledice? – Stav je i u drugim zemljama zavisio od percepcije političke i socijalne situacije, i to se teško može izbeći. To je pitanje, kao što smo videli, bilo i pred međunarodnim telima. Međutim, pravnicima je teško da izađu na kraj s ograničenjima ljudskih prava, naročito onim vezanim za slobodu duha, koja ne mogu da se osalone samo na zabranjenu ili inkriminisanu radnju, tj. na iskaz ili program grupe ili pojedinca. Sud će uvek morati da procenjuje moguće posledice nečijih iskaza ili postupaka, a ta procena ne može se svesti samo na pravnu kvalifikaciju već u velikoj meri zavisi od razumevanja suštine poretku u državi i stanja u kojem se država nalazi. Već citirano mišljenje sudskej Daglase o beznačajnosti i bezazlenosti američkih komunista rečito pokazuje da tuma-

38 *Schenck v. U. S.*, 249 U.S. 52 (1919).

39 341 U.S. 495 (1951).

40 Vidi Th. Emerson, *The System of Freedom of Expression*, New York: Vintage Books, 1970, str. 114.

41 *Dennis v. U.S.*, 341 U.S. 581–589.

42 395 U.S. 444 (1969).

čenje norme o ograničenju zavisi od percepcije opasnosti, koju ne može da sugeriše samo zakonodavac. Možda Daglas nije bio u pravu? Njegov stav na može da se proveri čitanjem zakona. Neizbežno je da u ovakvim slučajevima sudovi (ili sudije?) imaju ogromnu ulogu, za koju ne mogu da ih pripreme samo studije prava i usavršavanje u tumačenju prava već veliko građansko iskustvo i odanost načelima demokratije i poznavanje načina kojima se ona štiti i razvija.

Vojin Dimitrijević

RESTRICTIONS OF THE FREEDOM
OF ASSOCIATION AND RELATED RIGHTS
PERMITTED BY INTERNATIONAL LAW

Summary

The restrictions of the freedom of assembly and association are analysed in this article in the light of the Covenant on Civil and Political Rights and the European Convention on Human Rights. The case law of the European Courts of Human Rights and the national legislation of member states of the European Union and of the United States of America are pointed out in the article, as well as the need for a proportional approach in restricting the freedom of association.

Key words: freedom of association, international law, comparative constitutionalism

Milan Konjović – *Ritam*, 1958.

Carlos Closa Montero

Centar za političke i ustavne studije, Madrid

ON THE REGULATION OF POLITICAL PARTIES IN SPAIN

Summary: The article analyses the transformation of system of regulations of political parties in Spain, which started with a very liberal 1978 regulations, to be replaced with 2002 Law on Political Parties. Features of this law are described, as well as its implementation in contemporary Spain.

Keywords: Law on political parties, Contemporary politics in Spain

The regime of political parties in Spain was in its origin totally in line with the most tolerant ones in Europe, as expressed in the first law on political parties in 1978. After Franco dictatorship, political parties took the central role in political life which Francoism had denied to them. The authoritarian regime did not only prohibit parties but it also spread a negative perceptions: they were an unnecessary evil that contributed to divide society.

Parties performed an essential role in transition to democracy, channelling demands from civil society but also contributing to the creation of a climate of relative social peace that among other factors, created a peaceful transition in a moment in which de-stabilising forces threatened the fragile Spanish democracy.

Acknowledging this background, article 6 of the Spanish constitution emphasises the role of political parties as instruments for political participation and it merely points out that *their creation and the exercise of their activities are free in so far as they respect the Constitution and the law*. The 1978 law (previous to the Constitution) remained unchanged until 2002. What explains the permanence of the law?

The post-transition context during the 1980s was one of extreme tolerance even towards political forces that held radical and extremist positions and even towards parties that explicitly supported terrorism. It would not be exaggerated to say that for many Spaniards, the defence of freedom of expression was taken to the most extreme position as a reaction to the excesses of Francoism.

Progressively, though, Spanish political landscape refined. Many of the radical and extremist forces that existed in the 1970s and 1980s vanished or become irrelevant. In parallel, Spanish society grew more assertive towards those who were seen as supporting terrorism. ETA kidnapping and eventual killing of Miguel Ángel Blanco, a young local representative of PP in 1997 provided a turning point in the mood of public opinion. The 11-S terrorist attacks contributed also to an even more restrictive attitude towards those endorsing terrorism.

Whilst this provided the background, the second term of the PP in office (2000-2004), equipped with absolute majority and, hence, not relying on the support of Basque nationalists, provided the window of opportunity for a revision of the legislation on parties in a more restrictive sense. The Socialist party supported the reform and this allowed mustering a large support for the draft law despite the reluctance of regional parties.

Main features of the 2002 Law on Political Parties

The most important innovation of the 2002 law is, as the preamble itself recognises, the regulation of a judicial procedure for the dissolution of a political party that fits within the items listed in the law.

Competent organ

The competent organ for this decision is the Tribunal Supremo (Supreme Court) and the preamble of the law quotes a Sentence of the Constitutional which recognises that illegalization of a political party must happen within ordinary jurisdiction. A special chamber of the Supreme Court examines the proceedings for illegalization. This chamber is made of: the president of the Supreme Court, the presidents of each of the 5 chambers and the most senior and newer magistrate of the each of the chambers; in total, 16 persons.

The recourse to ordinary jurisdiction creates a difference in relation to systems in which Constitutional Courts has the competence to proceed with illegalization. However, in Spain, there is always the possibility of appeal to the Constitutional Court by means of the *recurso de amparo* (i.e. an appeal for the protection of fundamental rights and freedoms).

Procedure

The government by means of the state's attorney may submit a demand for initiating an illegalization procedure. Additionally, both chambers of the Spanish Cortes, the Congress or the Senate, may request, through the mechanism that their respective governing bodies (i.e. Mesas) determine, the government to submit a demand. The government is obliged to proceed. Both of these agents are, typically, political ones.

The Spanish system relies additionally on a third agent; the Fiscal Ministry (i.e. the Prosecutor Officer) which is also entitled to submit a demand for illegalization. The Prosecutor Office is said to have in Spain a more autonomous role than in other Western countries (Diez Picazo). *Prima facie*, this applies also to the chief prosecutor (i.e. the *Fiscal General del Estado*) which even though the government appoints him/her, it cannot cease him/her.

However, in practice, the application of this specific configuration to the issue in discussion, the illegalization of political parties, does show that in Spain, the performance of the chief prosecutor has closely mirrored the preferences of the incumbent government. The chief prosecutor has initiated the three cases that the Supreme Court has so far known. Moreover, in the period between 2004 and 2007, the main opposition party asked repeatedly the chief prosecutor to initiate proceedings against Basque political forces allegedly linked to the terrorist organization ETA. Since this request contradicted the criterion of the government, the chief prosecutor resisted these demands. Once the government changed its policy in 2007, the chief prosecutor was prepared to initiate processes against these political parties.

Typified offences

See on this the summary prepared by the Secretariat

It must be added that the Law on Political Parties supplements the cases that the Spanish Criminal Code typifies as “illicit associations” (art, 515) and which apply to political parties. These cases are the following:

- Associations (i.e. including political parties) whose objective may be committing a crime or fault
- Armed bands and terrorist groups and associations
- Paramilitar organisations
- Those promoting discrimination, hate or violence appealing to ethnical, racial, gender, nationality, sexual orientation, family situations, sickness, handicapped condition, ideology, religion or beliefs grounds.

In relation to the criminal code and the former 1978 law, the current regulation perfects the definition of situations in which links may exist between political groups and terrorist organizations through a number of mechanisms.

Effects

A declaration of illegality implies:

- the dissolution of the political party and the embargo of all its properties.
- the cancellation of its inscription in the Register of Political Parties,

– the immediate cease of all its activities and the initiation of a process of liquidation of all its properties that revert to the Public Treasury.

Perhaps the most important effect of a sentence of illegalization is that translates the consideration of illegal to succeeding parties and/or groups which want to continue the activity of the one suspended. This is a mechanism for preventing that fraudulent parties may simply by-pass a sentence of illegalization and submitting the same persons and/or programmes to successive elections. This special follow-up procedure is activated by the Home Affairs Ministry (the one with the competence to register parties), the Prosecutor office (Ministerio Fiscal) and the parties to the process. The special chamber of the Supreme Court remains the competent court for these demands.

Cases

Cases cover both illegalization and non-inscription of parties or candidatures, or cancellation of candidatures in application of the principle of improvidence of succession or continuity of an illegal party.

1. Illegalization

There are three cases of illegalization:

On 17th April 2003, the Supreme Court ordered the dissolution of the Basque political groups *Herri Batasuna-Euskal Herriarrok* (HB-EH) and *Batasuna* because of their relation with ETA. The Constitutional Court rejected the appeal that HB submitted and the case is still pending in front of the ECHR. The effect of the illegalization did not extend to the HB members in the Basque regional parliament, who could keep their seats, even though the dissolution of the parliamentary group was ordered.

On 16th May 2008, the Supreme Court unanimously declared illegal (with the consequence of its dissolution) the Basque political party *Acción Nacionalista Vasca* (ANV). The demand was simultaneously presented by the government and the chief prosecutor. Representatives of the party in local councils could keep their seats and receive their salaries but their municipal groups could not receive subsidies and their locals would be closed.

On 18th September 2008, the Special Chamber decided once again unanimously the illegalization of the Basque political party *Partido Comunista de las Tierras Vascas* (PCTV). Again, the demand was simultaneously presented by the government and the chief prosecutor. Representatives in the Basque parliament adscribed to this party (9) could keep their seats but, again, their parliamentary group (*Ezker Abertzalea*) was ordered to dissolve.

2. Prohibition of inscription of political parties and candidatures

After the 2003 sentence, the special chamber of the Supreme Court had also prohibited the inscription of political groups such as *Herritarren Zerrenda* (HZ); *Auker Gutziak* (AG); *Abertzale Sozialistak* (AS) and *Abertzale Sozialisten Batasuna* (ASB).

On 3rd May 2003, the special chamber annulled 241 candidatures presented in the Basque Country and Navarre to the 25th May 2003 local elections. The court reasoned that these candidatures followed a strategy of succession of Batasuna.

On May 2004, the Court annulled the candidatures of *Herritarren Zerrenda* (HZ) to the EP elections.

On 200 the Court annulled the candidature of *Auker Gutziak* (AG) for the Basque regional elections on 17th April. Again, the court said that there was continuity with the activity and objectives of former illegalised parties (i.e.HB).

On 5th May 2007, the Court annulled all the candidatures that *Abertzale Sozialistak* (AS) presented for the local elections. However, independent candidatures which the government and the prosecutor challenged simultaneously on the grounds that they continued activity and objectives of HB were not annulled. On 6th May, the Court also annulled the candidatures presented by *Acción Nacionalista Vasca* (ANV).

A politically inspired use of the procedure

There is little doubt that political considerations have inspired whether to use or not the procedure of illegalization. The majoritarian PP government in 2003 demanded the first illegalization and, from this onwards, a pure application of the principle of improcedence of succeeding or continuing organisations allowing impeding the register of any other party connected to Batasuna.

In 2004, a new socialist government took office and after obtaining parliamentary endorsement, it became involved in conversations on the end of violence with the so-called environment of ETA. In this context, no cases were initiated either by the prosecutor or the government itself. The process came to an abrupt end the last day of 2006, when ETA bombed Madrid Barajas T4 terminal and killed two people. From then onwards, demands for and, hence, sentences annulling candidatures and declaring illegal certain parties resumed.

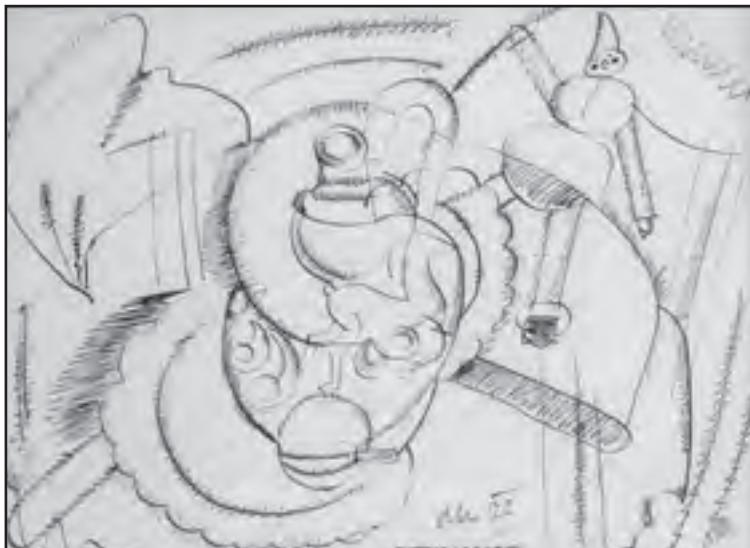
Carlos Closa Montero

O PROPISIMA O POLITIČKIM PARTIJAMA U ŠPANIJI

Rezime

U ovom radu se analizira transformacije sistema uređivanja političkih stranaka u Španiji, koja je započela sa vrlo liberalnim propisima iz 1978. godine, a koji su kasnije izmenjeni Zakonom o političkim strankama iz 2002. godine. Ovom prilikom su predstavljena osnovna rešenja ovog zakona, kao i njegova primena u današnjoj Španiji.

Ključne reči: Zakon o političkim stranama, savremena politika Španije

Milan Konjović – *Kubistička mrtva priroda*, 1922.

Jovica Trkulja

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

DEFICITI SRPSKE LEGISLATIVE O SLOBODI UDRUŽIVANJA*

Rezime: Ustavi i zakonski tekstovi o slobodi udruživanja koji se primenjuju u Srbiji, a koji su doneti u periodu 1990–2009. godine, u osnovi su normativni rezultat autoritarnog režima. Oni predstavljaju tipičnu instrumentalizaciju ovih pravnih akata za autoritarne potrebe političkog realiteta. Ti zakoni pate od bolesti tipične za srpsku legislativu i njene proizvode poslednjih decenija: od diskrepancije između liberalno-demokratske forme i autoritarno-represivne sadržine. Naime, pomenuti zakoni o slobodi udruživanja imaju pojavnji oblik liberalnog uređenja te sfere društva. Oni respektuju civilizacijska postignuća i međunarodnopravne standarde o slobodi udruživanja, kao i ideološke potrebe poretka. Ali oni ne korispondiraju sa političkim realitetom Srbije i stvarnim potrebama režima da se sloboda udruživanja suzi, ograniči pa i onemogući. Time se zakoni o političkom, sindikalnom i drugom udruživanju i delovanju u Republici Srbiji pokazuju kao *zakonski simulakrum* i simulisane norme koje sadrže privid prava, ispod čije koprene se skriva istina o izopačenoj političkoj i pravnoj stvarnosti. Ustavna i zakonska retorika slobode udruživanja u funkciji je obezbeđenja legitimite autoritarizmu i monopolu vladajuće(ih) partije(a), kao negacije pravne države.

U ovom radu autor nastoji da ukaze na pravnu regulativu slobode udruživanja u Srbiji, sa težištem na deficitima srpske legislative o slobodi udruživanja. U zaključku naznačuje preporuke za novu pravnu regulativu slobode udruživanja u Srbiji.

Ključne reči: sloboda udruživanja, udruženja građana u Srbiji, deficiti srpske legislative, zakonski simulakrum.

Uvod

Sloboda udruživanja je jedno od klasičnih prava građana. Rezultat je borbe liberalnih pokreta i priznata je posle pobede građanskih revolucija. Sloboda udruživanja je građanima obezbeđivala pravo osnivanja i stupanja u ta udruženja. Korišćenjem te slobode građani stiču mogućnost

* Saopštenje za stručni skup “Ustavno ograničenje slobode udruživanja”, koji je u organizaciji Ustavnog suda Republike Srbije i Venecijanske komisije održan u Beogradu 2. juna 2009. godine.

da sa svojim jednomišljenicima udruženim snagama ostvaruju različite zajedničke interese. U savremenom svetu sloboda udruživanja je, pod određenim uslovima, načelno priznata u većini zemalja. Štaviše, postignut je standard o prirodi i značaju tog prava kao istovremeno: građanskog, političkog, ekonomskog, individualnog i kolektivnog prava.

Sloboda udruživanja podrazumeva trajnije oblike okupljanja pojedinaca kako bi postizali zajedničke interese u oblasti politike, sporta, kulture, dobrovorne i druge delatnosti. Pojam udruživanja podrazumeva dobrovoljnost i zajednički cilj. Prisustvo države u toj oblasti određeno je dvojako: 1) u vidu "pozitivnih dužnosti" – obezbeđenje pravnog okvira i zaštite slobode udruživanja; i 2) u vidu "negativnih dužnosti" – zabrana mešanja u stvaranje i funkcionisanje udruženja i organizacija.

Budući da sloboda udruživanja predstavlja značajnu civilizacijsku tekovinu, ona je u drugoj polovini XX veka podrobno i celovito međunarodnopravno regulisana: članom 20 Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima (1948), članom 11 Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda (1950), članom 22 Međunarodnog pakta o građanskim i ljudskim pravima (1966), i članom 8 Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (1966), članom 16 Američke konvencije o ljudskim pravima (1969) članom 10 Afričke povelje o ljudskim i narodnim pravima (1981), tzv. Bandžulska povelja.¹

Međunarodni akti dozvoljavaju opštu mogućnost ograničavanja slobode udruživanja: 1) samo ukoliko je ograničenje predviđeno zakonom; 2) da je to neophodno u demokratskom društvu; 3) da je sprovedeno u cilju zaštite nekog legitimnog interesa kao što su nacionalna bezbednost ili sigurnost, javni poredak, zaštita javnog zdravlja i morala i zaštita prava i sloboda drugih lica; 4) posebna mogućnost zakonskih ograničenja slobode udruživanja predviđena je u odnosu na pripadnike oružanih snaga policije i pripadnike uprave prema Evropskoj konvenciji, kao i mogućnost ograničenja u skladu sa članom 20 Pakta o građanskim pravima (zabrana ratne propagande i zagovaranja mržnje) i članom 5 koji se odnosi na zabranu zloupotrebe prava.

U ovom radu nastojaću da ukažem na pravnu regulativu slobode udruživanja u Srbiji, sa težištem na deficitima srpske legislative o slobodi udruživanja. U zaključku ću naznačiti preporuke za novu pravnu regulativu slobode udruživanja u Srbiji.

1. Pravna regulativa slobode udruživanja u Srbiji

Koreni slobode udruživanja u Srbiji u formi osnivanja i rada udruženja, zadužbina, klubova, društava i sl. sežu u drugu polovicu XIX veka. U

---

1 Ova povelja je originalna po tome što se istovremeno odnosi na individualna prava ljudi i na kolektivna prava naroda.

genezi pravnog regulisanja slobode udruživanja i organizovanja od 1881. godine do danas u Srbiji možemo da razlikujemo četiri perioda.

Prvi period: 1881–1914. godine. Iako su u XIX veku srpski liberalni teoretičari izneli brojne ocene o značaju i važnosti udruženja u demokratskom društvu, ustavi i zakonodavstvo nisu ih u to vreme prihvatili. Prvi srpski ustavi, Sretenjski od 1835. godine, Turski od 1938. godine i Namesnički od 1869. godine ne proklamuju slobodu udruživanja. Početak pravnog regulisanja i priznavanja političkih sloboda i prava (među kojima i slobode udruživanja) nalazimo tek početkom 80-ih godina XIX veka.

Sloboda udruživanja u Srbiji je prvi put regulisana za vladavine Milana Obrenovića, Zakonom o udruženjima i zborovima od 1. aprila 1881. godine. Ovaj zakon je nastojao da primeni pravne standarde slobode udruživanja evropskih demokratskih država. Pravio je razliku između političkih i nepolitičkih udruženja, kao i između profitnih i neprofitnih organizacija. Posebno je regulisao slobodu političkog udruživanja. Posle tri godine ovaj zakon je zamenjen novim zakonom o udruženjima i zborovima od 11. juna 1884. godine, koji je tu slobodu detaljnije, ali restriktivnije regulisao.

Ubrzo će sloboda udruživanja postati ustavno načelo. Ona je široko proklamovana i garantovana Ustavom od 1888. godine, i to na takav način koji zadugo nije bio prevaziđen u srpskoj ustavnoj istoriji. U to vreme bio je na snazi i Zakon o štampi i javnim zborovima i udruženjima od marta 1891. godine, za koji se smatra da je bio jedan od najliberalnijih. Najzad, Srbija je 1900. godine dobila Zakon o udruženjima građana koji se bavio samo regulisanjem slobode udruživanja, ne zalazeći u druge oblasti. Ali, on je tu slobodu umnogome ograničio, a politička udruženja su došla pod stroži policijski nadzor. Ustav od 1903. godine reafirmisao je liberalni koncept slobode udruživanja, tako da je ubrzo vraćen na snagu prvobitni Zakon o udruženjima i zborovima od 1. aprila 1881. godine.

Uprkos velikom broju ustava i zakona u Srbiji u tom periodu, prava i slobode građana nisu bile dovoljno zagarantovane u praksi, a ustavne i zakonske odredbe nisu u praksi stvarno sproveđene. Ograničavanja i krenjenje slobode udruživanja građana u praksi su bila veoma česta.² Dakle, sloboda udruživanja u tom periodu prolazila je faze širenja i sužavanja, zavisno od karaktera političkog režima u kojem je ostvarivana. Ipak, namaće se zaključak da je “katalog političkih i ličnih prava po srpskim ustavima bio u potpunosti na nivou sličnih kataloga prava po ustavima demokratskih država tog vremena”.³

2 Up. Olga Popović Obradović, *Parlementarizam u Srbiji 1903–1914*, drugo izdanie, IP Logistika i Multidisciplinarni centar za podsticanje integrativnih procesa i harmonizaciju prava, Beograd, 2008, str. 432–436.

3 Miodrag Jovićić, *Leksikon srpske ustavnosti 1804–1918*, Filip Višnjić, Beograd, 1999. str. 123.

Drugi period: 1918–1941. godine. Vidovdanski ustav od 1921. godine sledio je praksi tadašnjih ustava građanskih demokratija i tradiciju srpske ustavnosti. On je proklamovao sva prava i slobode građana (uključujući i slobodu udruživanja) koji su se u to vreme smatrali klasičnim, a po ugledu na Vajmarski ustav. Formalno-pravno gledano sloboda udruživanja po ovom ustavu bila je u skladu s liberalno demokratskom tradicijom (sistemom prijave), prema kojoj građani imaju pravo da se udružuju, a da za to ne traže posebno odobrenje nadležnog državnog organa, osim kada žele da budu pravna lica.⁴

Ustav Kraljevine Jugoslavije od 1931. nastojao je, takođe, da respektuje i prati tadašnje ustavne standarde o pravima i slobodama u Evropi. Ipak, njime su pojedine slobode i prava sužene i ukinute, kao na primer, sloboda političkog udruživanja. Naime, prema ovom ustavu “ne može biti udruživanja na verskoj ili plemenskoj ili regionalnoj osnovi u partijsko političke svrhe kao ni u svrhe fizičkog vaspitanja.”⁵

Međutim, zakonska regulativa koja je pratila ove ustave znatno je ograničavala slobodu udruživanja. Nakon Vidovdanskog ustava primenjen je dopunjjen Zakon o javnim zborovima i udruženjima od 31. marta 1891. godine koji je jamčio pravo udruživanja u ciljevima koji nisu protivni zakonu. Ubrzo je donet Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretku u državi od 2. avgusta 1921. godine čiji je član 15 to pravo znatno suzio i ograničio. Taj trend je nastavljen i Zakonom o udruženjima, zborovima i dogovorima od 18. septembra 1931. a kulminirao je u praksi 40-ih godina prošlog veka uoči početka rata.

Treći period: 1945–1990. godine. Ustavi druge Jugoslavije sledili su koncepciju tzv. socijalističke ustavnosti na planu ljudskih prava i, u tom kontekstu, slobode udruživanja. Naime, oni su napustili tadašnje ustavne standarde o pravima i slobodama u Evropi i okrenuli se Ustavu SSSR-a od 1936. godine kao uzoru. Oni su na opširan način proklamovali i regulisali oblast prava i sloboda građana uopšte i slobode udruživanja posebno, ali te odredbe u praksi nisu primenjivane.

Sloboda udruživanja je u Socijalističkoj Jugoslaviji bila zajemčena svim njenim ustavima: čl. 27 Ustava od 1946., čl. 5 Ustavnog zakona od 1953. godine, čl. 40 Ustava od 1963. i čl. 167, st. 1 Ustava od 1974. godine. Republičkim i pokrajinskim zakonima o udruženjima građana bio je uređen način ostvarivanja ustavom zajemčene slobode udruživanja. Međutim, ta sloboda je praktično ograničavana i negirana na razne načine.

---

4 Up. Slobodan Jovanović, *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, NIU “Službeni list SRJ”, Beograd, 1995, str. 523.

5 Ustav Kraljevine Jugoslavije od 3. septembra 1931. godine, *Službene novine*, br. 200 od 3. septembra 1931. god., I br. 207 – LXVI od 9. septembra 1931. godine, str. 3.

Prvi zakon posle Drugog svetskog rata kojim je regulisana sloboda udruživanja bio je Zakon o udruženjima, zborovima i drugim javnim skupovima od 1945. godine. Njime su udruženja podeljena na politička (političke stranke) i na kulturna, naučna, tehnička, fiskulturna i druga. Ovaj zakon je uveo niz ograničenja i omogućio arbitarnost i kontrolu osnivanja i delovanja udruženja u tek uspostavljenom pravnom i političkom sistemu. Očigledno je da je zakonodavac na sve načine nastojao da spreči nepodobna politička udruženja, a posebno obnovu starih. Oslanjajući se na ovaj Zakon autoritarno-represivna vlast je uspela da ukloni sve privatne organizacije, fondove, zadužbine, legate koji su bili nacionalizovani a njihova imovina ustupljena novoformiranim udruženjima i društvenim organizacijama. U političkom sistemu ostala su samo sportska udruženja (lovaca, ribolovaca, planinara i sl.), profesionalna (pravnika, ekonomista, lekara i sl.) i humanitarna (Crvenog krsta, udruženja osoba sa invaliditetom i sl.).

Korak dalje u tom pravcu učinjen je novim zakonom o udruženjima i zborovima, o štampi i o izdavanju i rasturanju omladinske i dečje književnosti i štampe od 1947. godine. Zahvaljujući ovakvoj pravnoj regulativi većina udruženja je stavljena pod direktnu ili indirektnu kontrolu vladajuće Komunističke partije i integrisana u partijsku državu.

Kada je komunistički poredak u Jugoslaviji učvršćen doneti su novi zakoni u toj oblasti: Osnovni zakon o udruženjima građana od 1965. godine i posle Ustava od 1974. niz republičkih i pokrajinskih zakona. Oni su preciznije razradili ustavne odredbe o slobodi udruživanja, ali ta sloboda je i dalje ograničavana, a udruženja su u materijalnom položaju i dalje zavisila od države.

Tako, na primer, po Ustavu od 1974. sloboda udruživanja ne sme da se koristi radi: rušenja osnova socijalističkog samoupravnog demokratskog uređenja utvrđenog ustavom, ugrožavanja nezavisnosti zemlje, kršenja ustavom zajemčenih sloboda i prava čoveka i građanina, ugrožavanjem mira i ravnopravne međunarodne saradnje, rasprišivanja nacionalne, rasne i verske mržnje ili netrpeljivosti ili podsticanja na vršenje krivičnih dela, niti na način kojim se vređa javni moral. Ustavom je bilo predviđeno da će zakonom odrediti u kojim slučajevima i pod kojim uslovima korišćenje slobode udruživanja protivno ustavu povlači ograničenje ili zabranu kršenja slobode udruživanja (čl. 203, st. 2). Pozivom na ovaj član Ustava donošeni su zakoni i podzakonski akti kojima je sloboda udruživanja praktično ograničavana.

Na taj način posle pomenutih socijalističkih ustava usledili su, po pravilu, zakoni i praksa koja je ta prava u velikoj meri ograničavala. Reč je o *semantičkim ustavima* koji su samo tako nazvani. Oni su, u stvari, pri-

krivali pravnu prirodu datog političkog poretka i služili su za njegovo lažno predstavljanje kao ustavnog i demokratskog.⁶

Četvrti period: od 1990–2009. godine. U ovom periodu došlo je do značajnih promena u političkom sistemu Srbije i u položaju i organizaciji građanskog društva. Raspad SFRJ i pluralizacija političkog života usloviли су nastanak novih udruženja i organizacija građana u Srbiji. U kratkom periodu formirana su brojna udruženja građana i nevladine organizacije koje se zalažu za poštovanje i zaštitu ljudskih prava, humanitarne organizacije i fondovi koji se bave pružanjem humanitarne pomoći, zaštitom prava manjina, žrtava nasilja i progona. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku 1996. godine, u tadašnjoj SR Jugoslaviji bilo je registrovano oko 23.000 udruženja građana i preko 200 političkih partija. Ovaj broj udruženja građana i društvenih organizacija se u periodu od 1998. do 2003. godine smanjio na 18.000, da bi od 2005. godine postepeno rastao: 22.000 (2005), 25.000 (2006), 27.000 (2007), 29.000 (2008).⁷ Danas u Srbiji postoji 26.484 udruženja građana, 4.542 društvene organizacije i 369 političkih stranaka.

Pravno regulisanje slobode udruživanja u Srbiji u ovom periodu možemo da pratimo na nivou ustavne i zakonodavne regulative.

(1) Ustavna regulativa slobode udruživanja

Ustav Republike Srbije od 1990. godine pisan je po uzoru na savremene liberalno-demokratske ustave i oslobođen je ideoške socijalističke obojenosti. Na planu slobode udruživanja i ostalih ljudskih prava napuštena je dotadašnja praksa semantičke ustavnosti i reaffirmisan je liberalni koncept vladavine prava. Ovim pravima on posvećuje poseban odeljak, nastojeći da građanima obezbedi autonomiju i zajemči neprikosnovenu sferu slobode. U članu 43 formulisao je slobodu udruživanja kao slobodu političkog, sindikalnog i drugog udruživanja i delovanja, bez odobrenja uz upis kod nadležnog organa. Sloboda političkog udruživanja svodi se na slobodu osnivanja političkih stranaka, dok se sindikati osnivaju radi zaštite prava i unapređivanja profesionalnih i ekonomskih interesa njihovih članova. Međutim, u tumačenju i primeni ovih odredaba Ustava došlo je do ozbiljnih problema i nedoumica. Na primer, razlikovanje prava udruženja na upis u registar i sticanje statusa pravnog lica, od obaveze udruženja na upis u registar.⁸ Poseban problem regulisanja slobode udruživanja u Ustavu

---

6 Kosta Čavoški, "Pola veka izopačene ustavnosti", *Ustavnost i vladavina prava*, Centar za unapređivanje pravnih studija, Beograd, 2000, str. 175.

7 Podaci prema Republičkom zavodu za statistiku, *Statistički godišnjak za 2008*.

8 Up. *Saradnja vlade i nevladinog sektora*, (urednici Dragan Golubović i Žarko Paušović), Međunarodni centar za neprofitno pravo, Centar za razvoj neprofitnog sektora, Građanske inicijative, Beograd, 2004, str. 28.

od 1990. odnosio se na to ko ima pravo na primenu te slobode: da li svaki čovek ili samo građanin? Naime, član 44 Ustava, u vezi sa članom 43 Ustava, slobodu zbora i udruživanja jamči samo građanima, tj. onim licima koja su državljeni Srbije. Time ovaj ustav krši član 11 Evropske konvencije o ljudskim pravima, jer se, prema njemu, sloboda udruživanja jamči svim fizičkim licima bez obzira na državljanstvo i prebivalište.⁹

Ustav SR Jugoslavije od 1992. godine prvo u članu 10 priznaje i jamči slobode i prava čoveka i građanina koje priznaje i međunarodno pravo. Potom je, u članu 41 definisao slobodu udruživanja na sličan način kao Ustav RS navodeći da “građanima se jamči sloboda političkog, sindikalnog i drugog udruživanja i delovanja, bez odobrenja, uz upis kod nadležnog organa”. U oba ustava odredbe kojima se proklamuju prava i slobode zauzimaju središnje mesto u tekstu ustava, što ukazuje na nameru ustavotvorca da doneše realan ustav, kojim će utemeljiti državni poredak i ograničiti vlast, jamčeći neprikosnovenu sferu slobode.

U delu kojim se reguliše zabrana delovanja, oba ova ustava nastojali su da ostanu u okvirima standarda evropskih demokratskih zemalja. Ipak, oni sadrže ostatke odredbi iz tradicije socijalističkih ustava, koje mogu biti osnov zloupotrebe.¹⁰ Formulacijom da se zabranjuje delovanje i udruživanje zbog “druge netrpeljivosti i mržnje” ustavi su otvorili široke mogućnosti za ograničavanje i zloupotrebu te slobode. U uslovima deficitarne zakonske regulative i prakse autoritarnog režima, to se ubrzalo i dogodilo.

Ove slabosti u ustavnoj regulativi nastojala je da prevaziđe Ustavna povelja Državne zajednice Srbije i Crne Gore od 2003. godine,¹¹ koja je tu materiju regulisala na valjan, liberalno-demokratski način. Ona je, najpre, ustavna rešenja uskladila s međunarodnim standardima i posebno s odredbama međunarodnih ugovora o ljudskim i manjinskim pravima i građanskim slobodama. U tom pogledu u čl. 9 i 10 Ustavne povelje predviđeno je da države članice uređuju, obezbeđuju i štite ljudska i manjinska prava i građanske slobode na svojoj teritoriji i dostignuti nivo ljudskih i manjinskih prava, individualnih i kolektivnih i građanskih sloboda ne mogu smanjivati. Posebno se podvlači da će se odredbe međunarodnih ugovora o ljudskim i manjinskim pravima i slobodama neposredno primenji-

9 Up. Žarko Paunović, *Nevladine organizacije*, Službeni glasnik, Beograd, 2006, str. 111.

10 Na primer, u članu 42 Ustava SR Jugoslavije piše: “Zabranjeno je delovanje političkih, sindikalnih i drugih organizacija koje je usmereno na nasilno rušenje ustavnog poretku, narušavanje teritorijalne celokupnosti Savezne Republike Jugoslavije, kršenje zajemčenih sloboda i prava čoveka i građanina ili izazivanje nacionalne, rasne, verske i druge netrpeljivosti i mržnje. Zabranjeno je osnivanje tajnih vojski i paravojski.” (Podvukao – J. T.).

11 *Službeni list Srbije i Črne Gore*, br. 1. od 4. februara 2003. godine.

vati. Pored toga, Ustavna povelja je u članu 8 propisala da se obavezno mora doneti i Povelja o ljudskim i manjinskim pravima i građanskim slobodama, koja je sastavni deo Ustavne povelje. Ta povelja o ljudskim i manjinskim pravima ubrzo je doneta februara 2003. godine.¹² Sloboda udruživanja je u Povelji na valjan i celovit način regulisana članom 32. Time su odredbe ove dve povelje koje regulišu slobodu udruživanja usklađene s Evropskom konvencijom o ljudskim pravima i pozitivnom regionalnom praksom u toj oblasti.

Bez obzira na činjenicu da tadašnji srpski ustav i važeći zakoni iz te oblasti nisu bili usklađeni s tim odredbama (iako su prema članu 65 Ustavne povelje bile obavezne), one su veoma doprinele liberalnjem i potpunijem ostvarivanju slobode udruživanja u Srbiji. Posle raspada Državne zajednice Srbija i Crna Gora i proglašenja nezavisnosti Crne Gore (u maju 2006. godine), Srbija je postala pravni naslednik Državne zajednice i samim tim preuzeila i sva prava i obaveze koje je Državna zajednica preuzeila na sebe, uključujući i ratifikovane međunarodne dokumente i konvencije.

Polazeći od tih pozitivnih iskustava na planu ljudskih prava i sloboda, Ustav od 2006. godine posvetio je značajnu pažnju slobodi udruživanja u članu 46 i 50 do 56. On izričito jamči slobodu političkog, sindikalnog¹³ i svakog drugog udruživanja, ali i negativno pravo da se ostane izvan svakog udruženja. (čl. 55, st. 1). Ustav ne precizira koji vidovi organizovanja potпадaju pod pozitivnu i negativnu slobodu udruživanja, osim što izričito zabranjuje tajna paravojna udruženja (čl. 55, st. 3). Pri tome nije jasno šta se podrazumeva pod tajnim udruženjima i koliko to treba da bude javni rad nekog udruženja, koje inače nije dužno da se registruje da se ne bi smatralo tajnim.¹⁴

Ustav Srbije opredelio se za liberalni režim osnivanja udruženja: bez prethodnog odobrenja, uz upis u registar koji vodi državni organ (čl. 55, st. 2). To znači da ono može postojati i bez registrovanja, jer ovaj sistem podrazumeva da je upis u registar udruženja dobrovoljan, te da udruženje tako stiče svojstvo pravnog lica. Prema preovlađujućem mišljenju stručnjaka za ustavno pravo, “ukoliko udruženje nema svojstvo pravnog lica, trebalo bi primeniti pravila ortakluka”. Takvo shvatanje upisa bez odobrenja bilo bi u skladu s jurisprudencijom Evropskog suda u kojoj se dosledno ističe da je “osnivanje pravnog lica u cilju zajedničkih aktivno-

---

12 *Službeni list Srbije i Crne Gore*, br. 6. od 26. februara 2003. godine.

13 Budući da je u čl. 11 Evropske konvencije izričito pomenuta sloboda sindikalnog organizovanja, Ustav od 2006, takođe, proklamuje ovu slobodu. Pod slobodom udruživanja on podrazumeva i sindikalno udruživanje i priznaje ga kako u pozitivnom, tako i u negativnom obliku (čl. 55, st. 1).

14 Vidi: *Evropska konvencija za ljudska prava, praktična primena*, Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2007, str. 965.

sti jedan od najvažnijih aspekata prava na slobodu udruživanja, bez koga ovo pravo ne bi imalo praktički smisao”.¹⁵

Dok je Ustav od 1990. godine na jedinstven način uredio pitanje “slobode političkog, sindikalnog i drugog delovanja” (čl. 44), Ustav Srbije od 2006. posvetio je posebnu pažnju političkim strankama, ubrajajući ih među osnovna ustavna načela. On ne uređuje položaj političkih stranaka na znatno drugačiji način u odnosu na udruženja građana. U članu 5, stavu 1 on jamči i priznaje ulogu političkih stranaka u demokratskom oblikovanju političke volje građana. Osnivanje političkih stanaka je slobodno (čl. 5, st. 2), bez prethodnog odobrenja, ali kao i u slučaju drugih udruženja za sticanje pravnog statusa neophodan je upis u registar nadležnog državnog organa (čl. 55, st. 2).¹⁶

U pogledu ograničenja slobode udruživanja Ustav je propisao da samo ustavni sud može da zabrani udruženje. Predviđene su dve vrste zabrana. Prvo, zabranjeno je osnivanje tajnih i paravojnih udruženja (član 5, stav 3 i član 55, stav 4). I drugo, Ustavni sud može da zabrani ono udruženje ili političku organizaciju čije je delovanje usmereno na: 1) nasilno rušenje ustavnog poretku, 2) kršenje zajamčenih ljudskih ili manjinskih prava, ili 3) izazivanje rasne, nacionalne ili verske mržnje.¹⁷

U celini posmatrano, sva tri ustava i Ustavna povelja posebnu pažnji posvetili su slobodi političkog organizovanja koja se svodi na: opšte jemstvo slobode političkog organizovanja građana, slobodu osnivanja političkih stranaka, pravo građana da slobodno biraju političku stranku kojoj žele da pripadaju, njihovo pravo da ne pripadaju nijednoj političkoj stranci, kao i da slobodno istupe iz političke stranke bez štetnih posledica. Po njima sloboda udruživanja ostvaruje se sistemom prijave, tako da je isključena svaka direktna ili indirektna zabrana udruženja. Pored toga, ovi ustavi određuju pravne mehanizme zaštite ljudskih prava i garantuju pravo građana da putem političkih stranaka demokratski učestvuju u obrazovanju organa javne vlasti. Dakle, analizirane odredbe koje regulišu slobodu udruživanja, posebno u Ustavnoj povelji i Ustavu od 2006. godine u skladu su s evropskim standardima i sve bi bilo u redu kada bi ih pratila zakonodavna praksa.

15 Isto, str. 966.

16 Međutim, sasvim neuobičajeno i po mišljenju ustavnopravnih stručnjaka neprihvaren u ustavnim načelima naše su se i osnove za zabranu delovanja političkih stranaka. Naime, “nedopušteno je delovanje političkih stranaka koje je usmereno na nasilno kršenje ustavnog poretku, kršenje zajemčenih ljudskih ili manjinskih prava ili izazivanje rasne, nacionalne ili verske mržnje”. (Isto, str. 968).

17 Pada u oči da se ne pominje “neophodnost ograničenja u demokratskom društvu” i pojedini legitimni ciljevi ograničenja navedeni u Evropskoj konvenciji, verovatno zato što je taj uslov već sadržan u osnovnim ustavnim načelima o ljudskim i manjinskim pravima.

(2) Zakonodavna regulativa slobode udruživanja

Dok je sloboda udruživanja u Srbiji na ustavnom nivou relativno uspešno uređena i u skladu s evropskim standardima, stanje na zakonskom nivou nije zadovoljavajuće. Zakonski okvir slobode udruživanja i delovanja u Republici Srbiji je, pre svega, sve donedavno bio zastareo, budući da potiče iz perioda kada je Srbija pripadala socijalističkom pravno-političkom uređenju. U tom periodu važio je Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana Socijalističke Republike Srbije od 1982. godine i od tada nije značajnije noveliran.¹⁸ (Stavljen je van snage 2005. godine) U periodu od 1990. do 2005. godine bio je na snazi Zakon o udruživanju građana u udruženja, društvene organizacije i političke organizacije koje se osnivaju za teritoriju SFRJ od 1989. godine.¹⁹ Zakon o političkim organizacijama donet je jula 1990. godine²⁰ i od tada je bez značajnijih izmena važio do maja 2009. godine, kada je donet novi Zakon o političkim strankama.²¹ Najzad, sloboda udruživanja je regulisana i Zakonom o zadužbinama, fondacijama i fondovima Republike Srbije od 1989. godine,²² a sloboda sindikalnog organizovanja precizno je regulisana Zakonom o radu od 2005. godine (čl. 6, 207, 238).²³

Pojedini navedeni zakoni, koji su i danas važeći, doneti su za vreme socijalističke Jugoslavije i Srbije i nisu usaglašeni s Ustavom Republike Srbije, kao ni sa međunarodnim standardima i dobrom regionalnom praksom. Ovakvi kakvi se primenjuju poslednjih 19 godina, u velikoj meri predstavljaju ograničavajući faktor ostvarivanja prava i slobode udruživanja. Srbija je danas suočena s ozbiljnim deficitima svoje zakonske regulative slobode udruživanja.

2. Deficiti zakonske regulative slobode udruživanja u Srbiji

Analiza ustavne i zakonodavne regulative slobode udruživanja u savremenoj Srbiji ukazuju na deficite srpske legislative u toj oblasti, kao i na brojne prepreke na putu ostvarenja tog ustavnog načela. Posebno je složeno i delikatno pitanje ograničavanja slobode udruživanja gde se najjasnije uočavaju deficiti naše legislative. Kada se posmatraju problemi

---

18 *Službeni glasnik Socijalističke Republike Srbije*, br. 50/89, *Službeni glasnik RS*, br. 53/93, 48/94, 101/05.

19 *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, br. 42/90, *Službeni list SRJ*, br. 24/94, 28/96, 73/00.

20 *Službeni glasnik SRS*, br. 37/90, *Službeni glasnik RS*, br. 30/92, 53/93, 48/94, 101/2005.

21 *Službeni glasnik RS*, br. 36/09.

22 *Službeni glasnik SRS*, br. 50/89.

23 *Službeni glasnik RS*, br. 24/2005. i 61/2005.

ostvarivanja prava na slobodu udruživanja u Srbiji od 1990. godine možemo da razlikujemo tri faze:

Prva faza 1989–1992. godine. Na početku tog razdoblja od 1989. do 1992. godine tražena su nova ustavna i zakonska rešenja za regulisanje slobode udruživanja, posebno slobode obrazovanja političkih udruženja i stranaka. To traganje se odvijalo bez prethodno razjašnjenih zamisli i strategije u novonastaloj dramatičnoj situaciji u tadašnjoj zajedničkoj jugoslovenskoj državi, SFRJ. U to vreme, u stvarnosti srpsko-jugoslovenskog društva pojavio se politički pluralizam u različitim oblicima koji su, zadobivši legitimitet, nastojali da kroz brojne protivrečnosti i “pukotine” u pravnom poretku – pribave legitimitet. Suštinski, situacija se u Srbiji i SFRJ u to vreme u pogledu slobode udruživanja znatno poboljšala.

U tom periodu, uprkos rigidnoj legislativi zasnovanoj na dominaciji monopartizma, ostvareni su značajni pomaci u legitimizaciji i legalizaciji političkog pluralizma i ostvarenju slobode udruživanja. Krajem 1989. i početkom 1990. u Srbiji su osnovane prve stranke: Udruženje za jugoslovensku demokratsku inicijativu i Liberalna stranka decembra 1989, Demokratska stranka decembra 1989, Srpska narodna obnova 6. januara 1990, Narodna radikalna stranka 19. januara 1990, Srpski pokret obnove 1990, Socijalistička partija Srbije 16. jula 1990. godine, Demokratska stranka Srbije decembra 1992. godine. Početkom 90-ih godina prošlog veka formiran je i autonomni sindikat “Nezavisnost” i niz profesionalnih društava i udruženja građana, krajem avgusta iste godine.

Partijski pluralizam je inauguiran tek Zakonom o političkim organizacijama 19. jula 1990. godine. Taj zakon je usvojen u jednostranačkoj skupštini Socijalističke Republike Srbije pre stupanja na snagu Ustava od 1990. Iako nikada nije bio usaglašen s ustavnom regulativom, nesporno je da pojedine njegove odredbe nisu protivrečile ni starom ni novom ustavu.²⁴ Neusaglašenost ovog zakona s Evropskom konvencijom i novim Ustavom odnosi se na odredbe o zabrani rada političke organizacije. Jer, on nije precizirao “neophodnost ograničenja u demokratskom društvu” (što Zakon ne pominje), bez čijeg ispitivanja je nemoguće reći da li bi odluka o zabrani bila društveno opravdana i proporcionalna.²⁵

24 U tom pogledu ovaj zakon političku organizaciju određuje kao dobrovoljnu organizaciju građana (stranaka, partija, udruženje, savez, pokret i dr.) obrazovanu radi ostvarenja političkih ciljeva (čl. 2). Rad političke organizacije je javan (čl. 3), a programski ciljevi i unutrašnja organizacija zasnovani na demokratskim principima (čl. 6). Zakonom se precizira da organizovanje i delovanje političkih organizacija počiva na teritorijalnom principu (čl. 4).

25 Pored toga, Zakon o političkim organizacijama predviđao je da rešenje o zabrani rada političke organizacije donosi Vrhovni sud (čl. 12, st. 4), što je bilo u skladu s Ustavom od 1990, ali je u suprotnosti s Ustavom od 2006. koji propisuje da o zabrani rada političkih stranaka odlučuje Ustavni sud (čl. 55, st. 4).

Ubrzo posle donošenja ovog zakona krajem avgusta 1990. godine 14 političkih stranaka je legalizovalo svoj rad. Na prvim višestранačkim izborima u Srbiji, decembra 1990. godine, učestvovalo su 53 stranke, udruženja i grupe građana. Nakon poluvekovne pauze politički pluralizam i višestranacijski sistem u Srbiji ponovo je postao legitim i legalan. Ti značajni pomaci u proširivanju slobode političkog, sindikalnog i drugih oblika udruživanja i delovanja, ostvareni su kao posledica spremnosti nesigurne vlasti da prihvati iznuđene ustupke.

Druga faza 1993–2000. godine. Ovaj pozitivni trend na planu slobode udruživanja u prethodnom periodu prekinut je nakon 1992. godine, kada se nova vlast u Srbiji konsolidovala i etablirala. Ubrzo je počela da se ponavlja stara praksa: Ustav RS i Ustav SRJ išli su za što potpunijom regulativom ove oblasti koja nikoga ne obavezuje. Njih prate zakoni koji pružaju osnove za nekažnjenu vladavinu bezakonja i funkcionisanja mehanizma partijsko-policijske države. Zakonodavnu delatnost često je zamjenjivala uredvodavna. U periodu 1993–94. godine vlada je donela niz odluka iz te oblasti koje su zadirale u zakonodavnu nadležnost.

Time je ponovo ustoličena praksa u kojoj parlament i vlada donose neracionalna rešenja, nesavremene i neprecizne zakone i uredbe čiji je isključivi cilj odbrana pozicije autoritarne vlasti. Ta praksa je postala dominantna nakon izbora 1996. godine i ustoličenja februara 1998. godine vladajuće koalicije: Socijalistička partija Srbije – Srpska radikalna stranka i Jugoslovenska udružena levica. To je kulminiralo sredinom 1998. godine i naročito posle bombardovanja SRJ 1999. godine. Time je učinjen korak unazad u odnosu na raniju partijsku državu SFRJ, u kojoj je bilo garantovano funkcionisanje odgovarajućih ustanova slobode udruživanja, što je tada u svemu izostalo. U tadašnjem političkom sistemu umesto proklamovane pravne države i vladavine prava na delu je bila partijsko-policijska država i plebiscitarni cezarizam.

Zakon je ostavio široka diskrecona ovlašćenja u tumačenju nedovoljno preciznih pojmoveva kao što su: “fizičko lice”, “građanin”, “pravno lice”, “društvena organizacija”, “udruženje građana”, “ciljevi osnivanja”, “podnošenje zahteva za upis u registar u propisanom roku”, “sistem prijave” i drugo. Time su nadležnim upravnim organima ostavljene široke mogućnosti da slobodno interpretiraju i tumače ove pojmove i odredbe. Praktično, oni su se postavljali u poziciju da kao arbitrarne žreci odlučuju u domenu gde je to prirodноправno i pozitivноправno nedopustivo. Rezultat je, po pravilu, znatno ograničavanje slobode udruživanja. Tako smo došli u situaciju da je simulirana norma o slobodi udruživanja jer sadrži samo privid prava.

Brojni su primeri tog zakonskog simulakruma u tom periodu, čiji su se recidivi zadržali do danas. Pomenućemo dva tipična primera. Prvi pri-

mer se odnosi na sprečavanje autonomnog sindikalnog organizovanja i povezivanja. Umesto ustavom proklamovanog upisa u registar po "sistemu prijave", u praksi je na mala vrata uveden "sistem dozvole". To je naročito bilo izraženo u praksi sindikalnog organizovanja. Za razliku od ogranača političkih stranka, ogranci alternativnih sindikalnih organizacija morali su posebno da se registruju na lokalnom nivou u svojim sredinama. U uslovima socijalne bede i tenzija, bio je to pokušaj autoritarnog režima da spreči sindikalno povezivanje i odvajanje radnika i ostalih socijalno ugroženih slojeva od autonomnih sindikalnih organizacija.

Drugi primer odnosi se na zabranu registracije Društva sudija Srbije. Društvo sudija Srbije osnovano je 26. aprila 1997. godine u okviru Udruženja pravnika Srbije. Društvo je organizovano kao izraz potrebe sudija da se organizuju u profesionalno udruženje, kako bi izrazili i ostvarili svoje staleške interese. Osnivači Društva pozvali su se na relativno dugu tradiciju profesionalnog udruživanja sudija u Jugoslaviji, počev od 1935. godine, kao i na Međunarodno udruženje sudija koje deluje u okviru Međunarodnog udruženja pravnika. U članu 2 i 3 Statuta Društva sudija precizirani su njegovi ciljevi: "afirmacija prava kao struke i nauke, zalaganje za vladavinu prava i pravnu državu, zalaganje za nezavisno i samostalno sudstvo, briga za ugled i materijalni status sudija, briga za unapređenje propisa o organizaciji i radu sudija".

Da bi uspešno ostvarilo svoje programske ciljeve, Društvo sudija je donelo odluku da se konstituiše kao pravno lice. Stoga je izvršilo odgovarajuću statutarnu promenu i podnело zahtev za upis u registar udruženja građana. Međutim, Ministarstvo unutrašnjih poslova Srbije donelo je rešenje o odbijanju zahteva Društva sudija Srbije za upis u registar udruženja. Razlozi iz obrazloženja za takvu odluku sadržani su u sledećem: (1) da je zahtev za upis u registar podnet po isteku roka propisanog u čl. 32 Zakona o društvenim organizacijama i udruženjima građana; (2) da Statut Društva sudija od 9. maja 1998. godine nije donet na osnivačkoj skupštini, što je u suprotnosti sa čl. 30, st. 2 citiranog zakona; kao i (3) da ciljevi osnivanja Društva sudija predviđeni čl. 2 i čl. 3 Statuta nisu u skladu sa čl. 4 citiranog zakona.

Rešavajući nastali spor, Vrhovni sud Srbije je presudom od 17. februara 1999. godine našao da je rešenje MUP-a zakonito. Sudsko obrazloženje je veoma indikativno. Doduše, sud konstatiše da "ne stoje razlozi procesne prirode iz obrazloženja upravnih organa" (tj. da je zahtev Društva sudija podnet neblagovremeno i da Statut Društva nije donet na osnivačkoj već godišnjoj skupštini). Međutim, Vrhovni sud Srbije smatra da ciljevi Društva sudija, predviđeni njegovim statutom, nisu u skladu s međodavnim zakonom. Sud citira odredbu čl. 4 tog zakona, koja propisuje da se u "društvene organizacije i udruženja građana udružuju građani u cilju

razvijanja ličnih sklonosti i stvaralaštva u društvenim, humanitarnim, socijalnim, privrednim, tehničkim, naučnim, kulturnim, obrazovnim, vaspitnim, sportskim i drugim aktivnostima” da bi zaključio da ciljevi Društva sudija nisu u skladu s tom materijalnopravnom odredbom, te da se organizovanje sudija kao specijalizovanih pravnika ne može da se izjednači s drugim nepolitičkim i neprofitnim društvenim asocijacijama sa svojstvom pravnog lica.²⁶

Time je Vrhovni sud Srbije u tom upravnom sporu praktično naprečac zabranio rad Društva sudija kao samostalnog pravnog subjekta, pri čemu mu nije ostavio čak ni legitimnu mogućnost da sopstveni Statut uskladi s pomenutim zakonom. Ono što se nesmetano priznaje profesionalnim, humanitarnim, turističkim, sportskim i sličnim asocijacijama ne priznaje se Društvu sudija Srbije.²⁷

Sve to upućuje na zaključak o neustavnosti i nezakonitosti presude Vrhovnog suda Srbije, kojom se sudije praktično “dekretni” osuđuju u svom ustavnom pravu na udruživanje i sprečavaju da budu ravnopravni s drugim građanima. Stoga, odbijanjem zahteva za upis u registar udruženja građana Vrhovni sud Srbije nije presudio samo Društvu sudija Srbije već jednom višem principu – meritornom pravnom standardu o slobodi i pravu građana na udruživanje koji je civilizacijski i međunarodnopravno prihvaćen. Nasuprot tome, Vrhovni sud Srbije i tadašnji srpski establišment ponovo su uspostavili praksu zakonske simulacije udruživanja time što: a) birokratski ograničavaju slobodu i pravo građana na udruživanje; b) formalistički sputavaju angažovanje intelektualaca i drugih mislećih ljudi; c) produbljuju jaz između ustavnog prava, s jedne, i zakonske regulative i primene prava, s druge strane, kojima se to pravo ograničava i anulira.²⁸

Treća faza 2001–2009. godine. Nakon pada Miloševićevog režima oktobra 2000. godine i otvaranjem procesa demokratizacije nastupile su značajne promene na planu slobode udruživanja. Kao što smo videli, kao i prethodni i novi ustav Republike Srbije jamči slobodu političkog, sindikalnog i drugog organizovanja i delovanja bez odobrenja, uz upis u registar kod nadležnog organa. Međutim, pomenuti zakoni ostavljaju rezerve i otvaraju diskreciona ovlašćenja u pogledu problema tumačenja i prime-

---

26 Presuda Vrhovnog suda Srbije, U. 5110/98, od 28.2.1999.

27 Up. Zoran Ivošević, “Presuda po metuzalem zakonu”, *Danas*, Beograd, 11.3.1999, str. 6.

28 Ova presuda VSS je s razlogom oštro kritikovana od strane pravnih stručnjaka: “Pokušaj da se (ma i privremeno) stane na put esnafskom okupljanju sudija može jedino da se tumači kao očajnički vapaj oligarhijske mašinerije na izdisaju, kao kratkovid i iznenadni potez koterije koja ne drži ni do prava, ni do sudova i sudija – već ih tretira samo kao obične mašice za svršavanje političkih, partijskih i privatnih poslova”. (Zoran Tomić, “Trulost jedne presude”, *Blic*, Beograd, 1.3.1999).

ne prava na slobodu udruživanja. Tu se ponovo javljaju ozbiljni deficiti srpske legislative o slobodi udruživanja.

Na prvom mestu, postoje deficiti ustavnosti u *formalnom smislu* usled postojanja nesklada između sadržine ustavnih odredbi i sadržine odredbi u odgovarajućim zakonima koji regulišu slobodu udruživanja, posebno onih koji su doneti pre važećeg Ustava RS od 2006. godine.

Drugo, zakonski okvir za osnivanje i delovanje udruženja u Republici Srbije je *zastareo*, budući da potiče iz perioda kada je Srbija pripadala socijalističkom pravno-političkom uređenju. Podsetimo se da je u tom periodu važio Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana donet 1982. godine i od tada nije značajnije noveliran, a sve do nestanka državne zajednice Srbija i Crna Gora na snazi je bio i Zakon o udruživanju građana u udruženja, društvene organizacije i političke organizacije koje se osnivaju na teritoriji SFRJ, od 1990. godine. Ti zakoni nisu bili usklađeni ni s Ustavom Srbije od 1990., a kamoli s Evropskom konvencijom o ljudskim pravima i Ustavom od 2006. godine. Pored toga, oni su sadržali anahrone odredbe, strane ustavnom uređenju i potpuno nerazumljive za evropski sistem zaštite ljudskih prava. Dovoljno je kao ilustraciju pomenuti odredbe Zakona o društvenim organizacijama i udruženjima građana koje se odnose na "radne ljude i građane", "društveno-političke zajednice i društveno-političke organizacije", "organizacije udruženog rada" i druge "samoupravne organizacije i zajednice", "delegate", "samoupravne sporazume" i "društvene dogovore", "opštenarodnu odbranu i društvenu samozaštitu" i slično.²⁹ Ti metuzalem zakoni možda su odgovarali samoupravnoj socijalističkoj državi – diktature proletarijata, ali su anahroni i neprimereni demokratskoj pravnoj državi i vladavini prava.³⁰

I treće, postoje deficiti ustavnosti u *supstancialnom smislu*. Reč je o zakonskoj simulaciji slobode udruživanja, jer srpska legislativa u toj oblasti predstavlja izraz težnje da se opštom normom proglašena sloboda udruživanja propiše kao izuzetak, a njena primena prepusti široko postavljenoj i slobodnoj interpretaciji i restriktivnom tumačenju kao pravilu. Tu se susrećemo sa slučajem zakonske simulacije – prikazivanjem nekog pravnog stanja drugaćijim nego što je u stvarnosti. Pojavni izraz toga je-

29 Dovoljno je kao ilustraciju zastarelih instituta i prevaziđene normativne retorike pomenuti član 3 Zakona o društvenim organizacijama i udruženjima građana: "U društvenim organizacijama i udruženjima građana radni ljudi i građani, kroz različite oblike i sadržaje aktivnosti, ostvaruju svoje interese i usklađuju ih sa osnovnim ciljevima i principima samoupravnog društvenog sistema, učestvuju u ostvarivanju delegatskog sistema i doprinose izgradnji zajedništva, socijalističke etike, normi ponašanja i samoupravnih odnosa društva u celini i vrše odredene društvene poslove".

30 Vidi: Zoran Ivošević, "Presuda po metuzalem zakonu", *Danas*, Beograd, 11.3.1999, str. 6.

ste diskrepancija između ustavne norme koja proklamuje slobodu udruživanja i zakonske regulative – koja ostavlja široka ovlašćenja u pogledu tumačenja cilja i uslova njene primene – faktički ovu slobodu ograničava, pa i negira.

Sužavanjem ustavnih sloboda udruživanja odgovarajućim zakonima otvorena je mogućnost da se potonjim propisima umanji ili oduzme ono što je ustavno zajamčeno. To se ostvaruje pomoću različitih mehanizama: 1) time što se odgovarajući zakon ne donosi, što ima za posledicu da ustavno pravo faktički ne postoji; 2) davanjem širokih ovlašćenja potonjem zakonodavcu u regulisanju slobode udruživanja. Reč je o *metodi enonsijacije zakonitosti* – deo odredbi koje Ustav nije normirao, prebacuje se na zakonodavno rešavanje. Česta upotreba te metode u ustawima može da bude problematična, jer zakonodavac može da odstupi od prirode ustavne norme “ili, recimo, u oblasti sloboda i prava, uvesti ograničenja koja dotičnoj slobodi, odnosno pravu, smanjuju domet ili ih praktično poništavaju”;³¹ 3) putem blanketnih diskrecionih zakonskih normi koje sadrže neodređene bezobalne pojmove, tako da organ koji tumači i primenjuje tu normu ima blanko ovlašćenje da utvrdi njen značenje i sadržinu; 4) restriktivnom poreskom politikom i nametanjem poreskih obaveza koje mogu da onemoguće rad udruženja.

Pored toga, u važećim zakonima koji regulišu slobodu udruživanja sadržane su norme koje su manjkave u pravno-tehničkom smislu. To su norme koje posredno sužavaju i ograničavaju slobodu udruživanja kao civilizacijsku tekovinu i ustawno pravo: a) tako što su neprimerene stvarnosti, jer su anahrone i suprotne međunarodnim pravnim standardima; b) što osuđuju ono što proklamuju; i c) što su protivrečne, nejasne i nelogične.

* * *

U celini posmatrano, uprkos velikim nadama i očekivanjima, problemi pravne regulative slobode udruživanja u tom periodu od 1990–2009. godine nisu valjano rešeni. Sloboda udruživanja u današnjoj Srbiji regulisana je zastareлом zakonodavnom materijom, koja je pravno prevaziđena.

Iz tih razloga postoji preka potreba da se doneše Zakon o udruženjima koji bi bio usaglašen sa Ustavom od 2006. i međunarodnim standardima. Uprkos obećanjima vodećih političkih stranaka i aktera u Srbiji koji se ponavlja od 2000. godine da će biti donet Zakon o udruženjima, to se do danas nije dogodilo.³² Zanimljivo je da je do sada bilo urađeno više nacrta i predloga tog zakona. Neki su ušli i u skupštinsku proceduru, ali su povučeni.

---

31 Miodrag Jovičić, *Leksikon srpske ustavnosti*, op. cit. str. 80

32 Reč je o 2. junu 2009. godine kada se pojavila informacija da je vlada uputila Predlog zakona o udruženjima Narodnoj skupštini.

Vlada Zorana Đinđića je, nastojeći da ispunи своје izborne obećање, урадила Накрт Закона о удруženjima u proleће 2003. године. Најlost, nakon ubistva premijera Đinđićа i uvođenja vanrednog stanja taj Nacrt je повућен.

Početkom 2006. godine Министарство за државну управу и локалну самouправу Vlade RS usaglasilo је Nacrt Zakona o udruženjima u saradnji s nevladim sektorom. Vlada ga je priхватila u junu 2006. godine i uputila u skupštinsku proceduru, ali on nije dospeo na dnevni red Narodne skupštine. Budуći da je пisan pre usvajanja aktuelnog Ustava i u okviru другог skupštinskog saziva, on je ubrzo повuћен do uskladivanja sa ново-nastalim ustavnim okolnostima, bez valjanog обrazloženja.³³

Najzad, aktuelna vlada je priхватila novi nacrt Zakona o udruženjima koji je припремило Министарство за државну управу и локалну самouправу. Taj предлог је ушао у skupštinsku proceduru, ali je decembra meseca 2008. godine skinut s dnevног reda Skupštine.

Ti nacrti i predlozi nisu prihvачeni i usvojeni kao Zakon o udruženjima iz sledećih razloga. Prvo, političke elite Srbije i dalje ozbiljno ne shvataju svoje obaveze prema Savetu Evrope. Naime, Vlada RS se, u okviru Nacionalne strategije Srbije za pristupanje Evropskoj uniji, obavezala да ће doneti novi zakon o udruženjima građana. U Planu за спровођење prioriteta из Evropskog partnerstva (usvojenom 7. aprila 2006. godine), Vlada se obavezala да ће doneti novi zakon o udruženjima i подстичати развој nevladinih организација. Drugo, aktuelna politička elita Srbije, слично као и у време Miloševića, ћeli da задржи контролу над удруženjima građana. I треће, у оквиру удруženja građana постоје velike razlike i suprostavljeni интереси између организација од опшег javnog интереса и организација од zajedničkog интереса. Reč је о značajnoj imovini коју користе pojedine organizacije, a koja bi могла да постане државна.

Prema najnovijim информацијама, Vlada je pre nekoliko дана, 28. маја 2009. године, usvojila Predlog закона о удруžивању и uputila ga Народној skupštini. Nadamo сe да ће Народна skupština Srbije, posle девет godina, konačno usvojiti Zakon o udruženjima građana. Најlost, javna rasprava о ovom predlogu je izostala, tako da stručna i šira javnost Srbije nije имала прлике да се изјасни о Predlogu закона о udruženjima. Zanimljivo је да је ovaj Predlog uneo низ новина: smanjen је број потребних osnivača; доброволjnost upisa udruženja u registar (udruženje може да deluje i

33 Navodno, најспорније су биле одредбе о (не)transparentnosti finansiranja удруženja, posebno nevladinih организација. При томе се имало у виду да је према истраживању студије *NVO sektor u Srbiji* марта 2005. године, чак 74% nevladinih организација у Србији своје активности финансира у из фондова donatorskih организација из иностранства. То је разлог да се nevladine организације у Србији optužuju да су "ispostave stranih organizacija i vlada".

bez upisa u registar, ali u tom slučaju nema svojstvo pravnog lica); osnivači udruženja mogu da budu fizička i pravna lica, kao i maloletna lica pod određenim uslovima; uvodi se jedinstven Registar udruženja, kao i elektronska baza udruženja; uvodi se pojam stranih udruženja i predstavništva stranih udruženja, kao i uvođenje Registra; predviđena je mogućnost da udruženja do izvesne mere mogu da obavljaju privredne delatnosti radi sticanja sredstava za rad i ostvarivanje ciljeva udruženja.³⁴

3. Zaključak i preporuke za novu pravnu regulativu slobode udruživanja u Srbiji

Ustavi i zakonski tekstovi o slobodi udruživanja koji se primenjuju u Srbiji, a koji su doneti u periodu 1990–2009. godine, u osnovi su normativni rezultat autoritarnog režima. Oni predstavljaju tipičnu instrumentalizaciju ovih pravnih akata za autoritarne potrebe političkog realiteta. Ti zakoni pate od bolesti tipične za srpsku legislativu i njene proizvode poslednjih decenija: od diskrepancije između liberalno-demokratske forme autoritarno-represivne sadržine. Naime, pomenuti zakoni o slobodi udruživanja imaju pojarni oblik liberalnog uređenja te sfere društva. Oni respektuju civilizacijska postignuća i međunarodno pravne standarde o slobodi udruživanja, kao i ideološke potrebe poretka. Ali, oni ne korespondiraju sa političkim realitetom Srbije i stvarnim potrebama režima da se sloboda udruživanja suzi, ograniči pa i onemogući. Time se zakoni o političkom, sindikalnom i drugom udruživanju i delovanju u Republici Srbiji pokazuju kao *zakonski simulakrum* i simulirane norme koje sadrže privid prava, ispod čije koprene se skriva istina o izopačenoj političkoj i pravnoj stvarnosti. Ustavna i zakonska retorika slobode udruživanja u funkciji je obezbeđenja legitimiteta autoritarizmu i monopolu vladajuće(ih) partija, kao negacije pravne države.

Dakle, sloboda udruživanja u Srbiji jeste regulisana, ali ne na zadovoljavajući način. Osnivanje i delovanje udruženja građana i dalje je regulisano zastarem i nekonistentnom pravnom regulativom, koja nije usklađena ni među sobom, a ni prema pravilima međunarodnog prava i dobre regionalne prakse.

Da bi se u narednom periodu doslednije ostvarivala sloboda udruživanja i delovanja, potrebno je veće angažovanje i podrška državnih organa, i to, pre svega, kroz regulisanje institucionalnih mehanizama saradnje države i nevladinih organizacija.

Novi zakon o udruženjima koji će, nadam se, biti usklađen s Ustavom Republike Srbije i pozitivnom međunarodnom praksom u ovoj obla-

---

34 Predlog zakona o udruženjima od 28. maja 2009. U međuvremenu Narodna skupština Republike Srbije je, u skladu s Ustavom, usvojila Zakon o udruženjima 8. jula 2009. godine (*Sl. glasnik RS* 51/09).

sti nužan je, ali ne i dovoljan uslov ostvarivanja slobode udruživanja. Po red izgradnje institucionalnih mehanizama koje predviđa ovaj zakon, u narednom periodu potrebno je:

– Doneti novi Zakon o fondacijama i zadužbinama, kao i drugoj vrsti udruživanja;

– Izmeniti zakone koji regulišu materiju rada nevladinih neprofitnih organizacija u pogledu radnih odnosa i poreske politike, u smislu da se odnose na sva udruženja, a ne samo na neke organizacije koje imaju povlašćeni status. (Zakon o PDV-u, Zakon o donacijama i humanitarnoj pomoći, Zakon o akcizama, Zakon o porezu na imovinu, Zakon o porezu na dohodak građana, Zakon o radu, Zakon o porezu na dobit preduzeća);

– Državni organi (Republički zavod za statistiku, Ministarstvo za državnu upravu i lokalnu samoupravu Vlade Republike Srbije) treba da prihvate međunarodnu klasifikaciju neprofitnih organizacija po kojoj bi se vodili evidencijski i statistički podaci za nevladine organizacije;

– Od posebnog je značaja za ostvarivanje slobode udruživanja u Srbiji da pravosudni organi, posebno ustavno sudstvo budu nezavisni, politički neutralni i dovoljno stručni i sposobljeni za pravilnu primenu kako domaćeg pozitivnog prava, tako i opšteprihvaćenih pravila kojima se ograničava sloboda udruživanja ili zabranjuje neprihvatljivo delovanje političkih organizacija ili udruženja građana.

– Najzad, moraju da se obezbede mehanizmi kojima će se sprečiti zloupotrebe slobode udruživanja, posebno ako njeno ostvarivanje preraste u politički ekstremizam. S tim u vezi, moraju da budu jasno precizirani ustavni i zakonski razlozi za zabranu delovanja registrovanih (ili neregistrovanih) organizacija i udruženja u pravnom sistemu Srbije.

Svi ti zadaci u vezi sa slobodom udruživanja koji stoje pred državom Srbijom rešavaće se na dva koloseka: a) na pravnom koji zavisi od pravnika i pravničke struke i b) na političkom koloseku koji zavisi od relevantnih političkih aktera i njihove volje da se u Srbiji doslednije ostvari sloboda udruživanja i delovanja. Njihovim zajedničkim delovanjem sloboda udruživanja i delovanje udruženja građana zauzeli bi značajno mesto i ulogu u ukupnim društvenim procesima u Srbiji. Tu ulogu i značaj udruženja građana i tzv. treći sektor ne mogu ostvariti bez jasno određenog pravnog okvira za osnivanje i delovanje udruženja. Najzad, nova pravna regulativa u ovoj oblasti predstavlja i konkretnu obavezu Srbije, koju je ona preuzeila pristupanjem Savetu Evrope (Mišljenje 239/2002 Parlamentarne skupštine Saveta Evrope) i kao takvo predstavlja deo ukupnih aktivnosti koje treba da se realizuju u procesu pridruživanja evropskim integracijama.

Jovica Trkulja

DEFICIENCIES OF SERBIAN LEGISLATION ON FREEDOM OF ASSOCIATION

Summary

The constitutional and legal texts on freedom of associations applied in Serbia and passed in the time period 1990–2009 represent the legislative results of the authoritarian regime. They constitute the typical instrumentalisation of these legal rules for the needs of the authoritarian political reality. These laws suffer from the illness typical of Serbian legislation in the last few decades – discrepancies between the liberal democratic forms and the authoritarian and repressive contents of the laws; namely, the aforementioned laws on the freedom of association give the impression of the liberal regulation of this sphere of life. These laws respect the achievements of civilisation and international standards regarding the freedom of association, as well as the ideological needs of the public order. However, they do not correspond to the political reality of Serbia and the real needs to restrict the freedom of association and even to inhibit the freedom. In this manner, the laws on political, trade union and other types of association appear as legal simulacrum containing an illusion of law that hides the truth about the deviated political reality. The constitutional and legal rhetoric of the freedom of association serves to provide a legitimacy to authoritarianism and the monopoly of the governing party as a negation of the Rechtsstaat. The author indicates in this article at the legislation concerning the freedom of association in Serbia, pointing out the main deficiencies in this field. At the end he gives recommendations for the new legislation regarding the freedom of association in Serbia.

Key words: freedom of association, association of citizens in Serbia, deficiencies of Serbian legislation, legal simulacrum

Milan Marković

ministar za državnu upravu i lokalnu samoupravu, Beograd

SLOBODA UDRUŽIVANJA – PRIHVATLJIVA OGRANIČENJA

Rezime: Tekst analizira značaj slobode udruživanja za izgradnju funkcionalne demokratije. Posebno se ističe značaj ratifikacije Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda (2003). Analizira se Predlog zakona o udruženjima kojim se u novom ustavnom okviru nastoji zameniti dosadašnja zakonska regulativa u oblasti udruživanja građana, u cilju maksimiziranja ove slobode, ali i prevencije njene zloupotrebe u demokratskom poretku.

Ključne reči: sloboda udruživanja, Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Predlog zakona o udruženjima

Sloboda udruživanja kao jedno od osnovnih prava proklamovanih Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, koju je naša država ratifikovala 2003. godine, svakako su uz slobodu okupljanja, slobodu misli i slobodu izražavanja, fundamentalno političko pravo od posebnog značaja u pluralističkim demokratijama. Ove slobode predstavljaju izuzetno važna individualna, građanska i politička prava koja štite od samovoljnog mešanja države, kao i osnovu za postojanje i funkcionisanje demokratskog društva.

Članom 11 Evropske konvencije, građanima se u osnovi omogućava da se okupe i izraze, kao i da zaštite svoje zajedničke interese, što, svakako, doprinosi razvoju civilnog i političkog društva, daje prostor da se čuju i ostvare različita viđenja, vrednosti ili interesi. Stoga, zaštita i negovanje upravo ovih sloboda predstavlja osnov postojanja i delovanja niza organizacija – sindikata, političkih stranaka, udruženja građana i drugo.

U tom pogledu, od posebnog je značaja i stav Evropskog suda za ljudska prava da je sloboda utvrđena članom 11 Evropske konvencije fundamentalno pravo demokratskog društva i da je ne treba restriktivno tumačiti.

Ustav Republike Srbije iz 2006. godine jemči slobodu političkog, sindikalnog i svakog drugog udruživanja, ali i pravo da se ostane izvan svakog udruženja. Ustav, međutim, ne precizira, kao ni Evropska konvenci-

ja koji vidovi udruživanja potпадaju pod pozitivnu ili negativnu slobodu udruživanja, izuzev što se izričito Ustavom zabranjuju tajna i paravojna udruženja.

Tako se Ustavom Republike Srbije predviđa liberalan režim osnivanja udruženja bez prethodnog odobrenja, uz upis u registar koji vodi državni organ, u skladu sa zakonom. Ovakvo uređenje svakako je u skladu sa sudskom praksom Evropskog suda u kojoj se ističe da je osnivanje pravnog lica u cilju zajedničkih aktivnosti jedan od najvažnijih aspekata prava na slobodu udruživanja, bez koga ovo pravo ne bi imalo praktični smisao (presuda Velikog veća od 17. februara 2004. godine).

Druga strana slobode udruživanja jeste i zaštita od samovoljne zabrane rada udruženja, pa u tom pogledu Ustav Republike Srbije predviđa da samo Ustavni sud može zabraniti rad udruženja, i to onog čije je delovanje usmereno na nasilno rušenje ustavnog poretku, kršenje zajemčenih ljudskih ili manjinskih prava ili izazivanje rasne, nacionalne ili verske mržnje.

Nasuprot savremenim ustavnim normama i odredbama ratifikovane Evropske konvencije, način ostvarivanja garantovane slobode udruživanja u Republici Srbiji i dalje uređuju dva u mnogo čemu prevaziđena zakona: Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana iz 1982. godine, donet kao republički propis i Zakon o udruživanju građana u udruženja, društvene organizacije i političke organizacije koje se osnivaju za teritoriju SFRJ iz 1990. godine, donet na nekadašnjem saveznom nivou. Navedeni zakoni, iako više puta novelirani, sadrže rešenja koja su suprotna novom Ustavu, a pre svega, odredbe prema kojima o zabrani rada udruženja odlučuje nadležni organ uprave, a ne Ustavni sud.

Stoga je Ministarstvo za državnu upravu i lokalnu samoupravu u čijem su delokrugu poslovi državne uprave koji se odnose na političko i drugo organizovanje, osim sindikalnog pripremilo Nacrt zakona o udruženjima, a Vlada je na sednici održanoj 28. maja ove godine utvrdila Predlog zakona o udruženjima koji je upućen Narodnoj skupštini Republike Srbije na razmatranje i donošenje. S obzirom na to da je predloženo donošenje Zakona po hitnom postupku, očekuje se njegovo skoro usvajanje, čime će Republika Srbija ispuniti još jednu od obaveza preuzetih pristupanjem u članstvo Saveta Evrope, a polazeći od sadrzine Zakona istovremeno omogućiti dalje ostvarivanje slobode udruživanja na novim osnovama prilagođenim potrebama savremenog društva i u skladu s najvišim evropskim standardima.

Predlog zakona, saglasno novim ustavnim mogućnostima i u skladu s odredbama Evropske konvencije, pitanje zabrane rada udruženja rešava na savremeniji i efikasniji način.

Najpre, u skladu s ustavnom normom uređuje se isključiva nadležnost Ustavnog suda da odlučuje o zabrani rada udruženja, uz eksplicitno propisivanje razloga za zabranu rada udruženja – ako je reč o tajnom ili paravojnom udruženju ili udruženju čiji su ciljevi i delovanje suprotni ustavnim i ovim zakonom propisanim ograničenjima.

Kada je reč o napred pomenutim ciljevima i delovanjima udruženja, kao razlogu za zabranu rada udruženja, Zakon propisuje da oni ne mogu biti usmereni na nasilno rušenje ustavnog poretku i narušavanje teritorijalne celokupnosti Republike Srbije, kršenje zajemčenih ljudskih ili manjinskih prava ili izazivanje i podsticanje neravnopravnosti, mržnje i netrpeljivosti zasnovane na rasnoj, nacionalnoj, verskoj ili drugoj pripadnosti ili opredeljenju, kao i polu, rodu, fizičkim, psihičkim ili drugim karakteristikama i sposobnostima. Navedeni razlozi za zabranu rada udruženja, iako razrađuju ustavnu normu o razlozima za zabranu rada političke stranke, sindikata i drugog oblika organizovanja, pa i udruženja, mogu se oceniti legitimnim, pre svega, da bi se zaštitala prava i slobode drugih građana. Takođe, za predloženo zakonsko rešenje može se reći da je predvidljivo i dovoljno precizno da omogući građaninu da odredi svoje postupke, a pri tome je i prilagodljivo promeni okolnosti u društvu.

Treba istaći da se odluka o zabrani rada udruženja može zasnivati na radnjama članova udruženja ako postoji veza između tih radnji i delatnosti udruženja ili njegovih ciljeva, ako se radnje zasnivaju na organizovanoj volji članova i ako se prema okolnostima slučaja može smatrati da je udruženje tolerisalo radnje svojih članova. Takođe, udruženju će se zabraniti rad ako se učlani u međunarodnu organizaciju ili udruženje koje deluje radi ostvarivanja ciljeva koji predstavljaju predmet ograničenja propisanih ovim zakonom. Pored toga, Zakonom se propisuje i zabrana rada saveza udruženja, koja pored zabrane rada saveza može obuhvatiti udruženja u njegovom članstvu, ali samo ona koja su izričito bila obuhvaćena postupkom zabrane. Kao posledica navedene zabrane, simboli vizuelnog identiteta i druge oznake udruženja kome je zabranjen rad (zastave, parole, uniforme, grbovi, značke i dr.) ne smeju javno da se upotrebljavati.

Prema Predlogu zakona, postupak za zabranu rada udruženja pokreće se na predlog Vlade, Republičkog javnog tužioca, ministarstva nadležnog za poslove uprave, ministarstva nadležnog za oblast u kojoj se ostvaruju ciljevi udruženja ili Registratora udruženja (Predlogom zakona Registar udruženja vodi Agencija za privredne registre, kao povereni posao preko Registratora udruženja). Kada Ustavni sud zabrani rad udruženju ono se briše iz Registra danom dostavljanja odluke Ustavnog suda nadležnom organu, u skladu s ovim zakonom.

S obzirom na to da ovaj zakon sadrži ustavnu odredbu da se udruženja osnivaju i pre upisa u Registar, što prepostavlja da ne moraju biti

upisana u Registar kada se na njih primenjuju pravila o građanskom ortakluku, ipak je značajno naglasiti da odredbe o zabranjenim ciljevima i delovanju, kao i pravne posledice te zabrane podjednako važe za sva udruženja bez obzira na to da li su upisana u Registar ili ne.

Ovim zakonom se prvi put uređuje status i delovanje stranih udruženja u Republici Srbiji, odnosno njihovih predstavnštava, pa se određene odredbe Zakona odnose i na zabranu rada predstavnštva stranog udruženja, odnosno propisuje se da se postupak za zabranu rada udruženja može pokrenuti i u odnosu na predstavništvo stranog udruženja ako su njegovi ciljevi i delovanje suprotni Ustavu Republike Srbije, ovom zakonu, međunarodnim ugovorima koje je zaključila Republika Srbija i drugim propisima. Takođe je uređen krug lica koja mogu da pokrenu postupak za zabranu rada predstavnštva stranog udruženja (koji je identičan krugu lica ovlašćenih za pokretanje postupka za zabranu rada domaćeg udruženja, izuzev Registratora udruženja koji je u ovom slučaju Registrator stranih udruženja). I u slučaju zabrane rada predstavnštva stranog udruženja odluku donosi Ustavni sud.

Sloboda udruživanja u smislu člana 11 Evropske konvencije, kao i člana 55 Ustava obuhvata različite oblike i načine organizovanja, između ostalog, i slobodu političkog udruživanja.

S tim u vezi, potrebno je istaći da novi Ustav posvećuje posebne odredbe političkim strankama i smešta ih među osnovna ustavna načela. Naime, Ustavom se političkim strankama jemči i priznaje uloga u demokratskom oblikovanju političke volje građana. Osnivanje političkih stranaka saglasno ustavnim odredbama je slobodno, ali status pravnog lica politička stranka stiče tek upisom u registar koji vodi državni organ u skladu sa zakonom. Ustav, takođe, propisuje da političke stranke ne mogu neposredno vršiti vlast, niti je potčiniti sebi, pa u tom smislu treba razumeti ustavno načelo koje štiti građansku suverenost, a prema kome nijedan državni organ, politička organizacija, grupa ili pojedinac ne može prisvojiti suverenost nad građanima, niti uspostaviti vlast mimo slobodno izražene volje građana.

Već u ustavnim načelima uočene su osnove za zabranu delovanja političke stranke, nezavisno od toga što Ustav u odredbi kojom jemči slobodu udruživanja takođe uređuje ove osnove, tako da je nedopušteno delovanje političke stranke koje je usmereno na nasilno rušenje ustavnog poretka, kršenje zajemčenih ljudskih ili manjinskih prava ili izazivanje rapsne, nacionalne ili verske mržnje. I o zabrani rada političke stranke isključivo odlučuje Ustavni sud.

Još jedan vid ograničenja političkog organizovanja jeste i ustavna zabrana članstva u političkoj stranci određenim nosiocima javnih funkcija i pripadnicima pojedinih državnih službi. Tako "sudije Ustavnog suda,

sudije, javni tužioci, Zaštitnik građana, pripadnici policije i pripadnici vojske ne mogu biti članovi političkih stranaka". No, bez obzira na to ograničenje ne može se reći da ono nije legitimno, jer ga dopušta i Evropska konvencija (prema članu 11, stavu 2: "Ovim se članom ne sprečava zakonito ograničavanje vršenja ovih prava pripadnicima oružanih snaga, političije i državne uprave.").

Posle gotovo dve decenije od donošenja prvog Zakona o političkim organizacijama koji je uveo višestranački sistem u Republici Srbiji, Narodna skupština Republike Srbije 12. maja ove godine donela je novi Zakon o političkim strankama u skladu sa rešenjima sadržanim u Ustavu, ali i obavezujućim međunarodnim aktima, a pre svega, Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda.

Sloboda udruživanja i samostalnost političkih stranaka u ostvarivanju političkih načela, ciljeva i vrednosti za koje se zalažu, kao jedna od opšteprihvaćenih načela udruživanja ugrađeni su i u ovaj zakon. Tako se Zakonom politička stranka određuje:

– kao organizacija građana slobodno i dobrovoljno udruženih, osnovana radi ostvarivanja političkih ciljeva demokratskim oblikovanjem političke volje građana i učešća na izborima, uz istovremeno određenje pojma političke stranke nacionalne manjine;

– rad političke stranke je javan, a u skladu sa Kodeksom dobre prakse za političke stranke (Rezolucija Parlamentarne skupštine Saveta Evrope br. 1546 (2007) od 17. aprila 2007. godine) obezbeđuju se elementarni načini obezbeđivanja javnosti rada političke stranke (politička stranka je dužna da učini javno dostupni putem interneta osnivački akt, lično ime zastupnika političke stranke, program, statut i druge opšte akte, ako ih donosi), kao i odgovornost zbog neobezbeđivanja ovih elemenata (propisuje se prekršajna odgovornost za političku stranku i zastupnika političke stranke za slučaj da se ne obezbedi dostupnost navedenih podataka i akata na internetu);

– zakonitost rada se pored načela javnosti rada ubraja u osnovna načela na kojima se rad političke stranke zasniva;

– u skladu s ustavnim rešenjima politička stranka stiče status pravnog lica upisom u Registar političkih strankama koji vodi Ministarstvo za državnu upravu i lokalnu samoupravu;

– kao posebna zaštita političke stranke, osim sudske zaštite putem upravnog spora, Zakon propisuje zaštitu od tzv. "ćutanja administracije", i to tako što propisuje da se politička stranka smatra upisanom u Registar ako nadležni organ u roku od 30 dana od dana predaje uredne prijave za upis ne donese rešenje o upisu, odnosno o odbacivanju prijave za upis političke stranke u Registar.

Međutim, kako ostvarivanje ove slobode ne može biti na štetu drugih građana i same države, polazeći od člana 11, stava 2 Evropske konvencije, a u skladu sa članom 5, stavom 3 Ustava propisana su neophodna ograničenja u pogledu delovanja političke stranke tako da ono ne može biti usmereno na nasilno rušenje ustavnog poretku i narušavanje teritorijalne celokupnosti Republike Srbije, kršenje zajemčenih ljudskih ili manjinских prava ili izazivanje i podsticanje rasne, nacionalne ili verske mržnje. Predloženo rešenje kao legitimno pravo države kreće se u okviru međunarodnih standarda u ovoj oblasti, a slične odredbe sadržane su i u važećim zakonima većine drugih evropskih država. Prilikom uređenja tog pitanja uzeti su u obzir i obavezujući međunarodni akti o ograničenjima u pogledu političkog udruživanja u državama članicama Saveta Evrope (Rezolucija 1308 (2002) Stalnog odbora Parlamentarne skupštine Saveta Evrope od 18. novembra 2002. godine, Rezolucija 1344 (2003) Parlamentarne skupštine Saveta Evrope od 29. septembra 2003. godine i dr.).

Saglasno ustavnom rešenju i Zakonom utvrđuje se isključiva nadležnost Ustavnog suda da odlučuje o zabrani rada političke stranke, i to samo one čije je delovanje suprotno Ustavom i ovim zakonom propisanim ograničenjima ili ako se udruži u šire političke saveze u zemlji ili inostranstvu ili spoji s političkom strankom koja deluje suprotno navedenim ograničenjima. U slučajevima kada odlučuje o zabrani rada političke stranke, Ustavni sud primenjuje odredbe Zakona koji uređuje postupak pred Ustavnim sudom i pravno dejstvo njegovih odluka.

Postupak za zabranu rada političke stranke pokreće se na predlog Vlade, Republičkog javnog tužioca i ministarstva nadležnog za poslove uprave koje vodi Registar političkih stranaka, a ovo rešenje usaglašeno je s odredbama Zakona o Ustavnom суду. Politička stranka briše se iz Registra kad joj Ustavni sud zabrani rad, danom dostavljanja odluke Ustavnog suda nadležnom organu koji vodi Registar političkih stranaka (Ministarstvu za državnu upravu i lokalnu samoupravu).

Kada se govori o slobodi udruživanja iz aspekta neophodnih ograničenja i njihovoj primeni u praksi potrebno je posebno naglasiti da do danas u Republici Srbiji nije zabranjen rad njednoj političkoj stranci, niti je Ministarstvu za državnu upravu i lokalnu samoupravu, od dana preuzimanja nadležnosti u oblasti ostvarivanja slobode udruživanja (2006) do danas, dostavljena ijedna odluka o zabrani rada udruženja građana kako bi se brisao iz registra.

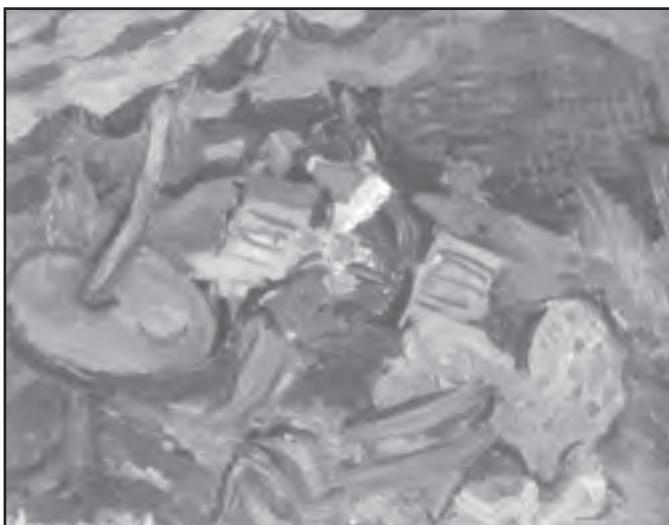
Milan Marković

FREEDOM OF ASSEMBLY – ACCEPTABLE RESTRICTIONS

Summary

The importance of the freedom of association for the establishment of the functional democracy is analysed in this article. The significance of the ratification of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (2003) was emphasised. The author also analysed the Draft Associations Act which is an attempt to replace the current legislation concerning the field of association of citizens within the new constitutional framework, aiming of maximising this freedom, as well as the prevention of its abuse in the democratic states.

Key words: freedom of association, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Draft Associations' Act

Milan Konjović – *Terasa u Monsuri II*, 1930.

UDK 342.2/.3(497.11);
329(497.11)

Milan Jovanović

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu

USTAVNA OGRANIČENJA ZA ZLOUPOTREBU DEMOKRATIJE

Rezime: Tekst se produbljuje teorijsku dilemu o granicama mera koje demokratski poredak može preduzeti u sopstvenoj zaštiti na primeru relevantnih zaksinskih predloga nakon donošenja novog Ustava Srbije. Istočе se kompleksnost problema, kako na komparativnom nivou uz navođenje rešenja primenjenih u drugim državama, tako i u kratkoj istoriji višestranačja u Srbiji. Predložena rešenja se kritički preispituju uz zalaganje za stepenovano sankcionisanje neprijatelja demokratije.

Ključne reči: zloupotreba demokratije, zabrana političkih partija, konstitucionalizam

Postavlja se pitanje da li demokratija ima instrumente da se brani od zloupotreba principa na kojima počiva. Da li treba – i ako treba – koja ustavna ograničenja treba koristiti za zloupotrebu demokratije? Tačnije, da li za neprijatelje demokratije treba da ima demokratije? Pri tom, treba se zadržati u teorijskoj i uporednoj ravni samo onoliko koliko je potrebno za objašnjenje stava o tezama o kojima treba raspraviti.

I

Prvi stav je da su sloboda udruživanja, sloboda okupljanja, sloboda izražavanja mišljenja, kao i sloboda štampe aksiomi konstitucionalne demokratije. Sve demokratije se, u manjoj ili većoj meri, kad-tad suočavaju s problemom aktivnosti antikonstitucionalnih organizacija, grupa i pokreta. I u svim tim slučajevima postavlja se pitanje do koje mere mogu da se garantuju i zaštite navedena prava onima koji demokratske principe koriste da bi podrivali i konačno uništili konstitucionalni poredak. Kad god se pokrene argument sigurnosti i opstanka konstitucionalne demokratije rasprava završi u sporenjima o pitanjima “konstitucionalnog državnog razloga”.¹ Posezanje za tom složenom i teškom materijom privrženicima

1 Fridrih, K, *Konstitucionalna demokratija – teorija i praksa u Evropi i Americi*, CID, Podgorica, 2005, str. 147–148.

konstitucionalne demokratije uvek je neprijatno. Zašto? Zato što konstitucionalna demokratija nije sigurna kako da reši taj problem. Realna alternativa, kao moguć odgovor na to pitanje, uvek može demokratiju da odvede u samodestrukciju. To se može desiti ako poredak toleriše organizacije koje deluju protiv demokratije primenom demokratskih sloboda, ali i posezanjem za instrumentima koji će takve organizacije staviti van zakona. U oba slučaja, demokratija kao poredak može da bude ugrožena, tako da se postavlja pitanje kako se kretati između Scile i Haridbe. Jednostavnije je kada su u pitanju pojedinci koji sami deluju – tada sistem može priuštiti da ih tretira kao “spomenike sigurnosti”, kao “grešku” koja omogućava pobedu razuma. Nažalost, savremene konstitucionalne demokratije suočene su s neprijateljima kojima su na raspolaganju neslućene mogućnosti upotrebe sile i terora u informatičkom globalnom društvu. Sve one po pravilu deluju isključivo pozivanjem na “partijski razlog”. Konstitucionalna demokratija u takvim situacijama ne može olako da se poziva na svetle ideale. Niti će posezanje za državnim razlogom u korist demokratije rešiti problem. Kako je zaštita ljudskih prava srž konstitucionalnog poretka i razlog njegovog postojanja, svako posezanje u ta prava mora biti opravданo jasnim navođenjem činova koji predstavljaju otvorenu opasnost po konstitucionalni poredak. U protivnom, demokratija će braneći se od neprijatelja poništiti samu sebe.

II

Dakle, vrednosti demokratije koje se obezbeđuju vladavinom prava i ustavom nužno se mogu odbraniti privremenim odstupanjem od ustava. Pošto takve okolnosti “zahtevaju strašnu odgovornost i najbolje odmerenu praktičnu razumnost”, kako kaže jedan pravni pisac, onda je jasno da ne postoji univerzalni “ključ”, “vodič”, “mapa puta” koji bi pomogli delovanje ustavnih sudova uvek i u svakoj situaciji. Takve situacije jesu posledice direktnih okolnosti u jednom društvu i u postupanju je dovoljno imati na umu dve činjenice. Prva se odnosi na to da ustav nije suicidalni pakt i da njegove odredbe moraju biti istovremeno ograničene i “pojačane” implicitnim zabranama i ovlašćenjima nužnim kako bi se sprečila eksplatacija njegovih principa od onih čije je delovanje usmereno na njegovo svrgavanje. I drugo, ustav ima odgovornost da utiče na dobro zajedničkog života čuvajući koheziju političke zajednice. Oni koji sude moraju biti svesni ovih principa i metodologije u donošenju odluka ove vrste jer su to uvek situacije koje odstupaju od uobičajenih. Problem je veći kada je ustav nem na takve situacije, a najčešće jeste, i utoliko je odlučivanje teže, a odgovornost veća.²

2 Finis, Dž., *Prirodno pravo*, CID, Podgorica, 2005, str. 286.

III

Ako je sve to tako, postavlja se pitanje zašto s vremena na vreme ipak ožive rasprave o okolnostima u kojima treba ograničiti slobodu udruživanja. Da li su već postojeći mehanizmi dovoljni? Kako ih primeniti? Zašto se jednostavno ne kopiraju rešenja iz drugih pravnih sistema itd? Zato što se oni nisu uvek potvrdili kao efikasna zaštita, a istovremeno su, u mnogim slučajevima, postigli po demokratiju pogubne efekte. Navešću samo primere histerije u SAD za vreme Makartija. Pokušaj zabrane Komunističke partije u Australiji. Uporedna praksa je katalog primera proizvoljne policijske akcije i na osnovu postojećih ograničenja. Ustavna odredba o zabrani “narušavanja integriteta nacionalne teritorije i republikanskog oblika vladavine” u Francuskoj usmerena prvenstveno protiv monarchističkih nostalgičara omogućila je vladama posle Drugog svetskog rata da se obračunaju s nizom levičarskih, desničarskih, nacionalističkih i regionalističkih udruženja. Iako nema konkretne brojke, istraživači su se usaglasili u oceni da je malo poznato da je u Francuskoj zabranjeno daleko više ekstremnih organizacija nego u Nemačkoj, čiji sistem slovi za stroži. To nisu primeri odbrane ni prava ni demokratije nego primeri zloupotrebe i jednog i drugog da bi se obračunali s političkim protivnicima, i to u demokratskim društvima.³

Ali u demokratijama u kojima postoje razrađeni mehanizmi zabrane nisu nestali pojedinci, grupe ili organizacije koje imaju ekstremne poglede. Naprotiv, zabrane mogu delovati podsticajno. Pretvoriti se u neku vrstu akceleratora koji će dodavati takvim organizacijama novu energiju, pristalice, besplatnu i efikasnu propagandu. U takvim situacijama marginalna mišljenja mogu narasti do razmera koja ugrožavaju demokratiju, s obzirom na to da legalnim metodama – izborima – mogu da se instaliraju u političkim institucijama, kao na primer Partija slobode u Austriji 1999. godine. Demokratije u kojima deluje veliki broj političkih subjekata u političkoj areni na suprotnim linijama rascepa mogu biti u manjoj opasnosti, da budu razbijene nasiljem, ili da se raspadnu, nego društva koja su podeljena samo jednom linijom rascepa. Veliki broj rascepa doprinosi potiranju tenzije podela – paradoksalno, ali takva društva su “zašivena” po linijama konflikata.⁴ A, savremena društva su te linije rascepa razgranale duž polnih, rasnih, verskih, nacionalnih, kvalifikacijskih razlika. One istovremeno predstavljaju barijeru nastanku *status quo* okolnosti, odnosno mogućnosti da se stvaraju i jačaju neprijatelji demokratije. Jednostavnije – postojanje neprijatelja demokratije i mogućnost da izraze svoj stav po-

---

3 Lalović D., Politički pluralizam i ustavnopravni status političkih stranaka, *Politička misao*, 2001/4, str. 25.

4 Ross, E. A., *The Principles of Sociology*, Century, New York, 1920, 164–165.

litičkim sredstvima jača je odbrana konstitucionalne demokratije od zabrana jer mogućnost predstavljanja čini ih marginalnom opcijom, što ih imobiliše da svoje političke stavove pretvore u političku akciju koja bi bila uperena na delegitimaciju demokratskog poretka. Naravno, takav stav je tek jedna uteha liberalnog koncepta koji počiva na predstavi da stvari neće krenuti po zlu. U praksi, naravno, to nije slučaj, i na radikalno pitanje ima li demokratije za neprijatelje demokratije traže se i normiraju i radikalni odgovori.⁵

IV

Od rekonstituisanja političkog pluralizma u Srbiji nije zabranjena nijedna organizacija. Jesu stranke pretilje jedne drugima Ustavnim sudom, ali inicijativa za zabranu nije bilo. U protekle dve decenije građanskog rata, izolacija, sankcija, ekonomskih nedaća – dakle, situacije pogodne za razne vrste ekstremizama – Srbija je ostala multietničko, multiversko i multikulturno društvo. Pravosuđe se nije bavilo zabranama. Nisu zabranjene čak ni ekstremno antisistemske stranke i terorističke organizacije koje su na Kosmetu oružanim nasiljem rušile ustavni poredak i teritorijalni integritet. Sve vreme stranački sistem u Srbiji bio je polarizovan u nekim etapama i ekstremno, ali to nije dovelo do prevlasti organizacija u čijem su se delovanju mogle uočiti elementi usmereni na zagovaranje nasilja za postizanje političkih ciljeva. Takve pojave ostale su sve vreme na političkoj margini, i to bez konsolidovanog demokratskog poretka. Slab demokratski kapacitet političkih institucija nije otvorio polje rastu ekstremizma, a postojeće pretnje zabranama pokazale su se dovoljnim branama za neprijatelje demokratije. Danas imamo u dobroj meri potkonsolidovan sistem demokratije. Institucije su po pretpostavci daleko spremnije da se suprotstave ekstremnim organizacijama i bez zadiranja u osnovna prava.

Sve doskora na snazi je bio zakon po kojem je rad stranaka mogao biti zabranjen jer su učlanjivale i zloupotrebljavale maloletnike i primale sredstva iz inostranstva. Govoreći o prvoj navedenoj mogućnosti zabrane, možemo da prisjetimo primera kada su pojedine stranke uključile decu u svoju izbornu kampanju, ali nije bilo reakcije i procene da li se tada bilo reči o zloupotrebi. Dakle, prilično stroge norme nisu primenjivane.

Novi zakon o političkim strankama izrazito pooštrava uslove registracije, a istovremeno ublažava uslove zabrane političkih partija. Pomenute dve mogućnosti nisu više norme po kojima se mogu zabranjivati stranke. Novi zakon je usmeren na stvaranje uslova za podsticanje umerenog plu-

5 Vukomanović D., *Legitimacijske matrice političkih partija u Srbiji i Crnoj Gori 1990–2002*, doktorska disertacija odbranjena na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu, str. 219–220.

ralizma u stranačkom sistemu, uozbiljavanju stranačke scene. Međutim, to može otvoriti prostor za selidbu raznih aktera iz stranačke arene u polje građanskog društva – biće više zahteva za osnivanje udruženja građana koja će zbog strožih uslova registracije na takav način zadovoljavati političke i stranačke aspiracije osnivača.

Kada je reč o zahtevu za zabranu koji je podnet Ustavnom суду, kao i dilemama iznetim u tezama za savetovanje o zabranama neregistrovanih organizacija, aktuelni Ustav je vrlo jasan. Organizacije koje nisu registrovane i nisu organizacije predstavljaju tajne, zavereničke, terorističke, kriminalne i slične grupe. Kako je takav vid organizovanja i delovanja Ustav izričito zabranio, zahtev Ustavnog суда je bespredmetan.⁶ On je u nadležnosti tužilaštva i merama koje on na osnovu Ustava može preduzeti prema pojedincima i grupama koji se odlučuju na takav vid delovanja, što je efikasno i urađeno. Eventualna pozitivna odluka Ustavnog суда o zabrani faktički se ne bi mogla izvršiti – ne može se brisati iz registra što u njemu nije upisano, pa bi takva odluka imala deklarativni, a ne pravni karakter.

Razumljiva je opravdana bojazan od širenja ekstremizama, jer smo svedoci takvog delovanja upravo sada za izbore u Evropski parlament kada se u pojedinim članicama EU udružuju antiimigracione i antiromske organizacije, pa se ne zapaža da je pokrenuta debata o zabrani takvih organizacija sa ksenofobičnim i rasističkim stavovima, ali naš istorijski kontekst ne daje za pravo tim strahovima. Ni fašizam, ni nacizam, ni rasizam, ni derivati ovih ideologija u Srbiji nisu imali zagovornike, organizacije i moći koji se mogu smatrati relevantnim. Nije dobro da za sankcionisanje svakog “firera iz mog sokaka” potežemo Ustavni sud. Ustav je dao dovoljno prostora tužilaštву i redovnim sudovima da deluju protiv ekstremista i oni to treba da čine. Sankcionisanje neprijatelja demokratije mora biti stepenovano, inače, posezanje za ograničavanjem ustavnih prava lako može da proširi diskreciono pravo upravnih i policijskih organa. Uplitanje tako visoke sudske instance u sankcionisanju marginalnih ekstrema je “pučanje topom na komarce” i kontraproduktivno je. Marginalci i grupe okupljeni oko retrogradnih ideologija tako dobijaju daleko veći publicitet, kao i porast interesovanja za ideje koje propagiraju. Doda li se tu malo populizma, vešt orator i oreol prognanika kome se uskraćuje pravo na udruživanje i govor, i ne malobrojna iskustva drugih koja svedoče da širenje ustavnog ograničavanja prava lako otvara prostor za diskreciono delovanje policijskih i upravnih organa, tako da možemo doći u situaciju da ćemo u budućnosti raspravljati o reinkarnaciji verbalnog delikta, gušenja ustavom zajemčenih sloboda, kao i totalitarnom poretku.

---

6 Ustav Republike Srbije, član 55, stav 3.

Milan Jovanovic

CONSTITUTIONAL RESTRICTIONS FOR THE ABUSE OF DEMOCRACY

Summary

The articles further analyses the theoretical dilemma on the limits of measures undertaken in democratic societies for the purpose of protection based on the relevant draft legislation subsequent to the passing of the Serbian Constitution. The author emphasises the complexity of this problem, both comparatively by enumerating practices in other states and in the short period of pluralism in Serbia. The author critically analyses the draft legislation and supports the gradual sanctioning of the enemies of democracy.

Key words: abuse of democracy, ban of political parties, constitutionalism

Milan Konjović – *Klanje svinja*, 1945.

ISTRAŽIVANJA

UDK 323.1(=163.41:=163.42)(497.5) ".../1995";
355.426(497.5)"1991/1995"

Miljenko Antić

Građevinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

UZROCI RATA U HRVATSKOJ (1991–1995): KRITIKA SRPSKE PERSPEKTIVE

Sažetak: Članak analizira uzroke rata u Hrvatskoj (1991–1995). U prvom dijelu prikazuje osnovne teze srpskih autora o uzrocima rata, koje povezuje tvrdnja da je za rat u potpunosti ili većim dijelom kriva Republika Hrvatska. U drugom dijelu članak kritizira srpske interpretacije i zaključuje da je osnovni uzrok rata pokušaj promjene granica Republike Hrvatske sa ciljem stvaranja Velike Srbije.

Ključne riječi: rat, Hrvatska, Srbija, Jugoslavija, JNA, Republika Srpska Krajina

Griznja savjesti ne postoji. Postoji samo strah od kazne.
(izjava jednog od likova u filmu Woodya Allena)

Uvod

Iako je prošlo 14 godina od završetka rata u Hrvatskoj i današnji maturanti ga se gotovo ne sjećaju, diskusija o uzrocima ratova na prostoru bivše Jugoslavije je još uvijek otvorena i vjerojatno će se nastaviti i u budućnosti. Kao što navodi Ramet, “ako je stalno objavljivanje knjiga o Španjolskom građanskom ratu i o Drugom svjetskom ratu neki vodič, onda će žive diskusije o Ratu za sukcesiju Jugoslavije (1991–1995) nastaviti se u daleku budućnost.”¹ Da je nužno da diskusija o navedenom ratu nastavi vidljivo je iz činjenice da postoje potpuno oprečne teorije o uzročima navedenog rata. Pri tom je važno naglasiti da nacionalna pripadnost autora ima važnu ulogu u objašnjavanju korijena sukoba. Na primjer, dok je za srpske autore taj rat bio građanski, kod hrvatskih autora prevladava teza da se radilo o srpskoj agresiji na Hrvatsku. Dok srpski autori nasto-

1 Ramet, Sabrina P., 2005: *Thinking about Yugoslavia: Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*, Cambridge University Press, Cambridge, str. 101.

je prikazati rat kao posljedicu ugrožavanja prava Srba u Hrvatskoj, hrvatski autori uzroke traže u projektu Velike Srbije. Različita percepcija rata sasvim sigurno ima negativne posljedice na međudržavne odnose, te na kontakte pripadnika dvaju naroda. Međutim, postojeći prijepori su vrlo plodonosni za znanstvenu analizu. Funkcija znanosti i jest, između ostalog, da činjenicama provjerava suprotstavljenе znanstvene teorije. Uostalom, hipoteza se ne dokazuje samo navođenjem argumenata koji joj idu u prilog, nego prvenstveno pobijanjem argumenata koji proturječe hipotezi. Stoga će ovaj članak prvo izložiti teorije o uzrocima rata koje prevladavaju u srpskoj politološkoj misli, nakon toga će ih usporediti sa teorijama koje prevladavaju u Hrvatskoj, te provjeriti koje su teorije bolje potkrijepljene činjenicama. Osnovna hipoteza ovog članka jest da je točna "hrvatska" perspektiva koja tvrdi da je osnovni uzrok rata u Hrvatskoj (1991–1995) srpska agresija sa ciljem formiranja Vlike Srbije.

Uzroci rata u Hrvatskoj: srpska perspektiva

Prvo pitanje na koje se mora odgovoriti u ovakovom tipu analize jest da li uopće postoji "srpska" perspektiva. Na prvi pogled odgovor na gore postavljeno pitanje je negativan. Svaki autor ima svoju "perspektivu" koja se u detaljima ili u bitnim elementima razlikuje od perspektive drugih autora. Međutim, usprkos tim razlikama moguće je pronaći bar jednu veznicu u radovima gotovo svih srpskih autora koji su pisali o uzrocima rata u Hrvatskoj: djelomično ili potpuno prebacivanje odgovornosti za rat na hrvatsku stranu.² Time se na žrtvu agresije prebacuje djelomična ili potpuna krivnja za ono što joj se dogodilo. Srpske analize uzroka rata u Hrvatskoj u pravilu se zasnivaju na slijedećim osnovnim postavkama:

1. Gotovo bez iznimke srpski autori definiraju taj rat kao građanski. Tako Vučinić (2004: 10) navodi: "Gotovo svi ugledni znanstvenici, vojni teoretičari i stručnjaci u našoj zemlji (Srbiji – M. A.) argumentirano ističu da se u Hrvatskoj od 1991. do 1995. godine vodio građanski rat."³ Tu tvrdnju srpski autori zasnivaju na činjenici da, u trenutku kad je rat počeo, samo je Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ) bila međunarodno priznata država, dok je Republika Hrvatska (RH) bila samo jedna od federalnih jedinica te države. Nakon međunarodnog priznanja RH Sa-

2 Iz ovog treba izuzeti analize S. Popovića koji uzroke rata gotovo u potpunosti pronalazi na srpskoj strani. Na primjer, u svom eseju o Miloševiću on tvrdi da je "za čitavu jugoslavensku dramu bio odgovoran gotovo isključivo Milošević" (Popović, Srđa, 2006: "Milošević, nemotivisano зло", u Blitz, Brad K. (ur.), *War and Change in the Balkans*, Cambridge University Press, Cambridge, str. 1). Esej je dostupan u prijevodu na srpski na: <http://www.pescanik.net/content/view/2826/89/>

3 Vučinić, Mihajlo M., 2004: *Građanski rat u Hrvatskoj 1991–1995.*, Zora, Beograd, str. 10.

vezna Republika Jugoslavija (SRJ) nije više bila – po tvrdnjama srpskih autora – umiješana u rat, pa je od 1992. godine na djelu bio građanski rat u Republici Hrvatskoj.

2. Stoga, autori odbacuju i tvrdnu da je Srbija izvršila agresiju na Hrvatsku, jer, kako navodi Mirić, “Srbija kao federalna jedinica zajedničke države nije mogla imati vlastitu oružanu silu s kojom bi vodila rat”.⁴ Kako agresije nije bilo, jedan od stvarnih uzroka rata bilo je nelegalno naoružavanje hrvatske vojske. Zato Vučinić postavlja pitanje: “[pošto] se Hrvatska naoružavala, zašto aktivni general M. Špegelj nije osuđen za izdaju i zločin?”⁵ Nasuprot zločinačkoj hrvatskoj vojsci nalazile su se jedinice JNA koje “nikada prve nisu otvarale vatru. Činile su to sam u samoobrani, krajnjoj nuždi, nisu preduzimale napadna (ofanzivna) dejstva, već isključivo odbrambena”.⁶

3. Iz prethodno navedenog definiranja rata u Hrvatskoj proizlazi i analiza njegovih uzroka: rat je izazvan nelegalnim odvajanjem Republike Hrvatske od SFRJ, jer kako navodi Čavoški, “secesija Hrvatske očigledno je bila *protivustavna* (kurziv K.Č.)”.⁷ Ujedno, Čavoški tvrdi da je ta secesija bila u suprotnosti sa Poveljom UN.

4. Nije samo Hrvatska kriva, jer rat su izazvale i države koje su željele uništiti SFRJ podržavši nelegalno odcjepljenje RH i Slovenije, te davši im međunarodno priznanje. Balj navodi da “evropska politika, koju je u to vreme predvodila Nemačka i njena diplomacija, ... se nije libila ne samo da prizna Sloveniju i Hrvatsku kao nezavisne države već su pojedini njeni čelnici i javno govorili da Srbima treba prikratiti i sam vazduh”.⁸ Sličnu ogorčenost na međunarodnu zajednicu pokazuje i Avramov: “Čitav mehanizam SAD, NATO pa i UN, stavljen je u funkciju razaranja SFRJ, pri čemu su se izdašno koristile sve snage i aktivnosti Hrvatske koja se dugo uz podršku svojih mentora pripremala za rat. SFRJ je bila država istorijskog i pravnog legitimite, koja je prva posle Drugog svjetskog rata razoren, čime je učinjen najteži zločin protiv mira... Mehanizam UN prvi put stavljen je u funkciju uništenja države, prijemom secesionističkih jedinica

4 Mirić, Jovan, 2002: *Zločin i kazna: politološko-pravni ogledi o ratu, zločinu i oporu*, Prosvjeta, Zagreb, str. 13.

5 Vučinić, *op. cit.*, str. 85.

6 *Zbornik dokumenata Generalštaba JNA*, 2002., VIZ, Beograd, str. 351.

7 Čavoški, Kosta, 1996: “Nastanak Republike Srpske Krajine i njen međunarodni položaj”, u Kaličanin, Zoran (ur.), 1996: *Republika Srpska Krajina*, Zora, Beograd, str. 14.

8 Balj, Branko, 2006: “Razbijanje Jugoslavije i srpsko pitanje danas”, *Nova srpska politička misao*, (13) 1–4, str. 280. Važno je uočiti da se radi o relativno novim radovima, nastalim 10 i više godina nakon rata. Usprkos tome, teze o ratu u Hrvatskoj, koje su nastale u vrijeme Miloševića, su očigledno još uvijek dominantne u srpskom politološkom diskursu o ratu na prostoru bivše Jugoslavije.

u UN, primenom sankcija na državu žrtvu, tj. Jugoslaviju i konačno izvođenjem ratnih operacija, suvozemnih i vazdušnih, u pojedinim delovima zemlje. Sve to učinjeno je bez izmene povelje UN, ili tačnije rečeno uz teško gaženje ovog dokumenta.”⁹

5. Ako joj se eventualno i priznaje pravo na odcjepljenje, Hrvatskoj se odriče pravo na odcjepljenje u nepravednim AVNOJ-evskim granicama. Taj stav objasnio je Patrijarh Pavle u svom pismu lordu Carringtonu: “Zbog genocida u prošlosti nad Srbima u Hrvatskoj i savremenih zbivanja na tom prostoru, Srbi ne mogu ostati u sastavu bilo kakve nezavisne Hrvatske, već moraju ući pod zajednički krov sa Srbijom i svim srpskim krajinama”.¹⁰ Sličan stav zastupa i Nakarada: “ukoliko bi ... došlo do nestanka zajedničke države, otvorilo bi se pitanje granica, jer su granice tadašnje Jugoslavije povučene na osnovu nedoslednih... kriterija... Iz tih razloga, jasno se artikulisalo mišljenje u krugovima srpskih intelektualaca da bi eventualna promena zajedničke države davala Srbima pravo na samoodređenje u delovima u kojima su činili većinu.”¹¹

6. Rat je izazvan i izbacivanjem Srba iz Ustava RH. Srpski akademik Krestić tvrdi da “sve je puklo onog časa kada je Srbe u Hrvatskoj Sabor Hrvatske, 22. decembra 1990. godine, od konstitutivnog naroda pretvorio u nacionalnu manjinu. Tada je svima bila jasno da je nova vlast u Hrvatskoj krenula putem kojim je išao Ante Pavelić i svi njegovi prethodnici.”¹²

7. Uzroci rata pronalaze se i u isticanju “šahovnice”, veličanju ustaštva, izbacivanju Srba sa posla, njihovom fizičkom ugrožavanju, uključujući protjerivanje, miniranje kuća i masovno ubijanje Srba. Kako navodi Vučinić, “odmah su odlučno nastavljene mere maltretiranja, pretnji, i izgona. Ćiriličko pismo je zabranjeno, hrvatski jezik je postao jedini zvanični jezik, zabranjena su srpska udruženja, literatura očišćena od srpskih pisa-

-
- 9 Avramov, Smilja, 2001: “Američko-Vatikanska tajna alijansa i rat u SFRJ”, u Đogo, Gojko, *Početak rata u Bosni i Hercegovini – uzroci i posljedice*, Udruženje Srba iz BiH u Srbiji, Beograd, str. 68. Nasuprot tome, Kovačević (2007) daje odmjerenu analizu politike SAD i ostalih međunarodnih čimbenika prema ratu na teritoriju bivše Jugoslavije. Knjiga je nastala na temelju vrlo bogate bibliografije (vidi Kovačević, Živorad, 2007: *Amerika i raspad Jugoslavije*, Filip Višnjić, Beograd). Ipak, niti kod Kovačevića se ne može pronaći previše pohvala za politiku vodstva Republike Hrvatske za vrijeme rata. Za pravnu analizu ponašanja međunarodne zajednice vidi Dimitrijević, Vojin, “Jugoslavenska kriza i međunarodna zajednica”, u Popov, Nebojša (ur.), 1996: *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Republika, Beograd, str. 447–471.
- 10 Citirano na osnovu Radić, Radmila, Crkva i “srpsko pitanje”, u Popov, *op. cit.*, str. 291.
- 11 Nakarada, Radmila, 2008: *Raspad Jugoslavije: problemi tumačenja, suočavanja i tranzicije*, Službeni glasnik, Beograd, str. 37–8.
- 12 Krestić, Vasilije Đ., 1998: *Genocidom do velike Hrvatske*, Matica srpska, Novi Sad, str. 146.

ca, Srbi su izbacivani sa posla u sudstvu, politici, sredstvima informisanja, itd.”¹³ Nakarada (2008) korijene takvog ponašanja pronalazi još u razdoblju komunizma. “Žrtve su prečutkivane, ili omalovažavane uvredljivim licitiranjem njihovim brojem (naročito kada je u pitanju stradanje Srba u Jasenovcu).” Stvari su se još dodatno pogoršale nakon demokratskih izbora, jer “je nova vlast u Hrvatskoj nakon rušenja komunizma insistirala na vezi sa ustaškom Nezavisnom državom Hrvatskom, [te] je pregršt simbola iz tog vremena unela u svoj državni identitet.”¹⁴

8. Ne samo da su Srbi izbačeni iz Ustava, nego je pravi cilj hrvatskih vlasti bio genocid nad srpskim narodom u Hrvatskoj. Pri tom je HDZ samo nastavio sa politikom koju su imali i hrvatski političari u prošlosti. Zbog raširenosti takvog razmišljanja među srpskim teoretičarima Vučinićeva analiza zahtijeva opširni citat: “Historijski posmatrano, hrvatske političke snage su više vekova, posebno u 19. veku a kasnije u Kraljevini Jugoslaviji i SFRJ, svoju osnovnu političku orientaciju i aktivnost zasnivale na upornoj težnji u stvaranju nezavisne Hrvatske. Takva politička opredeljenja imale su sve političke opcije i partije u Hrvatskoj od osnutka Stranke prava Ante Starčevića, Hrvatske seljačke stranke braće Radić i Vlatka Mačeka, ustaškog pokreta Ante Pavelića, hrvatskog komunističkog pokreta i njegovih lidera Andrije Hebranga, Vladimira Bakarića i Ivice Račana, Mas-pokreta i ‘hrvatskog proleća’ Savke Dapčević i Mike Tripala, i, konačno, do lidera Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) Franje Tuđmana i Stipe Mesića. Nije problem u težnji svih tih političkih snaga da ostvare nezavisnost Hrvatske. To je, uostalom, njihovo pravo, ali je zlo u načinu delovanja, u tome kako su nastojali da ostvare te ciljeve. *Svi su oni zasnovani na genocidnoj koncepciji vodećih političkih snaga Hrvatske. Svi su, naime, žezele hrvatsku državu etnički čistu, bez drugih naroda, naročito bez srpskog naroda* (kurziv – M.A.) koga su optuživali za sve nedaće hrvatskog naroda, razvijali mržnju koje je više puta dovodila do genocida. Politika hrvatskih vođa zasnivala se na istorijskim lažima i obmanama, mržnji, ugrožavanju prava i egzistencije Srba na tim prostorima... Na tim osnovama izvršen je genocid u više navrata¹⁵ naročito u ratnim godinama.”¹⁶

13 Vučinić, *op. cit.*, str. 79 i 82. Ovaj članak često citira Vučinićevu knjigu ne zato što se on izdvaja snagom vlastitih analiza, nego zato što je uspeo sintetizirati dominantne stavove srpskih autora o uzrocima rata u Hrvatskoj. Vučinić je i urednik zbornika *Gradanski rat u Hrvatskoj 1991–1995*, koji izlazi jednom godišnje i objavljuje radeove autora koji odgovornost za rat u Hrvatskoj pronalaze na hrvatskoj strani. Tako je Vučinić postao neka vrsta intelektualnog “gurua” tih autora.

14 Nakarada, *op. cit.*, str. 38 i 44.

15 Dakić navodi da je ukupno bilo 10 etničkih čišćenja Srba iz Hrvatske. Osobito je interesantno treće: “Treće etničko čišćenje izvršeno je donošenjem Zakona o zabrani držanja koza” (Dakić, Mile, 1994: *Srpska krajina: istorijski temelji i nastanak*, Iskra, Knin, str. 43.).

16 Vučinić, *op. cit.*, str. 48–9.

Optužbi za šurovanje sa ustaštvom nije oslobođen niti sam Josip Broz Tito, jer je bio urednik glasnika KPJ-u 1932. godine, kada je taj list podržao Velebitski ustanak organiziran od strane Ustaša.¹⁷

Iz gore navedene analize srpski autori zaključuju da je osnovni uzrok rata u Hrvatskoj (1991–1995) težnja hrvatskih vlasti da izvrše genocid i etničko čišćenje srpskog naroda i da time, koristeći povoljne međunarodne okolnosti, ostvari san svih vodećih hrvatskih političara u posljednjih sto godina. Naravno, ovakvo objašnjenje ne dijele svi srpski znanstvenici koji su analizirali Domovinski rat. Međutim takav diskurs je i danas dominantan u najelitnijoj znanstvenoj ustanovi srpskog naroda – Srpskoj akademiji nauka i umjetnosti.¹⁸ Uz to, čak i autori koji su kritični prema Miloševićevoj politici pronalaze uzroke rata i u hrvatskoj politici prema Srbima, izjednačavajući je sa Miloševićevom politikom.

Tako jedna od najliberalnijih srpskih teoretičarki, Vesna Pešić navodi: "Rat za promenu granica između republika i proterivanje drugih etničkih populacija iniciralo je političko rukovodstvo Srbije kao način stvaranja srpske nacionalne države. Hrvatsko rukovodstvo je izabralo u osnovi sličnu strategiju dolaskom HDZ na vlast, koja se ogledala u diskriminaciji i otvorenoj netrpeljivosti prema Srbima u Hrvatskoj i teritorijalnim pretenzijama prema Bosni i Hercegovini."¹⁹

9. Konačno, kako navode mnogi srpski autori, krivnje za rat ne može se oslobiti niti sam hrvatski narod, jer, kako navodi Ilić, "najbrojniji deo hrvatske populacije je naglašeno srbofobičan. Bore se za etnički čistu Hrvatsku, posebno čistu od Srba. Za ostvarenje tog cilja skloni su primeni i fizičkog istrebljenja i proterivanja Srba... Ova skupina Hrvata sklona je rešiti 'srpsko pitanje' po formuli doglavnika dr. Mile Budaka... Po toj formuli jedan deo Srba treba poklati, drugi pokatoličiti, a treći prognati."²⁰

Nasuprot tome "srpski narod prezire sve one koji su činili zločine... U tradiciji srpskog naroda je viteštvvo, osuda izdaje, osvete, pljačke i nečoveštva".²¹

17 Ibid., str. 70.

18 Vidi, na primjer, radove srpskih akademika posvećenih uzrocima rata u Hrvatskoj sabranih u zborniku *Republika Srpska Krajina*, urednik Kaličanin (1996). Kod akademika postoji generalna tendencija poistovjećivanja Pavelića i Tuđmana. Na primjer, Marković navodi: "Druga mogućnost je bila eliminisanje Srba – delom njihovo prekrštavanje u katolike, delom nasilno isterivanje s hrvatske teritorije, delom fizičko satiranje... To je bilo šovinističko rešenje Ante Starčevića..., Josipa Franka..., Ante Pavelića... i Franje Tuđmana" (Marković, Mihailo, "Srpsko-hrvatski odnosi", u Vučinić (ur.), 2006: *Grđanski rat u Hrvatskoj 1991–1995 (II)*, Udruženje Srba iz Hrvatske, Beograd, str. 43).

19 Pešić, Vesna, "Rat za nacionalne države", u Popov (ur.), 1996, *op. cit.*, str. 5.

20 Ilić, Jovan, "Geografski i geopolitički položaj Republike Srpske Krajine", u Kaličanin (ur.), 1996, str. 37.

21 Vučinić, *op. cit.*, str. 184–5.

10. Sve što se događalo zasnivalo se, prema srpskim autorima, na planu koji je Predsjednik Tuđman otvoreno najavio: "Srpsko pitanje u Hrvatskoj bit će riješeno tek onda kada broj Srba svedemo na tri odsto u ukupnom pučanstvu".²² Da bi se to postiglo, "masovno su vršena paljenja i rušenja srpskih kuća, a zločini su učinjeni nad Srbima u Virovitici, Zadru, Šibeniku, Splitu... U Zagrebu su u 1991. g. Srbi odvođeni u tzv. sabirne centre na Zagrebačkom velesajmu i u Kerestincu. Odatle su odvođeni živi ili polumrtvi u Pakračku Poljanu na likvidaciju... 90-tih godina pozivane su hrvatske žene da ubijaju svoje muževe Srbe."²³

Kritika srpskih teorija o uzrocima rata u Hrvatskoj

Na početku kritike gore navedenih tvrdnji potrebna je jedna metodička napomena. Zbog kratkoće prostora ovaj rad analizira samo uzroke rata u Hrvatskoj, a ne i ostalih ratova na prostoru bivše Jugoslavije. Međutim, nema nikakve sumnje da je rat u Hrvatskoj potrebno staviti u širi kontekst. U periodu od 1991–1999. godine Srbija i Srbi su se zaratili sa ukupno 24 države.²⁴ I za sve te ratove velika većina srpskih autora optužuje te 24 države (uključujući i Hrvatsku), a ne Srbiju, koja je, navodno, kao i srpski narod, bila samo žrtva agresivnosti drugih država i nacija. Uzimajući to u obzir teško je ne sjetiti se vica o vozaču koji sluša na radiju da jedan čovjek vozi pogrešnom stranom auto-puta i to prokomentira riječima: "Ma što jedan, na stotine njih se vozi pogrešnom stranom." Naravno, teorijski je moguće (iako je malo vjerojatno) da su sve gore navedene 24 države bile u krivu, a Srbija u pravu. Stoga će ovaj članak preispitati valjanost srpskih argumenata istim redoslijedom kojim su argumenti navođeni:

1. Tvrđnjom da je na djelu bio građanski rat srpski autori žele ukažati na moralni relativizam tog rata. Jer, ako je na djelu bila agresija onda bi to značilo da je Srbija učinila zločin protiv mira i da je ona kriva za rat. Međutim, čak i kad bi bila točna tvrdnja da nije postajala agresija na Hrvatsku, nego da je na djelu bio građanski rat u Jugoslaviji, to ne znači da su obje strane bile jednakom u pravu (ili u krivu). Naime, na jednoj stra-

---

22 Citirano u ibid., str. 6. Interesantno je da Vučinić uvijek navodi titule kada citira srpske autore (akademik, dr., profesor, itd.) Za dužnosnike tzv. RSK isto koristi titule, npr. Predsjednik Republike Srpske Krajine Milan Martić. Kada spominje Tuđmana ne navodi se niti titula Predsjednika Republike Hrvatske, niti titula doktora znanosti.

23 Ibid., 79 i 82.

24 Srbija je bila u ratu sa Slovenijom, Hrvatskom, Bosnom i Hercegovinom, Kosovom, te indirektno i u ratu sa Albanijom koja je davala punu podršku Oslobodilačkoj vojsci Kosova i NATO intervenciji u kojoj je učestvovalo svih 19 država članica te organizacije. O NATO-voj intervenciji vidi Clark, Wesley, K., 2001: *Waging Modern War: Bosnia, Kosovo and the Future of Combat*, Public Affairs, New York.

ni se nalazila vojska čije je rukovodstvo imalo demokratsku legitimaciju (oružane snage RH), a na drugoj strani JNA koja je 45 godina bila stup komunističke diktature. Da su Srbija i JNA radili na obaranju demokratski izabrane vlasti u RH obilje dokaza u svojim knjigama daju Borisav Jović, srpski član Predsjedništva SFRJ i do maja 1991. godine predsjednik tog Predsjedništva i Veljko Kadijević, ministar obrane SFRJ. Tako Jović navodi: "Veljko [Kadijević – M.A.] misli da ako pobjede [na izborima – M.A.] desne ili revanšističke snage, onda imamo osnova (jer je sve neu stavno!) da ih silom sklanjam."²⁵ I Kadijević je u pravu. Zaista je onda šnji Ustav SFRJ iz 1974. godine davao monopol vlasti Savezu komunista Jugoslavije.²⁶ Stoga, Kadijević planira "da se kombinovanim političkim i vojnim merama sruši vlast prvo u Hrvatskoj, a potom u Sloveniji... U Hrvatskoj, a docnije i u Sloveniji, kao prva varijanta, mogla bi biti vojna uprava, a potom formiranje institucija od nekompromitovanih ličnosti".²⁷ Dakle, evidentno je da je Hrvatska imala pravo silom se suprotstaviti po kušaju nasilnog svrgavanja demokratski izabrane vlasti od strane diktatorske vojske. Drugim riječima, Hrvatska bi bila u pravu i da je bio u pitanju "samo" građanski rat. Međutim, kako će daljnja analiza pokazati, sukob je bio prvenstveno međunarodni, jer je Hrvatska proglašila svoju nezavisnost i bila je napadnuta od strane vojske koja je 1991. godina bila pod efektivnom kontrolom Srbije i Crne Gore.

Tvrđnu da je rat bio građanski²⁸ – jer RH nije bila međunarodno priznata država u momentu izbijanja rata – vrlo uvjerljivo pobija Srđa Popović (velika slova i kurzivi u izvorniku): "priznanjem od drugih subjekata međunarodnog prava ne uspostavlja se državnost, već se prihvaca jedna VEĆ POSTOJEĆA pravna činjenica (na to upućuje i sama riječ 'priznanje') koje priznanju PRETHODI. To priznanje djeluje, dakle, *ex tunc, odnosno unazad* od dana nastanka države". Dakle, RH je bila nezavisna država u trenutku kada je napadnuta, jer je svoju nezavisnost proglašila prije izbijanja rata.

Međutim, manje je poznato da je Srbija također proglašila nezavisnost svojim Ustavom od 28. rujna 1990., dakle godinu dana prije proglašenja nezavisnosti Hrvatske i Slovenije. Po članku 72. tog Ustava "Repu-

-
- 25 Jović, Borisav, 1995: *Posljednji dani SFRJ: izvodi iz dnevnika*, Politika, Beograd, str. 138.
- 26 Ustavni teoretičar Dimitirjević navodi da je Ustav SFRJ iz 1974. "ukrasno retoričko delo, opravdanje za diktatorsku (uglavnom totalitarnu) vladavinu" (Dimitrijević, Vojin, "Sukobi oko Ustava iz 1974", u Popov (ur.), 1996., *op. cit.*, str. 467).
- 27 Jović, *op. cit.*, str. 278.
- 28 Interesantno je napomenuti da srpski autori ne spominju termin građanski rat kada govore o sukobima između Srbije i Turske u periodu od 1804–78, iako je Srbija dobila nezavisnost tek na Berlinskom kongresu 1878. godine. Vidi, na primjer Ljušić, Radoš, 2007: *Istorija 7*, Zavod za udžbenike, Beograd, str. 118–59.

blika Srbija uređuje i obezbeđuje: suverenost, *nezavisnost* (kurziv M.A.) i teritorijalnu celokupnost Republike Srbije i njen međunarodni položaj i odnose s drugim državama i međunarodnim organizacijama... (te) odbra-nu i bezbednost Republike Srbije.” Po članku 83., “oružanim snagama u miru i u ratu rukovodi Predsednik Republike Srbije.” Stoga zaključuje Popović, “međunarodni karakter sukoba proizlazi već iz činjenice posto-janja suverene i nezavisne Srbije i to od samog početka sukoba.” Ne samo ustavnopravno, nego i konkretnim potezima Srbija ostvaruje svoju neza-visnost. “Srbija donosi zakone iz nadležnosti nekadašnje federacije ko-jim uređuje sopstvenu kreditnu i monetarnu politiku, sopstvenu politiku kontrole cena, uvodi dažbine na robu iz inostranstva, (i nekadašnjih repu-blika SFRJ), naplaćuje sopstvene carine itd. i ukida niz zakona kojima je svrha provođenje nekadašnjeg saveznog zakonodavstva.”²⁹

Usprkos proglašenja nezavisnosti, Srbija nastoji staviti pod svoju kontrolu sve savezne institucije. Pri tome je bila najuspješnija, zbog pret-hodno navedenih razloga, u uspostavljanju kontrole nad JNA. U svojoj briljantnoj analizi,³⁰ Popović navodi da je to omogućeno “zaverom između srpskog političkog vrha i vrha JNA, po kojoj će JNA očistiti svoje redove od nesrba, staviti se na raspolaganje srpskom rukovodstvu i za uzvrat biti plaćana i izdržavana od Srbije (novcem pokradenim iz savezne kase)... Upravo u strahu od ove batine ostale bivše republike morale su tolerisati ovaj nonsens i slati svoje predstavnike u ‘Predsedništvo’ takozvane ‘SFRJ’ još čitavih godinu dana, do kraja 1991. godine, faktički pristajući da NE-ZAVISNA Srbija preko ‘Predsedništva’ i dalje vrši vlast nad ‘teritorijom SFRJ’, to jest, njihovim republikama.”

Činjenica da je dio srpske populacije podigao oružanu pobunu protiv Republike Hrvatske svakako daje tom ratu određena obilježja građan-skog rata. Međutim, činjenica da je veliki dio njemačke i talijanske nacio-nalne manjine podržao 1941. godine agresiju na Jugoslaviju ne poništava međudržavni karakter te agresije. Isto tako, nitko ne osporava da je Nje-mačka okupirala Čehoslovačku 1938. godine, bez obzira što su sudetski Nijemci podržali tu okupaciju. Dakle, podrška dijela srpskog pučanstva projektu Velike Srbije ne poništava međudržavni karakter toga sukoba. Uostalom, bez vojnog angažmana Srbije taj projekt ionako ne bi bio mo-guć. Gornja analiza pokazuje da je rat na prostoru bivše Jugoslavije bio prvenstveno međudržavni sukob, a ne građanski rat, kako ga predstavlja-ju gotovo svi srpski teoretičari.

---

29 *Feral Tribune*, 21. svibnja 2004.

30 Cjelokupna analiza, koja je do sada najbolja objavljena ustavna analiza uzroka ratova na teritoriju Jugoslavije, može se naći u Popović, Srđa, “Kako smo brani-li Jugoslaviju”, u Biserko, Sonja, (ur.), 2004: *Milošević vs. Jugoslavija (knjiga I)*, Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd: 11–39 i Popović 2006, *op. cit.* Su-kus svoje analize Popović je izložio u gore citiranom intervjuu *Feral Tribunu*.

2. Iz prethodne analize proizlazi i da je besmislena tvrdnja srpskih autora da nije izvršena agresija na RH. Pošto su jedinice JNA, koje su bile pod kontrolom Srbije, vršile napade na teritoriju RH, a RH nije ispalila niti jedan metak na Srbiju, jasno je da je Srbija, kao samostalna i suverena država po svom Ustavu iz 1990. godine, izvršila agresiju na RH. Da je to tako, potvrđuje sam Kadijević u svom opisu plana napada na Republiku Hrvatsku:

“Ideja manevra sadržala je slijedeće osnovne elemente:– potpuno blokirati Hrvatsku iz vazduha i sa mora;– ... U tom cilju ispresecati Hrvatsku na pravcima Gradiška – Virovitica; Bihać – Karlovac – Zagreb; Knin – Zadar; Mostar – Split. Najjačom grupacijom oklopno-mehanizovanih snaga oslobođiti Istočnu Slavoniju, a zatim brzo nastaviti dejstvo na zapad, spojiti se sa snagama u Zapadnoj Slavoniji i produžiti ka Zagrebu i Varaždinu, odnosno ka granici Slovenije. Istovremeno jakim snagama, iz rejona Herceg Novi – Trebinje, blokirati Dubrovnik sa kopna i izbiti u područje Neretve i na taj način sadejstvovati snagama koje nastupaju na pravcu Mostar – Split.”³¹

Ovo Kadijevićovo priznanje ujedno pokazuje koliko je lažna gore navedena tvrdnja da se JNA samo branila i djelovala u samoobrani. Kadijevićeva knjiga pokazuje i da RH – čija je Teritorijalna obrana protuustavno razoružana uoči prvih demokratskih izbora – nije imala nikakve druge solucije nego se naoružavati. Hrvatska je, dakle, iskoristila legitimno pravo na samoobranu. Stoga je za zločin, da odgovorimo Vučiniću (2004), trebao biti osuđen Kadijević, koji je planirao agresiju, a ne Špegelj koji je organizirao obranu RH.

Međutim, kao što je gore navedeno, srpski autori tvrde da to nije agresija, jer RH nije bila međunarodno priznata. Stoga samo preostaje, nakon gore navedenih pravnih i vojnih dokaza dodati i jednu logičku paralelu: tvrdnja da Srbija nije izvršila agresiju na Hrvatsku – jer su obje bile u sastavu Jugoslavije – jednak je “uvjerljiva” kao i tvrdnja da muž ne može silovati svoju ženu u braku, jer valjda ima pravo na seksualne односе sa svojom zakonitom suprugom. Pri tome nije bitno niti to što je žena podnijela zahtjev za razvod braka, jer – da nastavimo sa paraleлом – valjda muž smije raditi što god želi dok sudac ne izda uvjerenje da je brak razvrgnut. Po logici srpskih autora bombardiranje, raketiranje, granatiranje, pucanje, paljenje, rušenje postaju agresija tek kad Šri Lanka prizna nezavisnost Republike Hrvatske.

3. Netočna je i tvrdnja srpskih autora da se RH protuustavno odci-jepila od Jugoslavije. Hrvatska se u potpunosti držala procedure koje je utvrđena članom 135. tadašnjeg Ustava RH. Održala je referendum na

31 Kadijević, Veljko, 1993: *Moje viđenje raspada – Vojska bez države*, Politika, Beograd, str. 135.

kojem se 93,24% RH izjasnilo za nezavisnost. Referendumu je pristupilo čak 84,94% građana, što znači da se 72,2 % od ukupnog broja birača izjasnilo za nezavisnost³² (po Ustavu je bilo potrebno preko 50% od ukupnog broja birača). Nakon toga je demokratski izabrani Sabor RH jednoglasno potvrdio tu odluku (bila je potrebna dvotrećinska većina glasova svih zastupnika).

Naravno, srpski autori žele reći da je nezavisnost proturječila ondašnjem Ustavu SFRJ. Drugim riječima, oni žele reći da RH nije trebala poštivati svoj demokratski doneseni ustav, nego ustav koji nije imao nikakav legitimitet i koji je bio stup komunističke diktature³³ koja je vladala na ovim prostorima punih 45 godina. Međutim, interesantno je da čak i Ustav SFRJ u 1. članu eksplisite navodio “pravo svakog naroda na samoopredelenje, uključujući i pravo na odcepljenje”. Da je Ustav SFRJ dopuštao pravo na odcepljenje potvrdila je i Badinterova komisija, koja se sastojala od 5 sudaca članova ustavnih sudova zapadnoevropskih država, a koja je osnovana od strane Europske Unije.³⁴

Netočna je i tvrdnja da je osamostaljivanje RH bilo protiv principa Povelje OUN, jer članovi 1 (2) i 55 te Povelje upravo jamče pravo na samoopredjeljenje. Međutim, srpski autori smatraju da pravo na samoopredjeljenje ne znači pravo na odcepljenje.³⁵ Interesantno je da kad bi se taj princip primijenio na samu Srbiju bio bi upitan legitimitet postojanje te države, jer je ona nastala odcepljenjem od Otomanskog Imperija. Stoga se postavlja pitanje: zbog čega je Srbija imala pravo na odcepljenje, a Hrvatska ne? Međutim, da se pravo na samoopredjeljenje zaista tretiralo kao pravo na odcepljenje najbolje se vidi iz činjenice da se broj država u svijetu povećao sa njih trideset, koliko ih je bilo 1945, na dvjestotinjak država 2009. godine. Osim toga, proces demokratizacije Europe, koji se dogodio nakon hladnog rata, upravo se zasniva na pravu na odcepljenje, pa stoga međunarodna zajednica nije uspostavila nikakav presedan priznavanjem RH, nego je učinila isto ono što je učinila sa bivšim SSSR-om, priznavši nezavisnost svih njegovih 15 republika. Dakle, postavlja se pitanje: zbog čega bi, na primjer, Estonija imala pravo na nezavisnost a Hrvatska ne?

---

32 Gallagher, Tom, 2003: *The Balkans after the Cold War: From Tyranny to Tragedy*, Routledge, London, str. 56.

33 Klasifikacija režima zasniva se na Przeworski i ostali: “demokracija je režim u kojem oni koji vladaju su selekcionisani na slobodnim izborima..., a diktature su režimi koji nisu demokracije” (Przeworski, Adam, Michael E. Alvarez, Jose Antonio Cheibub and Fernando Limongi, 2000: *Democracy and Development: Political Institutions and Well-Being in the World, 1950–1990*, Cambridge University Press, Cambridge, str. 15 i 18).

34 Detaljniji prikaz odluke Badinterove komisije nalazi se u Mesić, Stjepan, 1994: *Kako je srušena Jugoslavija*, Mislavpress, Zagreb, str. 315.

35 Vidi npr. Čavoški, *op. cit.* i Vučinić, *op. cit.*

Na kraju, važno je istaknuti da se za nezavisnost i raspad Jugoslavije odlučilo četiri od šest republika (kasnije su se za samostalnost odlučile i Crna Gora i Kosovo). To pokazuje da je većina republika bila za raspad. Ujedno se može reći da je za raspad bila i većina od ukupnog broja građana SFRJ, jer su za opstanak bili samo Srbi (36,3%), i (u to vrijeme) Crnogorci (2,6%).³⁶ Drugim riječima, jedina odluka koja je mogla biti u skladu sa demokratski izraženim željama naroda bivše Jugoslavije bilo je priznanje nezavisnosti novonastalih država, uključujući RH. Srpska interpretacija Ustava iz 1974. godine (po kojoj republice nisu imale pravo na odčepljenje) bi značila da je Srbija imala pravo okupirati četiri republike u kojima se velika većina stanovništva izjasnila za nezavisnost. To ujedno i znači da, nakon što su se navedeni narodi izjasnili za nezavisnost, svaki daljnji pokušaj očuvanja Jugoslavije nije mogao značiti ništa drugo nego pokušaj stvaranja Velike Srbije.

4. Iz svega gore navedenog proizlazi da je odluka međunarodne zajednice bila potpuno u skladu sa međunarodnim pravom, sa ustavnim uređenjem RH, te utemeljena i na bitnim odrednicama Ustava SFRJ. Međutim, ono što je najvažnije, jedino je takva odluka mogla biti u skladu sa na referendumu izraženom voljom građana RH. Tu činjenicu priznaje čak i Kadijević: "JNA nije obranila Jugoslaviju... jer Jugoslaviju nisu htjeli neki njeni narodi koji su se na referendumima izjasnili za suverene nacionalne države".³⁷ Stoga je potpuno bespredmetno optuživati vanjske faktore za izbijanje rata u Hrvatskoj,³⁸ pogotovo tvrditi da je međunarodno priznanje RH uzrokovalo rat. Upravo suprotno, međunarodno priznanje RH je zaustavilo najžešću agresiju na RH. Interesantno je da su srpski autori izrazito skloni teorijama zavjere, koje optužuju strane čimbenike za izbijanje rata, iako je jedini sigurni i dokumentirani slučaj pokušaja korištenja stranih sila bio odlazak Kadijevića u SSSR, gdje je pokušao dobiti podršku za vojni udar i rušenje vlasti u Hrvatskoj.³⁹ U to vrijeme objavljen je i Manifest saveznog Savjeta za narodnu obranu (de facto proglaš Generalštaba JNA):

"Sovjeti su počeli shvaćati da put koji su izabrali ne vodi do uspešnih reformi nego do katastrofe. Snage koje se bore za očuvanje Sovjetske

36 Vidi Bertić, Ivan (ur.), 1987: *Veliki geografski atlas Jugoslavije*, Liber, Zagreb, str. 238–9.

37 Kadijević, *op. cit.*, str. 164. Postavlja se naravno pitanje zašto je onda silom pokušavao sprječiti odčepljenje RH.

38 Đukić, na primer, tvrdi da "ponuđeni zaključci o neprijateljskom delovanju stranih obaveštajnih službi... potvrđuju tezu o primarnoj ulozi stranog faktora u razbijanju Jugoslavije" (Đukić, Borivoj, "Strane obaveštajne službe u podršci secesionizmu Hrvatske", u Vučinić, Mihajlo M. (ur.), 2008: *Gradanski rat u Hrvatskoj 1991–1995 (IV)*, Udruženje Srba iz Hrvatske, Beograd, str. 125).

39 Vidi Kovačević, *op. cit.*, str. 57.

države i njenih institucija su narasle i ojačale. Ovih dana one poduzimaju odlučne mere da spreče separatističke tendencije u pojedinim delovima zemlje. Sovjetska armija je također mobilizovana. Niti u Jugoslaviji socijalizam još nije gotov niti bačen na kolena. Jugoslavija je uspela izdržati, iako sa visokom cenom, prve napade i valove antikomunističke hysterije. Očuvana je realna perspektiva održanja države kao federalivne i socijalističke zajednice.”⁴⁰

Sasvim je sigurno da su Kadijevićeve aktivnosti i ovakvi proglaši pomogli zapadnim vladama da shvate da je na djelu sukob između demokratski izabranih vlasti i snaga koje su pokušavale očuvati stari režim komunističke diktature. U tome se treba nalaziti razlog relativno brzog priznajanja RH, a ne u nekakvima teorijama o smislenom planu za rušenje Jugoslavije.

Kao što je navedeno, većina srpskih autora smatra da je odvajanje RH bilo protuustavno. Međutim, ako su i voljni prihvatići odcjepljenje, smatraju da se ono nije smjelo dozvoliti u postojećim granicama RH. Logika je slijedeća: ako je Hrvatska imala pravo odcijepiti se od Jugoslavije, onda su i Srbi imali pravo odcijepiti se od Hrvatske. Pri tom se ti autori pozivaju na ustav komunističke Jugoslavije koja spominje odcjepljenje naroda, a ne republika (vidi str. 13). Sama ideja srpskih autora o promjeni granica nije morala biti *a priori* loša, iako dosadašnja iskustva pokazuju da princip nepovredivosti granica novonastalih država smanjuje vjerojatnost sukoba. Principa nepovredivosti držale su se čak i države čije su granice iscrtali bivši kolonijalni vladari, dakle granice koje su sigurno bile daleko nepravednije nego granice između jugoslavenskih republika. Ujedno je princip nepovredivosti granica spriječio veće sukobe nakon raspada Sovjetskog Saveza. Tu je ključnu ulogu imala Rusija koja je priznala granice, usprkos postojanju brojnih pripadnika ruske nacionalne manjine u novonastalim državama (u Estoniji, na primjer, čak 40 posto).⁴¹ Stoga se i Badinterova komisija protivila mijenjanju granica bez suglasnosti svih strana. Pri tom se držala odredbe u Ustavu SFRJ (član 3.) po kojemu su republike definirane kao države i člana 5. koji navodi da se “teritorij republike ne može mijenjati bez pristanka republike”. Međutim, neki autori koji se bave teorijama secesije zagovaraju ideju da bi pri odcjepljenju trebalo razmotriti promjene granica.⁴² Uostalom, i međunarodni posrednici su više puta ponavljali da bi prihvatali dogovorene promjene granica. Stoga je važno raz-

40 Citirano u Magaš, Branka, 1993: *The Destruction of Yugoslavia: Tracking the Break-up 1980–92*, Verso, London, str. 271.

41 Vidi *Russian Communities in Estonia*, Estonian Institute. Članak je dostupan na: http://www.einst.ee/factsheets/factsheets_uus_kuju/russian_communities_in_estonia.htm

42 Za pregled tih teorija vidi Antić, Miljenko, 2007: “Procedure for Secession”, *Politička misao*, (44) 3: 145–159.

motriti srpsku ideju o promjeni granica, jer bitno je što je Srbija tražila i na kojim principima se trebala zasnivati promjena granica. Ujedno, važno je ispitati da li je Srbija bila spremna primijeniti jedinstveni princip za sve republike. Drugim riječima, Srbija bi imala neko moralno pravo tražiti odcjepljenje 11 općina u RH u kojima su Srbi imali apsolutnu većinu stanovništva,⁴³ da je bila spremna dopustiti odcjepljenje Kosova i Preševske doline (na kojima izrazitu apsolutnu većinu čine Albanci), Sandžaka (apsolutna većina Muslimana), sjevera Vojvodine (apsolutna Madžarska većina), općine Dimitrovgrad (apsolutna bugarska većina), te općine Bački Petrovac (apsolutna slovačka većina). Međutim, naravno da srpska strana nije niti pomisljala dozvoliti odcjepljenje bilo kojeg od tih teritorija. Drugim riječima, za Srbiju je trebao vrijediti princip nepovredivosti granica, a za Hrvatsku (i za BiH) ne. *Quod licet Iovi, non licet bovi.*

Ono što je dodatno važno naglasiti je da se Srbija čak nije držala niti principa da se od Hrvatske odcijepi samo općine sa apsolutnom većinom srpskog stanovništva, što se vidi iz činjenice da su tzv. Republiku Srpsku Krajinu – pored 11 općina sa apsolutnom većinom Srba – činile i slijedeće općine (u zagradi je postotak srpskog stanovništva): Beli Manastir (24%), Vukovar (31%), dijelovi općina Osijek (18%) i Vinkovci (13%); dijelovi općina Pakrac (38%) i Novska (21%); dijelovi općina Duga Resa (8%), Karlovac (23%) i Ogulin (33%); Petrinja (38%), dio općine Sisak (18%), Slunj (30%), Drniš (20%), te dio općine Zadar (9%).⁴⁴ Međutim, službeni akti tzv. RSK navode i općine Daruvar (30%), Grubišino polje (29%) i Podravsku Slatinu (38%) kao integralne dijelove RSK, ali pod privremenom okupacijom RH (Dakić, 1994: P-21).⁴⁵ Naravno JNA je pokušala zauzeti i Dubrovnik (6%), ali joj to nije pošlo za rukom.⁴⁶ Ustvari, stvaranje RSK u gore navedenim granicama je bio rezervni plan JNA, nakon što su propali planovi o zauzimanju cijele Hrvatske (vidi str. 11–12). Dakle, ukratko, princip koji je vodio srpsko rukovodstvo je bio zauzeti sve što se može, čak i neovisno o tome da li su u nekom kraju Srbi većina ili ne. *Might make right.* Kad se tome doda da je Srbija željela zauzeti BiH,

43 U tom bi slučaju, naravno, Hrvatska imala pravo tražiti priključenje općina izvan teritorija RH u kojima su Hrvati činili apsolutnu većinu stanovništva.

44 Postoci su navedeni na osnovu popisa iz 1981, jer je to posljednji popis koji niti jedna strana ne osporava. Vidi Bertić (ur.), *op. cit.*, str. 230–2.

45 Dakić, *op. cit.* P-21.

46 Kakvim se sve lažima služila JNA da bi opravdala agresiju na Hrvatsku možda najbolje ilustrira njen objašnjenje razloga napada na Dubrovnik: “Raspolažemo podacima da ustaške legije, koje se tamo kriju, posebno strani plaćenici kojima Dubrovnik ne znači ništa, ne odustaju od scenarija njegovog rušenja. Tu njegovu vandalsku namjeru, uz podršku nekih članova hrvatskog vrhovništva, podržavaju snage iz inostranstva, koje su na ove prostore uputile plaćenike” (Zbornik, *op. cit.*, str. 481). Dakle JNA je svojim granatiranjem Dubrovnika u stvari sprječavala pokušaj Hrvata i stranih sila da sruše Dubrovnik!

te po principu nepovredivosti granica sačuvati cijelu Srbiju, *jasno je da je cilj bio stvaranje Velike Srbije. I to je pravi uzrok rata u Hrvatskoj.* Nažlost, veliki dio srpske populacije u Hrvatskoj pridružio se tom projektu i aktivno radio na njemu sa oružjem u ruci. Međutim, Mirić tvrdi da je “teza o velikosrpskoj ideologiji kao motivu pobune Srba u Hrvatskoj obična ‘velikohrvatska glupost’”.⁴⁷ No, njegova tvrdnja jednak je neuvjerljiva kao i, na primjer, tvrdnja da “velikohrvatska ideja” nije bila motiv ustашkog pokreta. Da zaključimo: uzroci rata u Hrvatskoj su bili nespremnost Srbije da prihvati nezavisnost RH u njenim granicama, agresija na RH sa ciljem okupiranja cijelog ili većeg dijela Hrvatske, te pristajanje velikog dijela srpske populacije u Hrvatskoj uz taj plan koji je imao za cilj stvaranje Velike Srbije. Široko raširena je i teza srpskih autora da je rat izazvan izbacivanjem Srba iz Ustava RH i definiranjem RH kao nacionalne države hrvatskog naroda. Pri tom je važno naglasiti da Ustav Socijalističke Republike Hrvatske iz 1974. godine nije davao vlast niti hrvatskom niti srpskom narodu u Hrvatskoj, nego Savezu komunista Hrvatske.⁴⁸ Dakle, da vidimo kako je prvi demokratski Ustav RH iz 1990. godine definirao Republiku Hrvatsku:

Članak 1.: “Republika Hrvatska je jedinstvena i nedjeljiva demokratska i socijalna država. U Republici Hrvatskoj vlast proizlazi iz naroda i pripada narodu kao zajednici slobodnih i ravnopravnih građana.” Dakle, u normativnom djelu Ustava uopće se ne spominje hrvatski narod, nego se RH definira kao država svih njenih građana. Međutim, ono što smeta srpskim teoretičarima jest preambula Ustava. Dakle, što piše u Preambuli?

“Republika Hrvatska ustanavljuje se kao nacionalna država hrvatskog naroda, i država pripadnika inih naroda i manjina, koji su njeni državljeni: Srba, Muslimana, Slovenaca... i drugih, kojima se jamči ravnopravnost s građanima hrvatske narodnosti i ostvarivanje nacionalnih prava u skladu sa demokratskim normama OUN i zemljama slobodnog svijeta.”

I, iz ovakve odredbe Ustava akademik Krestić zaključuje (vidi str. 5) “da je nova vlast u Hrvatskoj krenula putem kojim je išao Ante Pavelić i svi njegovi prethodnici”? No, interesantno je vidjeti kojim putem idu oni koji nisu sljedbenici Ante Pavelića. Dakle, kako današnja, moderna, demokratska Republika Srbija definira svoju državu? Članak 1 Ustava Republike Srbije iz 2006. godine glasi: “Republika Srbija je država *srpskog naroda* (kurziv – M.A.) i svih građana koji u njoj žive...”⁴⁹ Dakle, nakon

---

47 Mirić, *op. cit.*, str. 33.

48 Član 9. Osnovnih načela tog Ustava navodi: “Savez komunista... osnovni je nosilac političke aktivnosti.”

49 Interesantno je da je i po Ustavu iz 1990. godine Srbija bila definirana kao “država srpskog naroda”, samo što se tada ta odredba nalazila u Preambuli (kao i u Ustavu RH). Važno je i dodati da, ako se gleda etnički sastav, Srbija je imala

što su tone tinte potrošene u Srbiji da se optuži Hrvatska, jer je navodno izazvala rat definiranjem RH kao nacionalne države hrvatskog naroda (što nije bilo točno, jer je normativni dio definirao Hrvatsku kao državu svih njenih građana), Srbija u normativnom dijelu definira svoju državu kao državu srpskog naroda! Logično pitanje glasi: znači li to da Albanci, Mađari, Muslimani i Bugari imaju pravo na oružani ustank, sa ciljem odcjepljenja, protiv današnje srpske države? Ujedno, znači li to da je današnja Srbija krenula putem Ante Pavelića?

Srpska strana tvrdi da je uzrok rata u Hrvatskoj bila diskriminacija Srba što se ogledalo u izbacivanju konstitutivnosti srpskog naroda iz Ustava, nametanju njima omrznutog grba (šahovnice), izbacivanju Srba sa posla itd. Takva tvrdnja implicira da do rata ne bi došlo da Srbi nisu bili diskriminirani na gore navedeni način. U društvenim znanostima nije moguće provoditi eksperiment da bi se neka hipoteza mogla verificirati. Drugim riječima, da bismo utvrdili da li bi došlo do agresije na Hrvatsku i srpske oružane pobune morali bismo se vratiti u 1990/1 godinu, ne dati Srbima status nacionalne manjine (koji imaju i Hrvati u Srbiji), odustati od promjene grba (koji je i u komunističkoj dobi imao "šahovnicu", samo ukrašenu klasjem i petokrakom zvijezdom), spriječiti svako mijenjanje nacionalnog sastava hrvatske policije i hrvatske administracije (u kojima su Srbi do 1990. godine bili drastično nadzastupljeni u odnosu na postotak stanovništva),⁵⁰ ne uvesti Kunu (iako je i Njemačka poslije rata imala isti naziv za nacionalnu valutu kao i u vrijeme Hitlera), te vidjeti da li bi tada došlo do rata u Hrvatskoj. Naravno, takav eksperiment nije moguć. Ali, moguće je pronaći vrlo sličan povijesni slučaj. Naime, u susjednoj Bosni i Hercegovini Srbi nisu dobili status manjine, grb nije sadržavao Srbima omraženu šahovnicu, Srbi nisu bili izbacivani sa posla, čak se središnja vlada nije niti pokušavala naoružati za slučaj rata. Dakle, imamo gotovo eksperimentalnu situaciju koja u potpunosti odgovara metodičkom savjetu Przeworskog i ostalih: "kad radimo komparativno istraživanje trebamo naći slučajeve koji su što je moguće više slični i trebamo pronaći ključnu razliku koja objašnjava ono što želimo istražiti."⁵¹ Drugim riječima, ako

---

manje prava da se definira kao država srpskog naroda, jer su Srbi činili 66% stanovništva te republike, nego što je Hrvatska imala pravo definirati se kao država hrvatskog naroda, pošto su Hrvati činili 75% stanovništva RH.

50 Bjeljac i Žunec navode da je "srpska manjina u Hrvatskoj...bila jako zastupljena u Komunističkoj partiji (22,6 posto 1984.) i političkoj eliti (17,7 posto imenovanih zvaničnika u Hrvatskoj bili su Srbi), a naročito u Ministarstvu unutrašnjih poslova (MUP), uključujući i policiju (28–31 posto). Inače, Srbi su sačinjavali manje od 12 posto populacije RH." (Bjeljac, Mile i Ozren Žunec, "Rat u Hrvatskoj 1991–1995", u Despotović, Ljubiša i Darko Gavrilović (ur.), 2007: *Rat i manjine, Kultura polisa*, Novi Sad, str. 25.)

51 Przeworski, Adam, 1995: "The Role of Theory in Comparative Politics: A Symposium", *World Politics* 48, str. 17.

je navodna diskriminacija Srba uzrokovala rat u Hrvatskoj onda to znači da do rata u Bosni nije smjelo doći, jer tamo Srbi nisu bili diskriminirani. Tada ne samo da ne bi došlo do rata u BiH, nego bi oni koji su imali tolerantan odnos prema srpskim strahovima bili pošteđeni ratnih strahota. Međutim, upravo nam razvoj događaja u Bosni i Hercegovini pokazuje da srpska agresija nije imala nikakve veze sa promjenama grba, promjenama njihovog ustavnog položaja, čak niti sa izmjenom nacionalnog sastava državne administracije. Bošnjaci, koji su sve učinili da ničim ne provociraju Srbe, bili su daleko najveće žrtve srpske agresije. Ukratko, navodna (ili stvarna) diskriminacija Srba nije bila uzročnik rata. Naravno, netočna je i Nakaradina (2008) tvrdnja da su komunisti umanjivali srpske žrtve. Upravo suprotno, da bi se dokazala teza o navodnoj genocidnosti Hrvata, namjerno su udeseterostručili brojke o stradalima u Jasenovcu (od 700 000 do čak više o milijun) iako je popis žrtava evidentirao 59,000 ubijenih.⁵² Drugim riječima, Nakarada smatra da hrvatski istraživači nisu smjeli osporiti lažne podatke srpskih autora – kojima se željelo optužiti hrvatski narod – kako točni podaci ne bi uznemirili srpski narod. Netočna je i Nakaradina tvrdnja da je demokratski izabrana vlast u Hrvatskoj insistirala na vezi sa ustaškom NDH, što se najbolje vidi iz Ustava RH koji u Preambuli navodi da se današnja Republika Hrvatska zasniva na odlukama ZAVNOH-a iz 1943., a ne na kontinuitetu sa NDH. Uostalom, to je logična posljedica činjenice da je upravo Hrvatska imala, u periodu od 1942–4, najsnažniji antifašistički pokret od svih republika bivše Jugoslavije.⁵³ Treba svakako i dodati da je, nakon odlaska predsjednika G. Busha (starijeg), Franjo Tuđman bio jedni predsjednik neke države u svijetu koji je aktivno sudjelovao u antifašističkoj borbi.

Što se tiče tvrdnje da su sve političke stranke imale genocidne namjere prema Srbima, ona samo pokazuje da HDZ i Tuđman nisu krivi za izbijanje rata. Jer, ako srpski autori ne vide nikakve razlike između Pavlića s jedne, te braće Radić, Bakarića, Tripala, Račana, Tuđmana i Mesića s druge strane, onda je jasno da bi srpska pobuna izbila ma tko da je pobijedio na demokratskim izborima u Hrvatskoj 1990. godine.⁵⁴ Očigled-

---

52 Za točne podatke o broju stradalih u Jasenovcu i općenito za vrijeme II svjetskog rata vidi: Goldstein, Ivo, 1999: *Croatia: A History*, C. Hurst & Co., London, str. 200–1; Bogosavljević, Srđan (1996), “Nerasvetljeni genocid” u Popov, (ur.), *op. cit.*, str. 159–70; Kočović, Bogoljub, 1990.: *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Svjetlost, Sarajevo; te Žerjavić, Vladimir, 1989; *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Jugoslavensko viktimološko društvo, Zagreb.

53 Primjera radi, Hrvatska je u siječnju 1944. godine imala 43 partizanske brigade (41% svih brigada NOVJ), a Srbija samo njih 7. U Hrvatskim jedinicama 2/3 boraca činili su Hrvati. Za detaljniju analizu doprinosa pojedinih republika i naroda NOB-u vidi Dubravica, Branko, 1996.: *Vojска антисавијанског Хрватске (1941–1945)*, Narodno sveučilište, Velika Gorica, osobito stranice 2–8.

54 Osim, možda, da je Milan Martić bio izabran za Predsjednika RH.

no, svatko tko bi se suprotstavio Miloševićevoj politici Velike Srbije bio bi optužen za ustaštvo. U stvari, hrvatski kadrovi već su i bili osuđivani za ustaštvo i prije nego što je Tuđman došao na vlast. Npr. za ustaštvo se optuživalo čak i Stipu Šuvara, komunistu projugoslavenske orientacije, koji je bio hrvatski član Predsjedništva SFRJ do 1990. godine. Omražen je bio i Ante Marković, predsjednik Saveznog izvršnog vijeća, usprkos njegovim pokušajima da reformira i očuva Jugoslaviju na temeljima zapadne demokracije i tržišne privrede.⁵⁵ Naravno, Hrvati nisu imali privilegiju da budu samo oni optuživani. Alija Izetbegović, demokratski izabrani predstavnik Bošnjaka bio je optužen za islamski fundamentalizam, lider Albanaca, Ibrahim Rugova, za albanski terorizam, a slovenski političari (koje zasigurno nisu bili krivi ni za kakve progone Srba) bili su u fokusu napada tijekom osamdesetih godina. Ipak, nisu samo unutrašnji nego i vanjski neprijatelji bili optuživani za zavjeru. Tako posljednji američki ambasador u SFRJ Zimmerman navodi da po Kadijevićevu mišljenju "Savezna Republika Njemačka Helmuta Kohla nije se razlikovala od Trećeg Reicha Adolfa Hitlera."⁵⁶ "Proustašku" orijentaciju pokazivale su i SAD, Mađarska, Austrija, kao i uostalom cijeli NATO.⁵⁷ Kad se tome dodaju napadi na Vatikan i Kominternu, podrška JNA državnom udaru protiv Gorbačova u SSSR-u, kasnije napade na islamske države, pogotovo Tursku, Iran, Saudijsku Arabiju i Pakistan, vidi se da su srpski političari (uz obilnu pomoć intelektualaca) poticali kolektivnu paranoju, kojoj je nažlost podlegao veliki broj Srba. I to je izazvalo rat u Hrvatskoj, a ne politika HDZ i Tuđmana.

Optužba o genocidnosti Hrvata toliko je absurdna da na prvi pogled možda i ne zavrjeđuje znanstvenu analizu. Čak se niti Nijemcima nakon Drugog svjetskog rata nije u literaturi pripisivala genocidnost (iako ih se optuživalo i još uvijek ih se optužuje za izazivanje tog rata). Ipak, usprkos absurdnosti potrebno je spomenuti optužbu o genocidnosti iz dva razloga. Prvo, ona se već desetljećima proteže u radovima srpskih autora. Drugo, ako se može shvatiti da je netko pisao o genocidnosti Hrvata, zbog zločina koji su počinjeni u Jasenovcu i na drugim mjestima u Drugom svjetskom ratu, govoriti o genocidnosti Hrvata na osnovu iskustva Domovinskog rata – u kojem je Hrvatska bila napadana od Osijeka do Dubrovnika i u kojem se zaista branila gola egzistencija hrvatskog naroda – pokazuje šovinizam autora koji su u stanju iznositi takve "znanstvene" teorije, pogotovo

55 Obrazlažući zašto se zalagao da Milošević postane predsjednik SIV-a Kadijević navodi: "ako bi Milošević sa pozicije predsjednika SIV-a uspio uraditi na jačanju Jugoslavije i pedeset odsto od onoga što je Ante Marković uradio na njenom rušenju, onda bi to bilo vrlo mnogo" (*op. cit.*, str. 106–7).

56 Zimmerman, Warren, 1996: *Origins of a Catastrophe*, Times Books, New York, str. 88.

57 Vidi Đukić, *op. cit.*

kada se uzme u obzir da ti isti autori negiraju genocid koji se stvarno dogodio u ovom ratu, a to je bio genocid nad Bošnjacima. Ipak, potrebno je naglasiti da teza o genocidnosti hrvatskog naroda sigurno nije prevladavajuća u suvremenim analizama srpskih autora (iako postoji nemali broj autora koji ju zastupaju⁵⁸).

Na kraju, došli smo i do najuvjerljivijeg argumenta srpskih teoretičara. Naime, ako se Tuđmanova izjava – da će srpsko pitanje u Hrvatskoj biti riješeno kada postotak Srba bude sveden na tri posto – poveže sa činjenicom da se to stvarno i dogodilo, logično je da srpski autori tvrde da je uzrok rata bio plan etničkog čišćenja Srba. Nema sumnje da su hrvatski Srbi doživjeli tragičnu sudbinu u ratu od 1991–5. godine. Njihov broj smanjio se sa 534,000 koliko ih je bilo 1981. godine⁵⁹ na 201,000 stanovnika 2001. godine.⁶⁰ Ono što nas ovdje interesira jest, međutim, da li je taj egzodus uzrok ili posljedica rata. Dakle, interesira nas da li je progon Srba iz Hrvatske uzrokovao Domovinski rat. Na sreću, popis stanovništva iz ožujka 1991. godine, dakle u samo predvečerje rata, može nam odgovoriti na to pitanje. Te godine u Hrvatskoj je živjelo 582,000 Srba.⁶¹ Drugim riječima, pred sam početak rata, nakon što su HDZ i Tuđman već bili na vlasti skoro godinu dana, broj Srba u Hrvatskoj bio je za gotovo 50,000 veći nego po popisu iz 1981. godine. Dakle, egzodus Srba nije uzrokovao rat, nego je bio njegova posljedica. Međutim, ostaje pitanje da li je srpski egzodus bio posljedica unaprijed smišljenog Tuđmanovog plana, kojeg je on navodno otvoreno iskazao gore navedenim citatom? U odgovoru na postavljeno pitanje mora se prvo konstatirati da je Tuđman bio osoba koja nije uvijek bila u stanju kontrolirati svoje emocije.⁶² U afektu, u situaciji kada je bio okupiran veliki dio Hrvatske, i to uz obilnu pomoć lokalnog srpskog stanovništva, nije neologično da predsjednik države dade izjavu koja se nakon toga može tumačiti kao smišljeni plan (iako, naravno, to Tuđmana ne oslobađa odgovornosti za izrečeno).⁶³ Stoga se objašnjenje

---

58 Vidi, na primjer, zbornik radova Kaličanin (ur.), *op. cit.*, i Vučinić, *op. cit.*, osobito strana 179.

59 Bertić (ur.), *op. cit.*, str. 231.

60 Podatak je preuzet od Vučinić, *op. cit.*, str. 110.

61 Ibid., str. 109.

62 Za razliko od njega Milošević je pažljivo birao svoje riječi. Na primjer, dobro je pazio da riječima ne povrijedi Bošnjake. Međutim, zato je aktivno učestvovao u organizaciji genocida protiv njih u Srebrenici i na drugim mjestima u BiH. (Obilje dokaza za navedenu tvrdnju vidi u Florence Hartmann, 2007: *Mir i kazna*, Profil, Zagreb).

63 Nije Tuđman jedini koji je davao nacionalističke izjave. Npr. Churchill je jednom izjavio da je uzrok gladi u Bengalu to što se Indijci razmnožavaju kao zečevi (navedeno u Sen, Amartya, 1999: *Development as Freedom*. Anchor Books, New York, str. 174). Međutim, nitko nije Churchillu zbog te izjave osporavao zasluge u slamanju fašizma.

uzroka rata ne može temeljiti na jednoj izjavi, pogotovo kada su uzme u obzir činjenica da nije bilo nikakvog nasilja nad Srbima u Podunavlju (koji su prihvatali mirnu reintegraciju), iako se ta integracija izvršila za vrijeme Tuđmanove vladavine.

Analizirajući ratne događaje dvojica su autora, jedan srpski, a jedan hrvatski (Bjelajac i Žunec), potrudili se ispitati da li je odlazak Srba iz Hrvatske uzrok ili posljedica tog rata i zaključili su slijedeće: "Također je važno zapamtiti da su ubojstva ili bilo koji oblici nasilnog progona Srba u Hrvatskoj... počeli tek nakon izbijanja potpunog oružanog konflikta tokom ljeta 1991. Otuda ovi zločini ne mogu služiti kao opravdanje za izbijanje pobune jer su se oni dogodili nakon ustanka i dok je rat bio u punom zamahu."⁶⁴ Autori isto tako ukazuju da je egzodus Srba u Oluji prvenstveno posljedica naredbe Milana Martića o evakuaciji civilnog stanovništva (str. 48), te stoga navode:

"Egzodus [Srba] je svakako bio jedna od najvećih tragedija u historiji srpskog naroda, ali Hrvati se ne mogu okriviti zbog ovakvog ishoda. U prvoj fazi rata, Hrvati koji su živeli na području kojeg su Srbi držali ili napadali bili su proterani ili su morali da pobegnu. Do 1. prosinca 1991. u Hrvatskoj je bilo pola miliona izbjeglica, među njima gotovo nije bilo Srba, koje su morale napustiti svoje domove. Nekolicina Hrvata koja je preostala u područjima koja su držali Srbi, bila je izložena progonu i teroru; od 1992. do 1995. nekoliko stotina njih bilo je ubijeno."⁶⁵

Nakon svih tih događaja, i nakon odbijanja Srba da prihvate Plan Z-4 (koji im je praktično davao državu u državi), Hrvatskoj zaista nije preostalo ništa drugo nego da poduzme vojnu akciju. Stoga navedeni autori zaključuju da "su vojna operacija [Oluja] i egzodus Srba posledica (kurziv – M.A.) same pobune."⁶⁶ Važno je i istaknuti da je u ratu u Hrvatskoj poginulo dvostruko više Hrvata (15,000) nego Srba (7000).⁶⁷ Međutim, ostaje činjenica da hrvatske postrojbe jesu počinile ratne zločine u Oluji. Optužnica protiv hrvatskih generala Gotovine, Čermaka i Markača navodi da su hrvatske snage ubile najmanje 150 krajinskih Srba.⁶⁸ Zbog toga hrvatski autori nikako ne smiju napraviti grešku, koju čine srpski autori, da brane "naše" i kad čine zločine. Međutim, s druge strane, trebaju se suprotstaviti pokušaju srpskih autora da zamjene uzroke rata sa posljedicama. Za vrijeme, a pogotovo potkraj Drugog svjetskog rata Japanci i Nijemci bili su suočeni sa mnogim tragičnim događajima. Amerikanci japanskog pori-

64 Op. cit., str. 22.

65 Ibid., str. 54–5.

66 Ibid., str. 55.

67 Ibid., str. 60.

68 Navedeno na osnovu, Mišina Veljko, (ur.), 2005: *Republika Srpska Krajina: deset godina poslige*, Dobra volja, Beograd, str.152.

je kla bili su odvedeni u logore, iako nisu podigli nikakvu pobunu protiv svoje domovine, a Japan je udaljen 10,000 kilometara od SAD.⁶⁹ Sudetski Nijemci su protjerani iz Čehoslovačke zbog podrške Hitlerovoj okupaciji te zemlje.⁷⁰ Hirošima, Nagasaki, Tokio, Dresden sigurno su bolji primjeri prekomjernog bombardiranja civilnog stanovništva nego što je Knin (u kojem je ubijen samo jedan civil). Vojnici Crvene Armije masovno su silovali Njemice na kraju rata.⁷¹ Francuskinje koje su bile u ljubavnoj vezi sa njemačkim vojnicima ošišane su poslije rata na čelavo i javno ponižavane.⁷² Sve su to bili tragični događaji koji zasluzuju osude. Međutim, nikome u Njemačkoj i Japanu ne pada na pamet da zbog tih događaja opravdava agresiju Njemačke na Sovjetski Savez, Francusku ili Veliku Britaniju ili Japana na SAD, a pogotovo im ne pada na pamet tvrditi da je uzrok rata pokušaj Njemačke da spriječi plan Saveznika o genocidu nad Nijemicima. *Sapienti sat.*

Zaključak

Netko tko analizira rat ne može a da se ne upita u kojoj mjeri bi srpski znanstvenici optuživali Hrvatsku da je hrvatska vojska okupirala Zemun, razorila Novi Sad, granatirala Suboticu i bombardirala Beograd, ako se Hrvatska optužuje za rat u kojem nije ispalila niti jedan metak na Srbiju, a Srbija i pobunjeni Srbi su okupirala Baranju, razorili Vukovar, granatirali Dubrovnik, bombardirali Zagreb... Stoga je ovaj članak nastao pokazati koliko su absurdne teze srpskih autora koji Hrvatsku optužuju za rat umjesto da krivnju traže u projektu "Velike Srbije" koji je Srbiju i srpski narod zaratio sa 24 države.

U zaključku, navest čemo i razloge zbog kojih je analiza uzroka rata u Hrvatskoj i danas značajna. Prvo, srpske teritorijalne pretenzije prema Hrvatskoj su i danas prisutne. Na primjer, kako navodi Jarčević, "na sednici Skupštine Republike Srpske Krajine u Beogradu, 26. 2. 2005, [Milorad Buha] izabran je za Prvog ministra Vlade Republike Srpske Krajine u progonstvu".⁷³ Naravno, danas su šanse za ostvarivanje takvog projekta minimalne. Međutim, povijest ovih prostora pokazuje da takve, na prvi pogled nebitne pokrete, ne treba olako shvaćati. Projugoslavenski pokret uoči Prvog svjetskog rata, te komunistički i ustaški pokret uoči

---

69 Vidi Sulzberger, 1971: *Drugi svjetski rat*, Mladost, Zagreb, str. 176.

70 Gow daje vrlo uvjерljivu paralelu ponašanja sudetskih Nijemaca i Bosanskih Srba (Gow, James, 1997: *Triumph of the Lack of Will: International Diplomacy and the Yugoslav War*, Columbia University Press, New York, str. 83). Ista paralela vrijedi i za ponašanje hrvatskih Srba za vrijeme Domovinskog rata.

71 Sulzberger, *op. cit.*, str. 576–7.

72 Ibid., str. 516.

73 Jarčević, Slobodan, 2005: *Republika Srpska Krajina: državna dokumenta*, Fond istine o Srbima, Beograd, str. 728.

Drugog svjetskog rata bili su marginalni projekti, da bi kasnije zavladali Hrvatskom. Dakle, opasnost od obnove Republike Srpske Krajine (ili plana Z-4) ne treba precjenjivati, ali niti potpuno zanemarivati. Drugo, već sama činjenica da službeni Beograd nije imao ništa protiv održavanja gore navedene "skupštine", te stalno optuživanje RH za etničko čišćenje Srbija, pokazuje da je ovdje izložena srpska analiza uzroka rata u Hrvatskoj jedan od temelja službene politike Republike Srbije prema RH. Treće, vodeći srpski političari u Hrvatskoj svoje glasove bar djelomično duguju relativizaciji krivnje za rat, što znači da srpsko stanovništvo u Hrvatskoj većim dijelom još uvijek prihvata tu "soft" varijantu objašnjenja uzroka rata. Ukratko, srpska objašnjenja uzroka rata, te kritika tih objašnjenja još će dugo biti ne samo intelektualni izazov, nego i dnevнополitički čimbenik hrvatske i srpske politike.

Miljenko Antic

CAUSES OF THE WAR IN CROATIA (1991–1995): A CRITIC OF SERBIAN PERSPECTIVE

Summary

This article analyzes causes of the war in Croatia (1991–1995). In the first part the article presents the main theses of Serbian authors about causes of the war and shows that Serbian authors blame, partially or completely, Republic of Croatia for the war. In the second part, article criticizes Serbian interpretations and concludes that the main cause of the war is Serbian attempt to change Croatian borders in order to establish "Great Serbia."

Key words: war, Croatia, Serbia, Yugoslavia, JNA, Republic Serbian Krajina

Nadežda Silaški, Biljana Radić-Bojanic
Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu

RATNE I SPORTSKE IGRE

Rezime: Pod teorijskim okriljem kognitivne lingvistike i kritičke analize diskursa, u ovom radu se bavimo sportskim i ratnim metaforama u političkom diskursu savremene Srbije u pokušaju da pokažemo kako se jedan apstraktan i složen domen, kakav je politika, namerno predstavlja i shvata na osnovu konkretnijih, iskustveno zasnovanih domena, rata i sporta, za postizanje otvorenih ili prikrivenih političkih ciljeva. Korpus istraživanja sastoji se iz 600 primera sportskih i ratnih metafora ekscerpiranih iz najtiražnijih političkih dnevnika i nedeljnika na srpskom jeziku u periodu između 2005. i 2008. godine. Zasnivajući analizu na korpusu podataka, pokazujemo kako metafore, upotrebljene u političkom diskursu kao sredstvo isticanja izvesnih aspekata političkih aktivnosti a istovremeno i prikrivanja nekih drugih njihovih aspekata, mogu kreirati društvenu realnost. Dovodimo u pitanje i sam izbor metafora za konceptualizaciju politike u Srbiji, te iznosimo stav da sportske i ratne metafore previše pojednostavljaju politička zbivanja, ističu samo ratoborne i kompetitivne aspekte političkih aktivnosti, pasivizuju biračko telo i potencijalno isključuju žene iz političkog života, jer sport i rat po pravilu ne čine deo korpusa njihovog iskustva. Na kraju iznosimo mišljenje da građani Srbije treba da postanu svesni ogromne retoričke moći jezika, ispoljene kroz upotrebu metafore, kako bi mogli da prepoznaju skrivene aspekte političke borbe za vlast.

Ključne reči: politički diskurs Srbije, metafore rata, metafore sporta, teorija pojmovne metafore, kritička analiza diskursa.

1. Uvod

Poslednje dve decenije svedoci smo povećanog interesovanja istraživača za politički diskurs i publikovanja velikog broja radova koji se bave upotrebom i ulogom metafora u toj vrsti diskursa unutar različitih njegovih žanrova i podžanrova.¹ U literaturi u kojoj se pod okriljem kognitiv-

1 O sportskim metaforama u političkom diskursu Srbije opširnije v. u Biljana Radić-Bojanic, Nadežda Silaški, "Sportizacija političkog diskursa u Srbiji – kako metafore prikrivaju političku stvarnost Srbije", *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, LI/1–2, (2008), str. 139–155. Podrobnije o metaforama rata u političkom diskursu Srbije v. u Nadežda Silaški, Tatjana Đurović, Biljana Radić-Bojanic, "Politička scena kao ratno poprište – politički diskurs Srbije sa aspektima kognitivne

ne lingvistike² i kritičke analize diskursa³ analizira proces metaforizacije nailazimo na brojne primere da se ista apstraktna, složenija, teže shvatljiva pojava (ili, u terminologiji kognitivne lingvistike, ciljni domen) karakteriše putem nekoliko konkretnijih, jasnijih, iskustveno prepoznatljivijih pojava (odnosno, izvornih domena). Takvu pojavu kognitivni lingvisti objašnjavaju činjenicom da naši koncepti poseduju čitav niz aspekata i da različite metafore objašnjavaju različite aspekte ciljnog domena.⁴ Jedan od takvih, izuzetno apstraktnih i mnogim ljudima teško shvatljivih ciljnih domena jeste i POLITIKA, koji kao takav prosti vapi za čitavom serijom različitih izvornih domena kojima bi se pojednostavila i konkretizovala sva složenost političkog delovanja.

Ovaj rad predstavlja pokušaj da se pokaže kako se izvorni domeni SPORT i RAT preslikavaju na ciljni domen POLITIKA. Kovečes (Kövecses)⁵ objašnjava da ponekad dolazi do "ulančavanja" izvornih i ciljnih domena, gde ciljni domen jedne metafore postaje izvorni domen druge. Tako je povezivanje i naizgledno izjednačavanje politike i sporta u stvari sažet niz metafora POLITIKA JE SPORT i SPORT JE RAT, iz čega sledi da POLITIKA JE RAT. Drugim rečima, rat preslikava osobine i elemente značenja na sport (protivnici, strategija, borba, pobeda, poraz), a politika koristi iste te pojmove u svom diskursu (zauzimanje pozicije, pronalaženje saveznika, držanje protivnika na odstojanju, uveravanje javnosti u opravdanost postupaka). Na ovakav se način zamagljuje prava priroda političkog diskursa, gde se negativni elementi ratovanja maskiraju kao pozitivni elementi sporta i ferpleja, te se neprimetno, ali uporno, u jeziku koriste jedne te iste metafore, često bez određenja ili objašnjenja, koje nakon nekog vremena postaju neizostavan deo političkog žargona.

lingvistike", izlaganje na Međunarodnoj konferenciji *Across Languages and Cultures*, Herceg Novi, Crna Gora, 4.–6. jun 2009. O konceptualizaciji političkih koalicija u Srbiji kao BRAKA v. u Tatjana Đurović, Nadežda Silaški, "Metaphors we vote by – the case of MARRIAGE in contemporary Serbian political discourse", *Journal of Language and Politics* (članak pozitivno recenziran i prihvacen za štampu). O rodnom aspektu političkog diskursa Srbije opširnije v. u Biljana Radić-Bojančić, Nadežda Silaški, "Gendered political discourse in Serbia – how women find their way in the penalty area of the political battlefield", izlaganje na *19th Conference on British and American Studies*, Timisoara, Romania, 21–23 May, 2009.

2 George Lakoff, Mark Johnson, *Metaphors we live by*, University of Chicago Press, Chicago 1980.

3 Norman Fairclough, *Language and Power*, Longman, London 1989; Teun van Dijk, "Principles of critical discourse analysis", *Discourse and Society* 4(2) (1993), str. 249–283; Ruth Wodak, "Critical Linguistics and Critical Discourse Analysis", u: Jan-Ola Östman, Jef Verschueren (ur.), *Handbook of Pragmatics*, John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia 2006.

4 George Lakoff, Mark Johnson, *Op. cit.*

5 Zoltan Kövecses, *Metaphor. A Practical Introduction*. Oxford University Press, Oxford 2002, str. 74–75.

Učesnici u primarnom političkom diskursu (političari i stranački funkcioneri), a posledično tome i učesnici u sekundarnom diskursu (novinari, kao prenosioци, i građani/glasačи, kao komentatori tuđih rečи) političku borbu na političkoj sceni Srbije doživljavaju kao rat koji se ne odvija uz pomoć oružja, kao primarnog sredstva odbrane i napada u ratu, već prevenstveno rečima i političkim odlukama. Ako RASPRAVA JE RAT a REČI SU ORUŽJE, onda politika, kao ciljni domen u procesu metaforizacije, predstavlja izuzetno pogodnu osnovu na koju se preslikava rat – politički proces u suštini podrazumeva raspravu između više političkih partija oko različitih tema značajnih za državu i društvo, u kojima reči služe za plasiranje ideja i stavova biračkom telu, koje, pak, na osnovu uspešnosti stranaka u argumentaciji, na izborima donosi odluku o pobedniku.

U slučaju sportskih metafora u političkom diskursu, obavlja se preslikavanje sa sporta kao izvornog domena na politiku kao ciljni domen, pri čemu je to preslikavanje čvrsto strukturisano. Ontološke korespondencije odnose se na sistematsko korespondiranje entiteta iz domena politike (predsednički ili parlamentarni izbori, političke stranke, izborna pravila, prjava/fer kampanja, itd.) sa entitetima u domenu sporta (utakmica, igrači, pravila igre, ferplej, itd.), odnosno, primenjuje se takav način mišljenja koji podrazumeva shvatanje politike kao neke vrste sportskog takmičenja. Konceptualizacija politike kao sporta kod biračkog tela rezultat je spretnog korišćenja metafora kao izuzetno prikladne i pogodne kognitivne prečice, koja političarima omogućava da izbegnu otvorene, ogoljene izjave i da primenjuju neku vrstu diplomatskog jezika, kojim će i najsloženija politička, društvena i etička pitanja svesti na mnogo razumljiviji sistem korespondencija kod primalaca poruke. Takva vrsta indirektnosti u političkom životu predstavlja vrlo korisnu diskursnu strategiju, koju političari rado koriste u celom svetu, pa i kod nas. Zbog svoje sposobnosti prenošenja apstraktног na konkretnо, metafore predstavljaju jedan od najvažnijih instrumenata ubedivanja i propagande u jeziku političke retorike.

Korpus ovog istraživanja sastoji se od 600 primera ratnih i sportskih metafora ekscerpiranih iz političkih rubrika dnevnih i nedeljnih novina, izjava političara, konferencija za štampu i saopštenja za javnost političkih stranaka, kao i iz komentara čitalaca na dnevne vesti objavljene na internet-stranicama tih novina u periodu između 2005. i 2008. godine. Pošto je “svrha svake kritičke studije metafora ekspliciranje društveno konstruisanih značenja i provera njihovog ideološkog sadržaja”,⁶ u ovom radu ćemo, na osnovu metaforičkih izraza, kao površinskih realizacija pojmov-

6 Veronika Koller, *Metaphor clusters in business media discourse: a social cognitive approach*, Ph.D. thesis submitted at the Department of English at the University of Vienna, Vienna, March 2003, str. 9, preuzeto sa adrese http://www.wu-wien.ac.at/inst/english/koller_diss.pdf. 15. juli 2008.

nih metafora, pokušati da, kroz kognitivistički pristup analizi političkog diskursa, istražimo pragmatičku i stratešku ulogu metafora rata i sporta u političkom diskursu Srbije i otkrijemo skrivene strane političkih odnosa, dekonstruišemo ih i kritički rasvetlimo.

2. Metafore rata u politici

Zahvaljujući svojoj “emocionalnoj silini u nemilitarističkim kontekstima”,⁷ koja igra veoma važnu ulogu u procesu *ubedivanja*, metaforički izrazi iz domena rata u političkom diskursu mogu presudno uticati na biračko telo. Rat je pojam po sebi bremenit metaforičnošću, te se na osnovu njega prikazuju odnosi i konstruišu analogije koje u velikoj meri počivaju na stvarnim osobinama rata. U srpskom političkom korpusu metafore rata mahom imaju ulogu konceptualizacije borbe između političkih partija za vlast i premoć na političkoj sceni Srbije. Pošto, kako kaže Čarteris-Blak (Charteris-Black),⁸ “metafore utiču na naša verovanja, stavove i vrednosti jer koriste jezik za aktiviranje nesvesnih emotivnih asocijacija i utiču na vrednost koju pridajemo idejama i verovanjima na skali između dobrog i lošeg”, i to tako što “prenose pozitivne ili negativne asocijacije raznolikih izvornih reči na metaforički cilj”, neophodno je shvatiti sistematski karakter izbora metafora, “ukoliko želimo da shvatimo način na koji se celokupni sistemi verovanja začinju i prenose”.⁹

2.1. Klasifikacija metafora rata

Rat podrazumeva oružani sukob između najmanje dve sukobljene strane uz primenu sile, nametanje volje i podređivanje drugih sopstvenoj moći. Kao primarni iskaz eksponiranja moći, politika je, s gledišta kognitivne lingvistike, izvrstan primer apstraktnog, mnogim ljudima teško razumljivog, ciljnog domena, koji se, u procesu metaforizacije, savršeno uklapa u rat kao konkretniji, iskustveniji i pragmatički izrazito delotvoran izvorni domen. Posebnost metafore rata u politici leži u činjenici da njen izvorni domen ni sam nije uniforman, pošto se sastoji iz mešavine fizičkog nasilja i vojne strategije,¹⁰ o čemu jasno svedoče mnogobrojni me-

7 Rainer Küster, *Militärmetaphorik im Zeitungskommentar*. Göppinger Arbeiten zur Germanistik Series 246. Kümmerle, Göppingen, 1978, str. 74, citirano u Veronika Koller, *Metaphor clusters in business media discourse: a social cognitive approach*, Ph.D. thesis submitted at the Department of English at the University of Vienna, Vienna, March 2003, str. 7, preuzeto sa adrese http://www.wu-wien.ac.at/inst/english/koller_diss.pdf. 15. juli 2008.

8 Jonathan Charteris-Black, *Politicians and Rhetoric: The Persuasive Power of Metaphor*, Palgrave-MacMillan, Basingstoke & New York, 2005, str. 13.

9 *Ibid.*, 3.

10 Veronika Koller, *op. cit.*, str. 7.

taforički izrazi iz korpusa. U narednih nekoliko odeljaka podrobno ćemo opisati konceptualizaciju politike kao rata u političkom diskursu Srbije, klasifikovaćemo nadređenu pojmovnu metaforu POLITIKA JE RAT u više podmetafora, te objasniti veze između ciljnog i izvornog domena, koje će biti ilustrovane odgovarajućim metaforičkim izrazima kao površinskim realizacijama podmetafora.

2.2.1. Politička scena kao ratno poprište

Srpska politička scena konceptualizuje se kao *ratno poprište*¹¹ ili *bojno polje* na kome političke partije *dejstvuju* na *političkom frontu* u ratu za glasove građana. Novi *front* se otvara između pojedinačnih stranaka (ili koalicija) u situacijama kada dođe do razlika u ideološki suprotstavljenim stavovima o nekim konkretnim pitanjima ili događajima. Stranke *zauzimaju*, *stiču*, *obezbeđuju*, *čuvaju*, *učvršćuju* i *jačaju* svoje *pozicije* na političkom frontu, gde *vode iscrpljujuće i teške borbe*. Na *prvoj liniji fronta* nalaze se oni partijski funkcioneri koji su svesno istureni da u ime stranke obave neki važan posao, makar i po cenu da lično „stradaju“ ili se na neki drugi način „žrtvuju“ za partiju čiji su članovi. Kao i u ratu, *napuštanje bojnog polja* negativno se evaluira kao predaja ili izdaja, odnosno odustajanje od pronalaženja rešenja za goruće probleme u društvu.

Na izborima se utvrđuje *raspored snaga* u Parlamentu. Ukoliko su u sukobu, *tabori* političkih stranaka *duboko su ušančeni*. Čak i ako se nalaze na istom političkom ili državnom zadatku (npr. ako su zajednički formirali Vladu), rat ne prestaje, već se ideološke ili interesne razlike manifestuju i u takvim situacijama. Uspešni politički potezi stranaka, koji rezultiraju poboljšanjem političke pozicije i sticanjem prednosti nad političkim protivnicima, makar i samo u očima birača, konceptualizuju se kao *manevar*.

U podmetafori POLITIČKA SCENA JE RATNO POPRIŠTE vidi se sva agresivnost, konfrontacioni karakter i ratobornost političkog diskursa u Srbiji, ispoljenih kroz više različitih metaforičkih izraza. U narednom odeljku biće više reči o procesu konceptualizacije „učesnika u ratu“, odnosno političkih stranaka koje deluju na političkoj sceni savremene Srbije.

2.2.2. Političke stranke kao zaraćene strane

U ratu koji vode na političkoj sceni, političke stranke u Srbiji su *zaraćene strane*, koje se konceptualizuju kao *politički neprijatelji*, *politički protivnici* ili *sukobljene strane*. Kako nisu u stanju da samostalno formiraju vladu, partie su prinudene da stvaraju šire koalicije sa svojim *saveznicima*. Stranke *sklapaju paktove* i u drugim situacijama kad postoji zajednički interes, na primer, u obaranju vlade. Osim *prirodnih* saveznika, udruženih zahvaljujući svojim sličnim ideološkim ubeđenjima, u politici

11 Metaforički izrazi preuzeti iz korpusa primera u radu se navode *kurzivom*.

postoje i *neprirodni saveznici*, kada različita politička ubeđenja ne moraju da budu prepreka udruživanju radi zajedničkog rata protiv političkog neprijatelja.

U vreme parlamentarnih ili predsedničkih izbora svaka stranka ima svoj *izborni tabor*. Mogući su i *prelasci iz jednog zaraćenog tabora u drugi*, protivnički, ideološki suprotstavljen, ili blizak tabor. Takvi prelasci naročito su aktuelni u vreme formiranja postizbornih koalicija, kada se, zahvaljujući međusobnom ucenjivanju koalicionim potencijalom, stranke prestrojavaju prema svojim pragmatičkim, materijalnim i političkim interesima. Za zaraćene tabore *vrbuju se, regrutuju i ratuju vojnici partije*. To su "obični" članovi partija, bez posebnih funkcija, ili stranački funkcioneri na niskom hijerarhijskom nivou stranačke organizacije, koji se konceptualizuju i kao *pešadija*. Nakon odsluženog staža na nižim položajima, kao u pravoj vojsci, članovi partije dobijaju "više činove", npr. čin *partijskog generala*, čime prelaze u hijerarhijski najviše partijske strukture. Partijska disciplina konceptualizuje se kao *vojnička disciplina*. *Vojnici* bespogovorno izvršavaju svoje partijske zadatke koje im zadaju "viši činovi" u stranačkoj hijerarhiji, a ukoliko mišljenje ili delovanje vojnika partije nije u suglasju sa mišljenjem partijskog rukovodstva i njegovim instrukcijama, vojnik partije, baš kao u pravoj vojsci, biva *ražalovan* od stranačkog vrha.

2.2.3. Parlamentarni i predsednički izbori kao bitka

U ratu se vode pojedinačne bitke, a političke stranke u svom ratu *biju izborne bitke*, na parlamentarnim ili predsedničkim izborima. *Frontovi* su aktuelne teme nametnute postajeći društveno-političkom situacijom u Srbiji, koje će u predizbornom periodu biti sredstvo za ubedivanje glasača i na osnovu kojih će *izborni štabovi* koncipirati i definisati *izbornu strategiju* i *izbornu taktku*, kako bi ostvarili *izbornu pobedu* ili *izbornu poraz*.

Izborna pobeda koja ne omogućava samostalno formiranje vlade nego samo uz pomoć *saveznika* ne doživjava se kao trijumf već se konceptualizuje kao *Pirova pobeda*, jer svaki nagoveštaj potrebe buduće saradnje ili međusobnih ustupaka umanjuje značaj pobede na izborima. Iсти metaforički izraz koristi se i za pobedu predsedničkog kandidata koja je ostvarena uz sasvim malu procentualnu razliku u glasovima u odnosu na svog protivnika.

Uočljivo je potpuno odsustvo konceptualizacije biračkog tela u ovoj podmetafori. Sudeći po političkoj retorici, izbori se organizuju isključivo zarad političkih stranaka ili političkih lidera, kao poprište njihovih međusobnih obračuna, iz kojih izlaze kao pobednici ili gubitnici, ne zahvaljujući glasovima birača, već isključivo zahvaljujući svojoj spremnosti za *bitku* i raspoloživom *oružju*.

2.2.4 Političke izjave i postupci kao oružje u rukama političara

Ako se u metafori RASPRAVA JE RAT reči konceptualizuju kao ORUŽJE, onda na političkoj sceni Srbije partije mogu da biraju između čitavog verbalnog arsenala. Političari i stranke iz zaraćenih tabora *osipaju paljbu* jedni na druge, *pucaju jedni na druge iz svih oružja* (*teške artiljerije, naj-otrovnijih strela*), trpe *baražnu vatru*, nalaze se *pod unakrsnom vatrom*, ili su *na meti* političkih protivnika. Konceptualizacijom rasprave kao rata, kroz podmetaforu REČI SU ORUŽJE, dosledno se ističu samo negativni aspekti rata, odnosno metaforičkim prenosom, politike. Neslaganje sa političkim protivnicima preslikava se isključivo kao napad na koji bi druga strana trebalo da uzvrati, a svaka kritika, dobronamerna ili ne, konceptualizuje se kao *municija* koja ima za cilj da na svaki način povredi i uništi protivnika.

2.2.5. Saradnja između političkih stranaka kao primirje u ratu

Saradnja između političkih stranaka u Srbiji konceptualizuje se kao *primirje, obustava sukoba, ili prekid vatre*. Ovakav militaristički žargon ukazuje na stalnost sukoba na političkoj sceni. Tragično je to što se međusobna saradnja političkih aktera doživljava tek *kao privremeno stanje*, koje će veoma brzo, čim se zadovolje stranački interesi, ponovo prerasti u otvoren sukob, što znači da se kooperativnost između političkih partija konceptualizuje *kao negacija sukoba*, kao primirje koje je samo predah do nastavka rata. U vreme prekida sukoba, političke stranke *zakopavaju ratne sekire*, pa čak i potpisuju *sporazume o nenapadanju*, koji još uvek ne podrazumevaju međusobnu saradnju, kompromise i zajedničko delovanje ka uniformnom cilju.

Kakva je uloga građana u tom ratu? Da li birači na bilo koji način u njemu učestvuju, ili tek pasivno, kao u areni, posmatraju "ratne igre" političara? Sudeći po našem korpusu, birači su žrtve koje stradaju u političkim sukobima među strankama.

2.2.6. Birači kao kolateralna šteta i žrtve rata

Ako se politika u Srbiji konceptualizuje kao rat, onda je logično očekivati da se u takvom metaforičkom, kao i u stvarnom ratu, pojave ratne žrtve. Podmetafora BIRAČI SU ŽRTVE RATA jasno govori ko strada u ratu među političkim strankama u Srbiji. Birači, odnosno građani Srbije, konceptualizuju se kao *kolateralna šteta i ratne žrtve* koje postaju *taoci* političkih sukoba i trvanja političkih partija, nemoćni da učine bilo šta kako bi promenili postojeću političku situaciju nakon što su na izborima dali svoj glas nekoj od stranaka ili predsedničkom kandidatu. Na osnovu korišćenja metaforičkog izraza *kolateralna šteta* sledi da su građani Srbije samo usputne žrtve političkih sukoba, netrpeljivosti i mržnje između političkih

partija, žrtve koje doduše nenamerno i nehotice stradaju, ali i žrtve koje padaju zbog svoje nemoći ili nevoljnosti da utiču na političku sudbinu države. Sam izraz "kolateralna šteta" eufemističkog je karaktera, a ako se pritom koristi i metaforički, u nemilitarističkim kontekstima, kao što je to slučaj u političkom diskursu pod okriljem metafore POLITIKA JE RAT, onda je njegova upotreba odraz izbegavanja odgovornosti političara na vlasti za sudbinu građana Srbije.

3. Sportske metafore u politici

Za razliku od mistifikovanog, opskurnog i apstraktnog političkog diskursa karakterističnog za socijalističku Jugoslaviju, sportske metafore u današnjem političkom govoru, manje ili više konvencionalne i formulačne po svojoj prirodi, obezbeđuju originalnost i živopisnost izražavanja. Međutim, osim što imaju ornamentalnu ulogu u političkom diskursu, metafore su mnogo značajnije ako ih posmatramo kao sredstvo prikrivanja izvesnih aspekata političke stvarnosti. Neraskidiva veza između sporta i politike odavno je uočena u literaturi, a sportske metafore postoje u političkom diskursu mnogih zemalja. Svrstavanje političkih partija, a posledično i njihovih članova, u ideološke porodice,¹² direktno asocira na navijačko pripadništvo rivalskim fudbalskim klubovima, sa svim odlikama navijačke ostrašćenosti, koja je već odavno deo srpskog folklora. Politički diskurs koji počiva na sportskim metaforama ne zahteva ulaganje prevelikog mentalnog napora od strane primalaca poruke¹³ i olakšava njeno razumevanje. Kako navodi Lipski (Lipsky),¹⁴ "sportizacija politike predstavlja u suštini konzervativno sredstvo koje sprečava adekvatnu konceptualizaciju novih politika i novih pravaca političkog delovanja". Svesna, namerna i manipulativna simplifikacija političkih procesa ima za cilj, dakle, da relativizuje značaj političkih zbivanja i omogući prostor strankama za nesmetanu borbu za vlast, bez veće kontrole biračkog tela.

3.1. Politika kao fudbal

Za postizanje željenog efekta i političkog cilja neophodno je da metafore budu pristupačne širokom spektru populacije, heterogenom biračkom telu. Odakle fudbal crpi svoju simboličku moć i čiji se interesi podrža-

12 Vladimir Goati, *Partijske borbe u Srbiji u postotbarskom razdoblju*, Centar za politikološka istraživanja i javno mnenje Instituta društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd 2006, str. 47.

13 George Orwell, "Politics and the English Language" (1946), <http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/orwell46.htm>, (1946), članak preuzet sa adrese 24. juna 2008.

14 Richard Lipsky, "The Athleticization of Politics: The Political Implications of Sports Symbolism", *Journal of Sports and Social Issues* 3, (Fall/Winter 1979), (1979), str. 36.

vaju i brane korišćenjem fudbalskih metafora u političkom diskursu? To je timski sport u kome se takmičenje odvija po nacionalnim i regionalnim ligama, što predstavlja sasvim odgovarajući okvir za metaforizaciju političkog diskursa, imajući u vidu veliki broj partija koje učestvuju u političkom životu Srbije. Krajnjim simplifikovanjem kompleksnih ideoloških i etičkih pitanja politika se predstavlja “kao relativno jednostavan domen sa jasno isprofilisanim učesnicima (partijskim ‘ekipama’), neproblematičnim i jednoznačnim ciljevima (pobediti) i pravilima unapred utvrđenim ishodima (pobeda ili poraz)”.¹⁵ Nadalje, suštinska dvosmislenost metaforičkog izražavanja, kao i različite interpretacije značenja pojedinih metafora kod različitih pojedinaca, omogućavaju političkim partijama veću “pokrivenost” biračkog tela. Korišćenje u društvu pojmovno čvrsto utemeljenih sportskih metafora u politici (i medijima) implicira strukturisanje jednog domena na osnovu drugog, što političarima omogućuje “da utiču na način na koji veliki broj ljudi shvata osetljiva i kontroverzna pitanja stvarnosti u kojoj žive”¹⁶ i da “nametnu svoju viziju politike biračkom telu”.¹⁷ Krajnji cilj metaforičnosti jeste sprečavanje individualne percepcije birača i njeno svođenje na kolektivnu percepciju, koju je lakše kontrolisati.

3.1.1. Političke stranke kao fudbalski timovi

Političke stranke u Srbiji konceptualizuju se kao *fudbalski timovi* u međusobnom rivalskom odnosu. *Ključni politički igrači* zauzimaju najvažnija, najisturenija mesta u političkom timu ili na političkoj sceni, oni koji jesu ili će biti na vlasti. *Levo i desno krilo* odnose se na stranke leve, odnosno desne ideološke orientacije, ali i na frakcije unutar jedne političke partije koje po svojim političkim ubeđenjima odstupaju od sveukupne ideologije te partije. *Vezni igrači* na političkoj sceni, poput veznih igrača u fudbalu koji igraju na sredini terena i povezuju odbranu i napad, jesu političke stranke koje, zahvaljujući svojoj umerenoj ideologiji centra ili broju oslojenih glasova na izborima, omogućavaju ustrojavanje vlade, ili su to, pak, važni političari unutar stranaka, koji po svojim menadžerskim ili operativnim funkcijama ili sposobnostima, a u skladu sa osobinama veznih igrača u fudbalu, predstavljaju stožer političkog tima.

Metaforički izrazi *rezervni igrači* i *klupa za rezervne igrače* posledica su sveprisutne političke kombinatorike, trgovine i ucenjivanja, koji posebno dolaze do izražaja u predizbornom i postizbornom periodu, kada je neophodno pronaći koalicionog partnera bez prevelikih zahteva, a koji će

15 Elena Semino, Michela Masci, “Politics is Football: Metaphor in the Discourse of Silvio Berlusconi in Italy”, *Discourse and Society*, Vol. 7, No. 2, (1996), str. 246.

16 *Ibid.*, 244.

17 Nicholas Howe, “Metaphor in Contemporary American Political Discourse”, *Metaphor and Symbolic Activity*, 3(2), (1988), str. 103.

ipak doprineti izbornoj pobedi ili dolasku na vlast. Stranke malog glasačkog kapaciteta metaforički se poimaju kao "klupa za rezervne igrače" o čijoj političkoj sudbini odlučuju nosioci koalicije, stranke sa znatno većim koalicionim potencijalom. *Rezervni igrači*, u skladu sa političkim odnosima među strankama, bivaju uključeni u "igru" ili iz nje isključeni, prema preferencijama moćnijih političkih partnera, ili, pak, iz krajnje nužde.

Prelasci iz jedne političke partije u drugu, često ideološki udaljenu stranku, negativno se prikazuju metaforičkim preslikavanjem transfera igrača iz jednog u drugi klub kroz metaforički izraz *promeniti (stranački/ideološki) dres*, čime se prikrivaju suštinski razlozi tog čina, najčešće motivisani materijalnim interesima a ne političkim i ideološkim ubeđenjima.

3.1.2. Izbori kao fudbalska utakmica

Pridobijanje što brojnijeg biračkog tela glavni je cilj svake izborne kampanje. Da bi pojednostavili prikaz administrativno i birokratski za mnoge birače komplikovane procedure glasanja na izborima, političari i komentatori na srpskoj političkoj sceni parlamentarne i predsedničke izbore metaforički prikazuju kao fudbalsku utakmicu sa jasno definisanim pravilima u kojoj, poput fudbalera, učestvuju političke stranke ili predsednički kandidati – *favoriti* i *autsajderi*, i koji ostvaruju *izbornu pobjedu* ili *izborni poraz*. Prvi i drugi krug predsedničkih izbora konceptualizuju se kao prvo i drugo poluvreme fudbalske utakmice. Drugi krug predsedničkih izbora u korpusu se konceptualizuje i kao *produžeci*, što se podudara sa samom svrhom postojanja drugog kruga izbora – utakmica je u regularnom vremenu (=prvom krugu izbora) završena bez pobednika, pa je u skladu s fudbalskim (=izbornim) pravilima potrebno odigrati dodatni deo igre (=drugi krug izbora). Konačno, kraj utakmice je onda kad to proceni fudbalski sudija (=Republička izborna komisija=ovlašćeno lice), te proglašenje konačnog rezultata utakmice/izbora, odnosno kraja skupštinskog saziva, ne zavisi od učesnika, već od autoritativnog tela, od kojeg se očekuje da deluje nezavisno od dešavanja na terenu i ponašanja učesnika u utakmici.

3.1.3. Izborna pravila kao fudbalska pravila

Pravila demokratskih izbora u političkom diskursu Srbije konceptualizuju se kao *pravila fudbalske utakmice*. Za razliku od fudbala, međutim, gde su pravila eksterno nametnuta od ovlašćene institucije, pravila i fer plej demokratskih izbora određuju sami učesnici, politički rivali. U fudbalu su pravila vrlo precizno definisana i svako neprihvatljivo ponašanje igrača podleže odgovarajućoj kazni, dok neprikladno ponašanje političara u predizbornim kampanjama ne podleže nikakvim sankcijama, već je sud o tome prepušten arbitarnim procenama građana. Na taj način se

jednom korisnom diskursnom strategijom, metaforizacijom kroz fudbal, stvara iluzija fer pleja među političkim strankama i prikrivaju politička podmetanja, međusobni obračuni, napadi i uvrede. Tako političari dobijaju žuti ili *crveni karton*, tj. opomenu od svojih birača kao kaznu zbog lošeg političkog poteza, neprimerenog ponašanja ili političke greške. Pogrešan potez, štetna izjava ili nepromišljena odluka političara predstavlja *autogol*. Odluka ili stav političara koji narod/državu/vladu dovode u nepovoljan položaj konceptualizuje se kao *ofsajd*.

Izborni štabovi formulišu izbornu *strategiju* i *taktiku*, odnosno, metaforički rečeno, određuju “način igranja” u periodu trajanja predizborne kampanje – *ofanzivan*, sa brojnim, često neargumentovanim napadima na političke protivnike, kada se predizborna kampanja karakteriše kao “*prljava*”, ili *defanzivan*, kojeg odlikuje umereno ponašanje političara, sa opreznim i promišljenim odnosom prema političkim rivalima, koji neće izazvati po njih štetnu reakciju sa strane protivnika ili budućih birača. *Driblanjem* se smatra dobar potez/izjava političara/stranke koji će rezultirati povećanim brojem glasova na izborima, ali i unižavanje političkih protivnika, dok se u *kontranapad* kreće kao odgovor na izazov političkog rivala.

4. Zaključak

Prema mišljenju Lejkofa i Džonsona, metafore ističu i čine koherentnim određene aspekte našeg iskustva, ali mogu i da “kreiraju stvarnosti, naročito društvene stvarnosti”.¹⁸ Goutli (Goatly)¹⁹ iznosi slično mišljenje da “metafora Š...Ć nije tek puki odraz postojeće objektivne stvarnosti već konstrukcija stvarnosti, putem kategorizacije koja podrazumeva izbor pojedinih svojstava kao kritičnih, a drugih kao nekritičnih Š...Ć metafore se mogu svesno koristiti za konstruisanje Š...Ć stvarnosti”, te stoga mogu funkcionišati i “kao smernica za buduće postupke”.²⁰ Ukoliko je to tačno, onda nam činjenica da su ratne metafore toliko česte u političkom diskursu Srbije govori o budućem toku naše politike i načinima funkcionisanja političkih partija u budućnosti: uzaludno je očekivati da će oni aspekti koje metafore rata prikrivaju kreirati našu stvarnost, naročito ako prihvativimo stav Lejkofa i Džonsona da metafore mogu biti “samoispunjavajuće proročanstvo”,²¹ tj. da se delovanje u budućnosti realizuje na osnovu preovlađujuće metafore. Moć metafora leži u tome što prikrivaju izvesne aspekte stvarnosti, te ako takvu metaforu prihvativimo kao istinitu (da POLITIKA JE RAT), time zamagljujemo ostale aspekte političkog delovanja, a to su, pre

18 George Lakoff, Mark Johnson, *op. cit.*, str. 156.

19 Andrew Goatly, *The Language of Metaphors*, Routledge, London, 1997, str. 155.

20 George Lakoff, Mark Johnson, *op. cit.*, str. 156.

21 *Ibid.*, 156.

svega, uzajamna tolerancija, zajedničko delovanje za dobrobit države i naroda, te saradnja i kompromisi među političkim partijama.²²

S druge strane, fudbal je tradicionalno muški domen u kulturološkom obrascu Srbije, te je učešće žena u ovoj aktivnosti – bilo kao igrača ili gledalaca/navijača – zanemarljivo. Imajući u vidu visok procenat učešća žena u populaciji i biračkom telu Srbije, a istovremeno i nesrazmerno nisku zastupljenost u institucionalnom političkom životu, smatramo da upadljiva maskulizovanost političkog diskursa Srbije, ispoljena kroz često korišćenje fudbalskih metafora, može biti jedan od razloga apstinencije na izborima od strane ženskog dela biračkog tela. Nadalje, premda su metafore retoričko sredstvo koje bi trebalo da olakša i pojednostavi razumevanje poruke, smatramo da je većini žena neophodno da uloži znatan mentalni napor da bi shvatila pravu prirodu fudbalskih metafora u politici, često bez pozitivnih rezultata. Ako su metafore mehanizam na osnovu kojeg bismo jedan apstraktни pojam trebalo da razumemo pomoću nekog drugog, *iskustveno bližeg pojma*, i ako, s druge strane, fudbal (kao, uostalom, ni rat) po pravilu *ne čini deo sveukupnog korpusa iskustva ženskog dela biračkog tela*, onda fudbalske metafore u političkom diskursu predstavljaju pre prepreku nego pomoćno sredstvo u razumevanju političke stvarnosti kod žena, što destimuliše i pasivno (kroz glasanje/apstinenciju) i aktivno (kroz članstvo u strankama i obavljanje političkih funkcija) učešće žena u politici.

I konačno, ako je tačno da “ljudi na vlasti nameću svoje metafore”,²³ onda je neophodno da građani Srbije, zemlje koja se tek nalazi na putu ka potpunoj demokratizaciji društva, postanu svesni ogromne retoričke moći jezika, kako bi unutar diskursa političke elite uspeli da razotkriju i osvetle one aspekte stvarnosti koji tendenciozno ostaju obavijeni velom metaforičnosti.

---

22 Nicholas Howe, *op. cit.*, str. 99.

23 George Lakoff, Mark Johnson, *op. cit.*, str. 157.

Nadežda Silaški, Biljana Radić-Bojančić

WAR AND SPORT GAMES

Summary

Within a theoretical framework of Cognitive Linguistics and Critical Discourse Analysis, in this paper we deal with SPORT and WAR metaphors in Serbian contemporary political discourse, in an attempt to show how an abstract and complex domain, such as politics, is deliberately presented and understood in terms of more concrete and experientially based domains, sport and war, for achieving overt and covert political goals. The corpus of research contains 600 examples of SPORT and WAR metaphors excerpted from the leading Serbian policial dailies and weeklies in the period 2005–2008. Basing our analysis on the corpus of data, we show how metaphors, used in political discourse as a means of highlighting certain aspects of political activities while at the same time hiding some of their other aspects, may create social reality. We also question the choice of metaphors for the conceptualisation of politics in Serbia, arguing that SPORT and WAR metaphors oversimplify political developments, stress only the belligerent and fiercely competitive aspects of political activities, while pasivising the electorate and potentially excluding women from political life, since sport and war are typically not part of their corpus of experience. Finally, we also argue that Serbian citizens should become aware of the enormous rhetorical power of language, exercised through the use of metaphors, in order to be able to reveal the hidden aspects of political struggle for power.

Key words: Serbian political discourse, *war* metaphors, *sport* metaphors, conceptual metaphor theory, critical discourse analysis.

Milan Konjović – *Gradnja mosta kod Bogojeva*, 1947.

OGLEDI

UDK 323.15(=511.141)(497.1)"1945"(093.2);
323.15(497.11)Vukosavljević S.(093.2)

Vladimir Petrović

Institut za savremenu istoriju, Beograd

ETNOPOLITIKA SMRTI: SRETEN VUKOSAVLJEVIĆ IMAĐARSKA MANJINA U JUGOSLAVIJI*

Rezime: U prilogu je objavljen i analiziran rukopis Sretena Vukosavljevića, poznatog sociologa i ministra za kolonizaciju u prvoj jugoslovenskoj posleratnoj vladbi. Radi se o tekstu u kojem se predlaže rešavanje "mađarskog pitanja" u Vojvodini, u cilju njenog etničkog sloveniziranja. Predlozi koje je u tom pravcu iznosiо Vukosavljević svedoče o načinu na koji su etnopolitička razmišljanja nadživela krah međuratne Jugoslavije i tražila svoje mesto u novom poretku.

Ključne reči: Sreten Vukosavljević, kolonizacija, etnopolitika, mađarska manjina u Vojvodini

Dokument koji se objavljuje u prilogu predstavlja doprinos analizi uloge društvenih naučnika u etničkom inženjeringu. Prisutna od kraja 19. veka, ova je uloga verovatno dosegla svoj vrhunac u završnici Drugog svetskog rata, kada je i sačinjen ovaj nepotpisani referat naslovljen "O delimičnom iseljenju Mađara iz Bačke", koji potiče iz fonda Ministarstva za kolonizaciju i čuva se u Arhivu Jugoslavije. Sastavljan je polovinom 1945, a njegov je autor po svoj prilici bio sam ministar za kolonizaciju, Sreten Vukosavljević. Ugledni sociolog sela, osnivač prve dobrovoljačke komitske jedinice u prijepoljskom kraju tokom Balkanskih ratova, međuratni član Demokratske stranke koji se tokom rata pridružio pobedničkoj strani, u neposrednom posleratnom periodu vinuo se u sam vrh nove upravljačke elite, preuzevši veoma zahtevan resor. U njegovojo kompetenciji

* Tekst je deo rada na projektu Instituta za savremenu istoriju "(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991", koji finansira Ministarstvo za nauku i zaštitu životne sredine republike Srbije (projekt br. 147039).

je bilo sprovođenje jedne od najvećih planiranih migracija stanovništva na prostoru Jugoslavije.

Za Vukosavljevića, koji je proveo čitav profesionalni život proučavajući selo, kolonizacija je predstavljala priliku da svoja saznanja i shvatanja pretoči u praksi. Vukosavljević je, kao i Vasa Čubrilović, koji je u Privremenoj vladi DFJ obavljaо funkciju ministra poljoprivrede, osetio jedinstvenost trenutka, i pokušao je, kao i Čubrilović, da utiče na tok kolonizacije putem referata koji su bili namenjeni pravim donosiocima odluka u vrhu jugoslovenske komunističke partije. Čubrilović je krajem 1944. u dokumentu naslovljenom "Manjinski problem nove Jugoslavije" oživeo svoj zloglasni govor "Iseljenje Arnauta", održan 1938. u Srpskom kulturnom klubu, proširivši apel za nasilnim iseljavanjem sa Albanaca na druge neslovenske manjine, pre svega Nemce.¹ Represivne mere širokih razmera spram nemačke manjine u Vojvodini koje su prethodile kolonizaciji pokazale su da je nova vlast imala sluha za Čubrilovićev projekat. Jedna od dobiti od progona Nemaca i konfiskacije njihove imovine bila je i sticanje agrarnog fonda koji je omogućio prvi kolonizacioni talas.

Mnogi, uključujući i Vukosavljevića, nisu smatrali da tu treba stati. Tokom kolonizacije, kojom je u Vojvodinu naseljavano slovensko, a pre svega srpsko stanovništvo, Vukosavljević je shvatao da se njom ne rešavaju samo agrarni i socijalni, već i politički i istorijski problemi. Stoga se zalagado za produžetak represije na etničkoj osnovi, čija se oštrica trebala okrenuti od Nemaca ka Mađarima. U njihovom prinudnom iseljenju iz Bačke Vukosavljević je video trajno rešenja za uspostavljanje skladnih odnosa u ovom delu Jugoslavije. U tom cilju je sastavio referat koji se u daljem tekstu reproducuje u celosti, a koji sadrži sugestije represivnih etnopolitičkih mera, i njihove varijante. Vukosavljević se zalagado za nekoliko opcija – od iseljenja svih Mađara, preko internog raseljenja iz graničnog pojasa i oblasti u kojima predstavljaju većinu, do njihovog izmeštanja u severni deo Bačke i ustupanja tog dela Jugoslavije Mađarskoj.

Šta je motivisalo Vukosavljevića da predloži ovako ekstremne mере? U njegovom se rezonovanju sustiču svest o istorijskoj jedinstvenosti trenutka u kojem je gotovo sve moguće, pa i nasilno rešavanje akutnog pitanja relativne prenaseljenosti jugoslovenskog sela i nepresušne gladi

1 Za razliku od referata iz 1938., koji je vise puta objavlјivan na stranim jezicima i na srpskom (poslednji put u Pero Simić, Srpska elita na raskršću), 73–104, Čubrilovićev referat iz 1944. je nedovoljno poznat u javnosti. Objavljen je u inostranstvu nekoliko puta u izvodima, integralno u Robert Elsie, *Gathering Clouds: the Roots of Ethnic Cleansing in Kosovo and Macedonia*, Peja 2002, 149–170. Na srpskom jeziku je prvi put objavljen u Nedeljnju telegrafu, 18. i 25. IX 1996. godine, a integralno u Vasa Čubrilović, *Manjinski problem u novoj Jugoslaviji*, Hereticus 1/2007, 377–391.

za zemljom. Uvećanje zemljišnog fonda koji bi se dobio izgonom Mađara Vukosavljević je predstavljao kao ekonomsku neminovnost. Privrednom probitku dodao je i politički – uklanjanjem Mađara iz Jugoslavije dosegla bi se etnička kohezija, a time i poboljšala stabilnost na severnim granicama države i zaustavila njena mađarizacija. Naposletku, smatrao je i da bi ovakvim rešenjem dugoročno bili postavljeni temelji i za poboljšanje odnosa između Jugoslavije i Mađarske, budući da bez manjina ne bi bilo ni sukoba. Ove je teze Vukosavljević propratio naučnom argumentacijom i moralnim opravdavanjem, ukazujući na jedinstvenost trenutka i potrebu za odlučnom i brzom akcijom.

Toj se brzini može pripisati i žurba u pisanju ovog dokumenta, čiji se nepotpisani koncept nalazi u Arhivu Jugoslavije, u građi koja se odnosi na kolonizaciju. Kucan je pisaćom mašinom, a zatim su na njemu vršene neznatne korekcije penkalom, na osnovu čega se može izvući zaključak da se radilo o jednoj od završnih verzija. U istom fondu se ne nalaze drugi dokumenti koji su direktno povezani sa ovim, pa nije moguće sa sigurnošću reći kako je izgledala poslednja verzija, kome ju je Vukosavljević uputio i kakav je odgovor dobio. Ipak, sam opstanak mađarske zajednice u Jugoslaviji svedoči o neuspehu njegove inicijative. Da li je njegov projekat opstruiran na višoj instanci, u samom partijskom vrhu, ili u Agrarnom savetu Jugoslavije kojim je rukovodio Moša Pijade ili je osporen od ozdo, u Ministarstvu za kolonizaciju i agrarnu reformu NR Srbije, koje je predvodio Jovan Veselinov, ostaje da se istraži i time dopuni postojeća literatura o ovom dokumentu, koji je, iako neobjavljen, već privukao razumljivu pažnju.²

Premda Vukosavljevićev plan nije zaživeo, nije mu ni politički naškodio. Nakon uspešno okončanog mandata, Vukosavljević se ponovo posvetio naučnom radu, ostvarivši uspešnu karijeru na Pravnom fakultetu u Beogradu, ostavivši za sobom čitavu školu naučnika, kao i interesantan debatu između savremenih sociologa i etnologa, koji ga svojataju kao

---

2 Dokument se čuva u Arhivu Jugoslavije (AJ), F 97, 3/35. Za ovu priliku koncept je prekucala grupa mladih i vrednih pohađača seminara Sociokultурне antropologije u Istraživačkoj stanici Petnica 2008. O njegovo sadržini pisali su: Aleksandar Kasaš, Sreten Vukosavljević o rešenju nacionalnog pitanja u Bačkoj posle Drugog svetskog rata, "Zbornik Matice srpske za istoriju", br. 58/1998, 219–223; Aleksandar Kasaš, Ideje Sretna Vukosavljevića o preseljenju vojvođanskih Mađara 1945. godine, "Zbornik radova sa XVIII naučnog skupa Seoski dani Sretna Vukosavljevića", Prijevopje 1998, 59–65; Zoran Janjetović, *Neslovenske manjine u Vojvodini krajem Drugog svetskog rata*, <http://www.cpi.hr/download/links/hr/6982.pdf>; Vladimir Petrović, *Etnicizacija čišćenja: Represija i njena naučna legitimizacija*, Hereticus 1/2007, 11–36. Dokument se čuva u Arhivu Jugoslavije (AJ), F 97, 3/35. Za ovu priliku koncept je prekucala grupa mladih i vrednih pohađača seminara Sociokultурне antropologije u Istraživačkoj stanici Petnica 2008.

“oca” sopstvenih nauka.³ O značaju ove karijere svedoči i velika naučna manifestacija “Seoski dani Sretna Vukosavljevića”, koja se od 1974. održava u Sandžaku, u Prijepolju, iz kojeg je Vukosavljević bio rodom, i u čijem je razgraničavanju između Srbije i Crne Gore krajem Drugog svetskog rata takođe učestvovao.⁴ Objavljinjem ovog dokumenta nastojimo da doprinesemo osvetljavanju manje poznatog aspekta njegove karijere, ali i boljem razumevanju jednog vremena, u kojem su i najnasilniji etno-politički planovi predstavljali legitimno sredstvo kojem su pribegavali ne samo bezobzirni političari, već i korifeji humanističkih nauka, poput Čubričića i Vukosavljevića.

O delimičnom iseljenju Mađara iz Bačke

I) Uporedo sa nekim oblastima Poljske Jugoslavija je najgušće naseљena zemlja u Evropi, kad se uzme u račun samo agrarno naselje – naselje koje od poljoprivrede živi. Zbog toga naš seljak u većem delu Jugoslavije nema više od 100 u istini radnih dana u godini. Poljoprivreda na onoliko zemlje koliko on ima ne može da da više zaposlenja. To je nezaposlenost više nego upola. U nas nema uslova da se može preći na tehnički viši stupanj poljoprivrednog rada. Ma i sasvim malo usavršavanje radnih oruđa, čak i onih sitnih, kao što je npr.. prašač, pojačava nezaposlenost. A ako bi se uzele poljoprivredne mašine, nezaposlenost bi bila još veća. Zbog toga nema glavnog uslova za socijalno više oblike zemljišne svojine i zajedničkog rada. Ti se oblici mogu da uspostave i održe samo na tehnički višem stupnju rada na mačinskom radu u poljoprivredi. A za mačinski način rada u poljoprivredi treba veći seljački zemljišni fond. Ovaj sadašnji zemljišni fond premalen je da uposli seljaka i pri sadašnjoj radnoj tehnici. Jedno od znatnih povećanja seljačkog zemljišnog fonda ili jednog znatnijeg smanjenja broja seljaka neophodan je preduslov kako za tehnički više načine rada u poljoprivredi, tako i za socijalno više oblike zemljišne svojine i za organizaciju zajedničkih radova. Razvijanje gradskih radnosti i odliv velikoga dela radne snage sa sela u te radinosti jedini je potpuni način da uzdignemo u poljoprivrednu radinost na viši stupanj. Ali to ne može doći odmah, a velike zemljišne fondove moramo da imamo odmah. Seljak ne teži mašinizaciji poljoprivrede, on joj se odupire, jer ona poveća-

3 Vidi “Kraj paradigmе – Sreten Vukosavljević” u: Ivan Kovačević, *Istorija srpske etnologije*, Beograd 2002, knj. II, 270–98.

4 Kao predsednik ZAVNO Sandžaka, Vukosavljević je smatrao da “Sandžak ne treba cepati, jer je to ipak celina. To je oblast, to je pojam sa svojim specifičnim i političkim i privrednim obeležjima. To je i istorijski tačno. Takvo je i narodno shvatanje. Zato sam za rešenje da se ili ceo Sandžak pripoji ili Srbiji ili Crnoj Gori”. Prema Safet Bandžović, BiH u raspravama i odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a *Prilozi* 31, Sarajevo, 2002., str. 190.

va i inače velike viškove radne snage. On razvija intenzivnost privrednog rada, ali na nižem stupnju privredne tehnike. Ilustracije radi samo jedan primer: u Hrvatskom Zagorju seljak neće žita ni da kosi, nego ga žnje. Tek kada se njegova baština malo poveća, on se nakani da pređe na rad sa poljoprivrednim spravama – onim manjim. Nema objektivnih uslova za mašinski rad u poljoprivredi sve dok je radne zemlje premalo. Seljak će usvojiti mašinski rad u poljoprivredi, samo kad se fond radne zemlje u odnosu prema broju radnog stanovništva poveća. Prva mašinizacija poljoprivrede ima da bude u Vojvodini. A tu je fond radne zemlje bio nedovoljan prema broju poljoprivrednog stanovništva. Zato mašinizacija nije bila izvedena niti zadružnim putem na malim imanjima, niti kapitalističkim načinima na srednjim i većim imanjima. Veliki viškovi radne snage, koje daju mala gazdinstva, toliki su, da je ipak jevtiniji ručni rad najamnika i risara, nego mašinski rad. U tome je pogledu Jugoslavija u gorem položaju nego u Mađarskoj. U Jugoslaviji je naseljenost mnogo veća nego u Mađarskoj. A pri tome zemljište u Jugoslaviji neplodnije nego u Mađarskoj. Na 100 ha radne zemlje u Mađarskoj je naseljeno oko 90 seljačkih duma, a u Jugoslaviji oko 150.

Mi naš zemljišni fond možemo povećati u odnosu na broj seoskog stanovništva i možemo ga održavati velikim samo razvijanjem gradskih radinosti, koje će stalno primati viškove seoskog stanovništva. Na taj način mi ne možemo održavati glavni preduslov za održavanje mašinskoga rada u poljoprivredi. Ali prvo moramo taj preduslov stvoriti. Iseljavanjem Nemaca povećan je naš zemljišni fond. Ali tu nema zemlje dovoljno. Morat će se tražiti još. Razvijanje gradskih radinosti ma kako brzo išlo ne može sada na početku primiti novo seosko stanovništvo. Za dugo će se još na selu osećati pritisak viška radne snage. Dok se gradske radinosti ne razviju potpuno, moraju se tražiti i drugi načini da se koliko bilo rastereti agrarna prenaseljenost. To je prva ekonomski potreba sela. To je naša politička potreba, jer treba pridobiti seljaka za novo stanje i za one promene sve, koje razvitak u tome novome stanju donosi. A seljak se ničim ne može pridobiti tako kao izgledima da se zadovolji zemljom.

Novih izvora za povećanje fonda radne zemlje vrlo je malo: ponešto je zemljišta za krčenje; nema mnogo ni zemljišta, koje se raznim melioracijama dade pretvoriti u radnu zemlju; ni agrarna reforma ne može mnogo dodati našem na nacionalnom zemljišnom fondu. Našem se seljačkom fondu radne zemlje mogu dodati samo ona zemljišta, sa kojih prethodno nekog iselimo. Iseljavanje Nemaca iz Vojvodine daje seljačkom fondu radne seljačke zemlje novih 632.000 katastralnih jutara. Upravo ne sasvim toliko, jer će nešto Nemaca i ostati, a poveći deo od te zemlje uzeće i država. Iseljavanje ostalih Nemaca, onih koji žive van Vojvodine, neće znatno povećavati ovaj zemljišni fond. Toliko zemljišta koliko dobijemo u

Vojvodini bilo bi je dva dovoljno, da se podmiri domaće stanovništvo u samoj Vojvodini, da se dade dovoljno zemljišta vojvođanskim bezemnicima i malozemnicima. Kad bi se celokupno stanovništvo svih narodnosti Vojvodine iselilo, ipak ne bi bilo dovoljno da se agrarno stanovništvo ostalih naših pokrajina podmiri sa onoliko zemlje, koliko mu je potrebno.

II) Mađara je u Vojvodini imalo pre rata 360.912. U dva pogranična sreza (senčanskom i topolskom) su većina. U senčanskom 83% od ukupnog stanovništva, a u topolskom 77%. Relativna su većina u rezovima: bečejskom. Ti rezovi, u kojima su većina, na mađarskoj su granici. Mađari su razmešteni pored mađarskoj granice ne pojasom nego klinom, kome je osnovica na mađarskoj granici prema sredini Vojvodine, na obema obalama Tise, a vrh duboko u sredini Vojvodine. Nacionalni su jako i imaju vrlo razvijeno osećanje nacionalne zajednice sa Mađarima iz Mađarske. Imaju više istoriske svesti i nacionalne svesti nego Jugosloveni. Imaju svesti i previše i smatraju se superiorijim od Jugoslovena. Bili su stolćima nosioci jedne državnosti, imaju jako razvijeno to osećanje i ne može se ni zamisliti da mogu usvojiti neko drugo osećanje državnosti. To, što su većina apsolutna u nekim krajevima a relativna u drugim, prihranjuje i prihranjuće uvek njihove težnje za pripajanje Mađarskoj. Oni se smatraju da su većina i onde, gde su većine nad jednim po jednim Jugoslovenskim narodom posebno. Do sada su uglavnom imali prava da tako shvataju – nikada nisu imali prema sebi sve Jugoslovene zajedno. Isto kao i Nemci oni nisu ni malo Vojvođani po osećanju, nemaju vojvođanskog lokalnog osećaja patriotizma – oni su samo Mađari. Apsolutno ni malo im nije teška pomisao razbijanja vojvođanske celine.

Nema opravdanih razloga nadati se da će u jednoj doglednoj budućnosti išta od ovoga svega biti drukče. Promeni se ne može nadati sve dotle, dok su Mađari većina na mađarskoj granici. Naša politika, ovaka ili onaka, može sve ovo znatno ublažiti, ali iz osnova se promeniti ne može.

III) Među Mađarima ima preko 100.000 duša bezemnika, poljoprivrednih radnika, risara, pečalbara koji idu na razne radove a seljaci su. Ima ih više nego toliko, koji su na nedovoljno zemlje. Svima tima moraće se, ako ostanu u našoj zemlji, davati zemlja kao i Jugoslovenima. Mi apsolutno nećemo moći praviti razliku između naših građana. Oni, koji ostanu u našoj zemlji, moraće biti ravnopravni potpuno. A ako budemo i Mađarima davali zemlju, mađariziraćemo Vojvodinu još više nego što je i sad i iscrpeti fond sve raspoložive zemlje. Nećemo moći dati zemlje borcima iz ovog rata niti onim našim porodicama, koje su svojim učešćem u borbi i svojim trpljenjem stekle prava da dobiju zemlju. Zbog toga moramo sada iseliti Mađare bar toliko, da se od zemalja iseljenih Mađara mogu podmiriti zemljom oni Mađari koji nam ostanu. Moramo ih iseliti bar

toliko, koliko je potrebno da ne mađariziramo Vojvodinu više nego što je sada. Moramo sebi pripremiti mogućnost, da možemo u ovom pogledu stvoriti osnovicu za jedinu pravilnu politiku deljenja zemlje – politiku potpune ravnopravnosti Mađara sa građanima Jugoslovenske krvi. Inače bi, ako ostanu mađarske većine u Vojvodini, takva naša politika – a drugačia se neće moći voditi – bila jedan apsurd. Ona bi bila jedno mađarizovanje Vojvodine, još jače, nego što su Mađari u svojoj državi radili. Mađarima moramo deliti zemlju u Vojvodini: niti možemo mimo jugoslove upućivati u industrijske rade, niti ih raseljavati po drugim našim pokrajinama. Nećemo moći u Vojvodini činiti sa mađarskim stanovništvom ni to niti išta drugo, nego što radimo sa jugoslovenskim.

IV) Zbog toga ne možemo ostaviti u Vojvodini Mađara više nego toliko, koliko nam neće biti opasno. Samo tako moći ćemo biti potpuno širokogrudi prema njima i smatrati ih u svemu, pa i u delenju zemlje, ravnopravnim građanima. Za jednu takvu politiku, koja je za nas jedina moguća politika, mi treba da sebi stvorimo mogućnost time, što ćemo procentirat Mađara svesti na onoliko koliko je potrebno, da nam se takva politika omogući. Načina drugog nema za to, sem da se iseli jedan malo poveći broj Mađara. To se može učiniti samo sada, dok još traje ratno stanje. Kad se rat svrši, onda to neće moći biti politički moguće. Neće moći biti moguće psihološki, jer se tada neće moći naši građani, koji su svi ravnopravni, izagnati iz zemlje. Neće biti moguće ni zbog toga, što će tada biti na dnevnom redu uspostavljanje prijateljskih odnosa sa Mađarskom.

V) Ima i mišljenje, da bi trebalo izlučiti iz Vojvodine bunjevačke krajeve i rezove sa mađarskom većinom i priključiti ih Hrvatskoj. Za to priključenje može imati razloga. Ali se ne sme misliti, da bi već samo to što se ti rezovi priključuju Hrvatskoj značilo neko olakšicu situacije u odnosu na Mađare. Ako tu postoji neka opasnost, onda za državu nije ništa manja ako ti rezovi pripadnu Hrvatskoj. U pitanju je samo to: hoće li se, ako se ti rezovi priključe Hrvatskoj, jače i življe poraditi što u tim rezovima da se te opasnosti otklone. – Mislim da neće. Pošto su za Hrvate ti rezovi periferiski, u kojima se ne brani nikakav pristup u Hrvatske zemlje, to bi oni opasnost osećali manje i slabije reagovali na nju. Ako nema drugih kojih razloga po ovome bi bilo bolje da ovi rezovi ostanu u Vojvodini. Vojvodina i bolje razume i jale oseća sve opasnosti sa ovoga terena. On je prema sredini Vojvodine, na putu u samo srce Vojvodine. Značaj celog ovog problema uvek će bolje uočiti i jače osetiti Vojvodina nego Hrvatska.

VI) Mađarska većina u našoj državi, a na granici Mađarske, biće uvek smetnja uspostavljenju punog poverenja između Jugoslavije i Mađarske. Mi ćemo tu uvek imati razloga da se plašimo. U Mađarskoj će uvek ima-

ti težnje, da se dobiju sve teritorije sa mađarskom većinom, stvarnom ili relativnom. Mađari su legitimisti. To što su te teritorije pripadale hramu Sv. Stefana neće im nikada dati da zaborave etničke razloge, po kojima su te teritorije i sada njihove. Ne treba mnogo zašto da se može zamisliti, kakvi će biti odnosi između Jugoslavije i Mađarske, ako se ovo pitanje ne uredi. Neuređeno se ovo ne sme ostaviti. Ako se ne može drukče trebalo bi Mađarskoj ustupiti u Severnoj Bačkoj teritoriju na kojoj su obe Kanjiže, Senta, pa na istok do Mokrina, s tim da je Mađarska dužna primiti još 200.000 Mađara sa naše teritorije. Ovakvo bi nas rešenje oslobodilo mešavine sa mađarskim stanovništvom u Vojvodini. Obezbedili bismo Vojvodinu, a ovim teritorijalnim ustupkom ne bi smo mnogo oštetili njeno privredno jedinstvo. Najbolje bi ipak bilo da iz ova tri sreza iselimo oko 80.000 Mađara u Mađarsku. Toliko bi bilo dovoljno pa da Mađara u celoj Vojvodini ne bude ni u jednom srezu većina niapsolutna ni relativna. Mađarska bi se sada lakše nego ikada pomirila sa ovim delimičnim iseljenjem u Mađarsku. Znaju da su nam krivi mnogo – to bi uticalo da ovo premeštanje stanovništva prime, razumeju i zaborave. Kad ne budemo imali razloga da sumnjamo u naše Mađare, one koji ostanu kod nas i da sumnjamo u Mađarsku zbog opasnosti zbog mađarskih većina u našoj zemlji, onda ćemo moći biti u prijateljstvu pouzdanom i stalnom. A nama je potrebno da budemo dobro sa Mađarskom. Mađari su narod krepak, visokog istorijskog ranga. I na ovom planu mađarski će narod biti značajan, kao što je bio i u svojoj istoriji na starom planu.

Mi nismo ni prvi ni jedini koji ovako činimo. Ovakva premeštanja stanovništva su česta i u poslednje vreme sve češća. Nemci su čisto jednostranim činovima deportirali mase Poljaka i Slovenaca, da bi svojim narodom zauzeli njihove teritorije. Ne u tu svrhu nego da bi se obezbedili od neprijatelja Sovjeti su digli Nemce sa obale Volge i premestili ih. Ali su ova premeštanja stanovništva mnogo češće činjena baš u svrhu omogućavanja dobrih odnosa ili čak i saveza među srodnim narodima. Italijani su pred stvaranje saveza sa Nemačkom preselili 3.000 Nemaca iz doline Gornje Adidže u Nemačku. Da bi stvorili neko poverenje u narodu NDH prema Nemačkoj Nemci su u 1942. i 1943. preselili u Nemačku Nemce iz NDH. Iz istih razloga Nemci su pristali, da prime u Nemačku sve Nemce iz Besarabije i Baltičkih Zemalja. Tako se nešto a u istu svrhu, sada radi između Ukrajinaca i Belorusa i Poljaka. Turci i Grci si samo po ugovoru razmenili 2.400.000 stanovnika, a mimo ugovora oko 500.000. Razmenu stanovništva na prijateljski način vršili su Rumuni i Turci, pa Bugari i Turci.

Sem ona prva tri slučaja svako ovo premeštanje stanovništva – i onde gde nije bilo razmena – vršeno je u svrhu da se uspostavi međunarodno poverenje kao solidna osnovica za razvijanje dobrih odnosa među susednim narodima. Ni u jednom jedinom slučaju ovo nije bilo štetno po

međusobne odnose. Gde se posle ovoga čina ipak nisu uspostavili dobri odnosi među susedima, povod nesporazuma nije bio u ovom razmeštanju stanovništva, nego je bio u drugom čemu. Kad nema povoda za stalna trenja, narodi brzo zaborave ova premeštanja. Turci i Grci su nekoliko godina posle ovog premeštanja stvorili prijateljstvo koje se pokazalo kao stalno i solidno u svim međunarodnim promenama i prilikama. Takvo jedno prijateljstvo zasniva se sada između Poljaka i Ukrajinaca i Belorusa. Kada Mađare u našoj zemlji svedemo na manjine bezopasne, tek onda možemo i mi i Mađari i podvući crtu ispod dosadašnje politike i početi novu politiku. Možemo brzo i mi i oni zaboraviti ono što treba da zaboravimo. Možemo početi verovati jedni drugima. Tek onda možemo imati osnovicu za solidno prijateljstvo.

VII) Nije reč o globalnom iseljavanju Mađara iz Jugoslavije, već o iseljenju najmanjeg broja, potrebnog da ne bi ni u kom srezu činili više od 40% od ukupnog stanovništva. U tu svrhu treba iseliti iz sreza senčanskog 33.383 stanovnika, iz sreza topolskog 21.288 i iz starobečejskog 5.348. Ukupno 60.019 duša. Iz ostalih srezova iseliti samo one, koji su individualno krivi. Mesto da budu kažnjavani, treba da budu iseljeni sa porodicama. To su (a) oni, koji su učestvovali u zločinima protiv Srba (b) koji su se borili protiv narodno oslobođilačkog pokreta i protiv Rusa, (c) koji su doseljeni iz Mađarske ili Rumunije, (d) koji su učestvovali u javnim službama za vreme okupacije, (e) koji su se ranije smatrali Nemcima a sada se kažu da su Mađari ili Jugosloveni. Treba stvoriti jednu ustanovi u Vojvodini, koja će utvrditi, koji sve Mađari spadaju u ove kategorije. I treba poslati u Mađarsku nekoga, koji će u nezvaničnoj funkciji da o ovome povede razgovora sa Mađarskom vladom. Ovo će Ministarstvo predložiti lice podesno. Sve Mađare, koji spadaju u ove kategorije, iseliti što pre. Načini iseljavanja treba da budu što je moguće blaži, da ne izazivamo zle volje nimalo više, nego što je striktno mora biti. To izvršiti u što kraćem roku, da bi se što pre moglo objaviti i na delu pokazati da je to svršeno i da prestaje svako nepoverenje i prema našim Mađarima i prema Mađarskoj.

Napominjem na kraju: Česima i Slovacima Mađari za vreme okupacije nisu učinili zla onoliko koliko nama. Ipak su oni još odavno rešili da ih iz Slovačke isele. A ima ih skoro dva puta više nego u nas. Agencija Rojter obaveštava: "Referišući o nemačkim manjinama, Beneš je izjavio: nemačko postupanje sa Česima i Slovacima – deportovano je više od milijon duša – čini izmirenje nemogućim. Mi smo obavestili naše saveznike pre izvesnog vremena, da Čehoslovačka republika mora da se oslobođi većine svojih Nemaca i Mađara putem iseljenja tih manjina s njihove sopstvene zemlje (Tanjug od 3.6.1945, str. 22).

U Slovačkoj ima oko 700.000 Mađara. Ima dve-tri godine kako vlasta republike spremila plan o iseljenju tih Mađara. Nisu pokretali stvar –

čekali da se omogući da Slovaci, kao neposredno zainteresovani, o tome počnu raditi. Misle da isele bat tri stotine hiljada duša. Nešto će moći i da razmene za Slovake iz Mađarske, ako oni to budu hteli. Zadržavanje Mađara u Slovačkoj Česi i Slovaci smatraju vrlo opasnim. Saveznici im – o tome, istina, nema ništa napismeno – neće smetati da ih isele. Rusi im daju potpuno odrešene ruke, da učine šta hoće, jer smatraju da su obi Mađari u Slovačkoj velika opasnost za republiku i za narod češki i slovački. Rusi bi im svesrdno odobrili i da ove Mađare isele sve.

/Obaveštenja su ova autentična/

Vladimir Petrović

ETNOPOLITICS OF DEATH: SREten VUKOSAVLJEVIC AND HUNGARIAN MINORITY IN YUGOSLAVIA

Summary

This contribution consists of the analysis of the manuscript of Sreten Vukosavljevic, famous sociologist and minister of colonisation in the first Yugoslav postwar government. In this text he proposes solutions to the „Hungarian question“ of Vojvodina, directed towards ethnical slavization of this region. Solutions he offered in his official and professional capacity show the endurance of ethno-political thinking, which survived the collapse of interwar Yugoslavia and seed for the place in the new order.

Keywords: Sreten Vukosavljevic, colonisation, ethnopolitics, Hungarian minority in Vojvodina

TOKOVI

Mihailo Ilić

NEPRIJATELJI DRŽAVE

Od nekog vremena vrlo mnogo i vrlo često se govori kod nas o protivdržavnom radu i protivdržavnim težnjama izvesnih društvenih redova. Te optužbe naročito, ako ne i isključivo, dolaze od strane ljudi koji već dve godine upravlјaju našom zemljom i po tome sudeći moglo bi se zaključiti, da su njima interesi države za srce prirasli. Međutim stvar stoji sasvim obrnuto i ako ima protivdržavnih elemenata u našem društvu, njih pre svega treba tražiti među monarchističkim političarima, koji udruženi ili razdruženi vode stalno politiku protiv naroda, pa dakle i protiv države. Njihovi poslednji postupci najbolje pokazuju na kojoj se strani nalaze pravi neprijatelji države.

Naša komunistička stranka, koja je u štampi i na zborovima znala samo za čist revolucionarni govor, donela je odluku ne samo da učestvuje na opštinskim izborima nego i da prima opštinske uprave tamo gde bude dobila većinu. Ljudi koji su govorili o rušenju današnjeg društva, spremali su se da u njemu rade i stvaraju u koliko je to moguće. I u trenutku kad komunisti takve odluke donose i u život privode, šta ministar unutrašnjih dela smatra za najpametnije da radi? Da, kao što je poznato, upotrebi silu i protivno zakonu i zakonskim propisima spreči komuniste da uđu u beogradsku opštinu. Zalud su komunistički odbornici ispunili sve nužne formalnosti predviđene zakonom, ministar monarhije ih tera sa terena legalnosti, na kome su neosporno komunisti stajali, na teren revolucije. Na taj način mi smo došli do čudne situacije, da revolucionari poštuju zakone i po njima se upravljuju, dok ih ministri gaze i vredaju. A zakoni su osnov svake države, i biti protiv njih znači biti protiv države koja na njima počiva. To neprijateljstvo prema državi je u toliko veće i kažnjivije, u koliko je onaj koji ga vrši pozvaniji da suprotno radi i postupa. Lako je zamisliti koliko se u narodu ubija vera u moć i solidnost države, kad njeni ministri gaze njene zakone. I baš polazeći sa njihovog gledišta ovakav rad ovih ministara prikazuje ih kao neprijatelje države. Jer ako su komunisti zaista protivnarodni elementi, onda ministri svojim ovakvim naopakim radom

mogu ove elemente samo stvarati i jačati. I najzad, ko bi u buduće s pravom mogao tražiti od običnih građana da poštuju zakone koje ministri gaze. Pod maskom borbe protiv antidržavnih elemenata kod nas se podrivaju sami temelji države, ubijaju poslednji ostaci vere u nekakav pravni poredak i sistematski seje anarhija kad se tobož sprovodi red.

U istu vrstu postupaka dolazi i vladino traženje ovlašćenja od Narodnog Pretstavništva, da bez njega donosi uredbe koje bi imale silu zakona i zvale se zakonske uredbe. Od nas je daleko i pomisao da branimo ovo jadno pretstavništvo i njegova prava, koje nikad nikog nije pretstavljalno. To u toliko manje što nas ni malo ne bi iznenadilo da ono ovo ovlašćenje da i na jedan skup od osamnaest ljudi prenese pravo, da bez znanja narodnog propisuje narodu zakone. Ali ipak kad se zakonski projekt podnosi skupštini, ima se bar prilika za kritiku, može se bar obavestiti svet kakve namere vlada ima i kakvim se pobudama u radu rukovodi. Međutim, ako vlada dobije ovlašćenje ništa od svega toga. Niti je moguća kritika, niti je čovek u stanju obavestiti svet šta vlada spremila i namerava. Pred onim što ona reši i propiše, cela zemlja i ceo narod imaju se samo pokloniti.

Uzmimo jedan primer. Izbori za Ustav. Skupštinu se približuju. Pitanje monarhije će morati doći na dnevni red. Sve se mora upotrebiti da se ona spase od naroda i monarhistički političari, čija je sudbina vezana za sudbinu monarhije, te mere već preduzimaju, oni traže od skupštine ovlašćenje da donose uredbe i regulisavaju sva pitanja kako oni znaju. Naravno, pre svega, treba obezbediti "red i rad" u državi. I tek se pojavi uredba o redu, po kojoj republikanci ne smeju držati zborove i predavanja, jer to remeti mir monarhije. Kako bi sve to lepo išlo! Na jedan čisto "legalan" način osloboди se čovek svojih protivnika, pa onda uživa u miru. Zaista krasan izum! I to izum ljudi, koji su razjapili vilice vičući protiv diktature radničke klase, a misle da ovaj narod treba da podnosi njihovu diktaturu.

Tobož u odbrani zakona, političari monarhije najciničnije gaze i vrednuju zakone. U odbrani od radničke diktature, oni bi hteli da obezbede diktaturu svojih klika. Oni mesto da grade ovu državu, sve je više razgrađuju, mesto da je podižu, oni je sve više ruše i podrivaju. I to sve pod maskom branjenja državnog autoriteta od protivdržavnih elemenata. Ali im maska više neće pomoći. U njima narod već počinje da vidi prave neprijatelje države i svest o tome pomoći će mu, da ih se oslobođi za uvek.¹

---

1 "Republika" br. 175 od 25. septembra 1920.

BESÈDE

Mihailo Đurić

NOVA STARA ISKUŠENJA

Reč zahvalnosti, koju hoću da izgovorim kao jedan od nagrađenih, možda neće biti po meri i ukusu uobičajenih za ovakve prilike. Ali ni vreme u kojem živimo nije takvo da bih mogao i smeo da se bezbrižno prepustim slavlju, te da samo učtivo zahvalim ovogodišnjem oktobarskom žiriju što mi je podario ovo priznanje.

Naravno, ta zahvalnost se podrazumeva, kao što se podrazumevaju i dodatna zaricanja i preporučivanja, ali reč koja danas jedino pristaje mora da zahvati dalje i dublje od ovog neposrednog povoda. Živimo turobno i nespokojno, pod zlokobnim teretom izneverenih nadanja i očekivanja, uz sve glasniju tutnjavu nacionalnih doboša i talambasa. Lutamo nasumice usred stravičnog nasleđa opustošene zemlje i ljudi, rastrgnuti između priviđenja socijalizma i opsesije demokratijom. Još nismo dovoljno ni razumeli da su nam vrata slobode najednom širom otvorena, to jest da možemo opet da živimo u znaku mnoštva i razlike, a već žurimo da iskopamo ratne sekire i da se ušančimo iza starih busija. Naši dojučerašnji tamničari hteli bi da budu naši iscelitelji, pa nas sa svih strana saleću davno oveštanim frazama. A nekadašnji grešnici i otpadnici pretvorili su se brže-bolje u nove vernike.

Velika je pometnja na našem današnjem političkom tržištu. Oni koji su danas protiv socijalizma u ime demokratije takođe služe mrtvom bogu kao i oni koji bi da socijalizam obnove i udahnu mu novu dušu. Jer, oni parazitiraju na starim zabludama i predrasudama. I ta vajna hrvatska demokratija je izašla iz boljševičkog šinjela, baš kao i taj nazovi novi srpski socijalizam. Rečnik i ponašanje tih tobože novih, a uistinu samo manje ili više dobro prerušenih starih stranaka i pokreta neodoljivo podseća na mračnu prošlost kojoj smo platili tako skup danak, a mnogi nesmotreni koraci današnjih vlasti – onih hrvatskih sigurno još i neuporedivo više nego ovih srpskih – prete čak i da nas nepovratno vežu za tu prošlost, makar što prizivaju neku takozvanu svetliju budućnost.

Inače, dobro je što su kod nas najzad prekinute, sve zavere čutanja, što nema više zabranjenih tema, što sve može da se javno kaže i pokaže.

Ne treba se čuditi što je pri tom isplivalo na površinu i ono najgore, najcrnije, najprezrenije. Ako je sloboda uistinu nadvladala dosadašnju tiraniju, kao što se čini da jeste, onda svi imaju pravo da se koriste njome, uključujući tu i snage smrti i uništavanja.

Od tog zla se ne treba bojati, najmanje treba pozivati na krstaški pohod protiv njega. Svejedno da li u ime socijalizma ili u ime demokratije. Zlo se ne može trajno iskoreniti, već samo privremeno prigušiti, ali tada ono postaje još opasnije, jer će jednom kasnije sigurno pokuljati s još žešćom snagom. Zlo se ne može savladati spolja, obuzdavanjem i ograničavanjem njegovog dejstva, već samo iznutra, puštanjem na volju njegovim zahtevima, njegovom samoiživljavanju. Nikakvo dobro ne može da stane na put zlu, već jedino zlo može da uništi samo sebe.

U tom smislu treba biti podjednako uzdržan i podozriv prema obeema osnovnim krilaticama koje određuju i obeležavaju današnji politički trenutak Jugoslavije. Izbor između njih nam je nesrećno i nepromišljeno nametnut. Ni socijalizam, ukoliko se pod tim razume podruštvljenje društva, ni demokratija, ukoliko se pod tim razume vladavina naroda – a to su izvorna značenja tih reči – nisu pravi odgovori na bitna pitanja našeg vremena i ne mogu biti istinska zaloga naše budućnosti.

Istorijska šansa socijalizma kao svetskog procesa je proigrana. I to konačno i nepovratno. Ne stoga što su neslavno propali svi dosadašnji pokušaji socijalističke izgradnje društva širom Evrope, već što sama ideja socijalizma nije izdržala probu vremena. Isto važi i za demokratiju, koju mnogi danas dovode u vezu isključivo s priznavanjem ljudskih prava i uspostavljanjem višestranačkog sistema, pa čak i proizvoljno poistovećuju s ovim poslednjim. I toj demokratiji je vreme davno prošlo, samo što se to danas još uporno prikriva i prečutkuje, i to ne samo kod nas nego i u čitavom svetu, kao što se uporno prikrivaju i prečutkuju i mnogi drugi pokazatelji epohalne krize čovekovog samorazumevanja i razumevanja sveta u kojoj se čovečanstvo već predugo vrti u krug.

Modernom društvu nisu potrebni svestrano obrazovani ljudi, to jest pojedinci koji na samosvojan, neponovljiv način ostvaruju ideal ljudskog savršenstva, već naučnici i stručnjaci najrazličitijih profila koji mogu da razviju do savršenstva samo pojedine strane ili vidove ljudske suštine. O javnim stvarima i poslovima, i pogotovo o načinu upravljanja velikim tehničkim sistemima na kojima počiva čitav naš današnji način postojanja, ne mogu da odlučuju svi ljudi bez razlike, već samo oni koji se u to stvarno razumeju. A njih je danas sve manje i manje.

Žalosno je što se kod nas tako vešto i podmuklo podgrevaju i raspiruju žustre raspre oko mnogih pitanja za koja je već unapred jasno da promašuju ono jedino što je danas nužno. Srpski narod se još nije ni dovoljno prenuo iz dubokog samozaborava, a već mu pripremaju nova poniženja,

još se nije ni razabrao u onome što je najvažnije za njegov dalji opstanak, a već ga podbadaju na raskol, već mu podmeću da se opredeli između lažnih alternativa. U toj paklenoj ratnohuškaškoj igri protiv njega prednjače ostrvljeni nacionalisti-nihilisti dojučerašnjih „bratskih naroda i narodnosti“. Veliko je pitanje koliko su uistinu dorasli vremenu svi ti samozvani narodni dušebržnici i usrećitelji kojih već ima tušta i tma na ovom našem beznadežno raskopanom jugoslovenskom prostoru.

Krajnje je vreme da se radikalno prekine sa starim misaonim navikama i obzirima, jer odasvud već naviru znaci i nagoveštaji neizbežnog budućeg ustrojstva sveta i života zasnovanog na strogo kibernetičkom modelu odnosa čoveka prema drugom čoveku i prema prirodi uopšte. Naravno, ti znaci i nagoveštaji nisu samo ohrabrujući već, možda, još i više onespokajavajući. Zato su i potrebne nove reči koje će na primeren način izraziti i osmisli tu našu već odavno odlučenu sudbinu, kao što su potrebni i novi ljudi, koji će te reči naći i saopštiti. Nadajmo se da će među budućim nosiocima Oktobarske nagrade biti sve više upravo takvih mladih ljudi. Jer jedino oni mogu doista da povedu ovu zemlju u susret jednoj drukčijoj istoriji od one u kojoj još uvek dotrajavamo.¹

Milan Konjović – *Raspeće*, 1989.

---

1 *Intervju*, br. 25, 26.10.1990. Na vest da je dobio Oktobarsku nagradu profesor Đurić je sastavio tekst očekujući da će prilikom dodeljivanja nagrade, biti pozvan da govori. To se nije dogodilo, a svoj tekst profesor Đurić ustupio je *Intervjuu*.

Milan Konjović – *Krštenje u reci Jordan*, 1990.

ZBIVANJA

Marinko M. Vučinić

publicista, Beograd

JAVNI KONKURSI – JOŠ JEDNA POLITIČKA OBMANA

U našem političkom i javnom životu izgovorena a još manje napisana reč već odavno su izgubili svaki značajniji uticaj i verodostojnost. Politički govor je pretvoren u niz oveštalih političkih floskula u koje ne veruje gotovo нико, a sumnjam da i они koji nastupaju u našem političkom životu mnogo veruju u ono što govore i što politički zastupaju. To je izraz opšte anomalije i moralnog razaranja našeg društva i politike. Ali u našem političkom govoru ipak postoje određene konstante, a one su sadržane u tome da se iznova javljaju određene ideološke i političke poštupalice, koje služe da se našoj politici i političkom životu da barem nekakva iluzija smisla i sadržajnosti. Jedna od takvih besomučno korišćenih političkih poštupalica bila je već zaboravljena i skrajnuta transparentnost. Ona je bila ideološka i politička zastava pod kojom su nastupali predstavnici nove transparentne demokratske vlasti. Sve je moralo da bude podvrgnuto političkom testu transparentnosti i svi su tu reč koristili kao obavezni horski politički napev. Posle nekoliko godina нико ozbiljan ne može tvrditi da je u našem političkom životu ostvarena i dostignuta snažnija i odlučnija uloga javnosti u delovanju naših političkih aktera i državnih organa. Transparentnost više нико gotovo da i ne pominje, ona se javlja kao dosadni, uzgredni i nepoželjni recidiv vremena u kojem se poverovalo da je moguće menjati strukturu i način delovanja naše politike, a samim tim i radikalnije menjati našu političku kulturu. Dokaz više je u činjenici da ni nekoliko meseci nakon parlamentarnih izbora naša javnost ne može da dobije validnu i verodostojnu informaciju o tome ko je i na kakav način i u kom iznosu finansirao naše stranke u toku inače veoma skupe izborne kampanje. To je bila i ostala najbolje čuvana tajna našeg političkog i partijskog života i u tom striktnom čuvanju svetog grala našeg partijskog života učestvuju zajedno i monolitno sve naše političke stranke. Tako je od gromoglasno najavljivane transparentnosti ostala samo podsmešljiva i ispražnjena floskula. Isti je slučaj i sa stalno najavljinom i obnavljanjem političkom najavom borbe protiv korupcije i, što je još gore, same stranke koje ovu borbu sta-

vljaju neprestano u prvi plan svog delovanja nisu podnele završne račune o svom finansijskom poslovanju, tako da niko nema uvid u tokove novca u našoj politici. Treba samo pogledati kakav je položaj Saveta za kontrolu trošenja budžetskih sredstava (još uvek nemaju prostorije i sedište a nema ni dovoljno sposobljenih stručnjaka za obavljanje ovog izuzetno složenog i delikatnog posla), pa će se jasno videti koliko je zalaganje za borbu protiv korupcije zaista ozbiljno. Očito je da je korupcija u našem društvu sistemska stvar i borbu protiv ove društvene pošasti ne mogu voditi oni koji osim verbalnog zaklinjanja o potrebi borbe protiv korupcije ne podležu zakonima u ovoj zemlji. Zato i borbu protiv korupcije niko i ne shvata ozbiljno, već je ona deo političkog folklora i obaveznog sastava u svakoj izbornoj kampanji. Transparentnost i borba protiv korupcije su dve političke floskule koje dele istu sudbinu, to su samo isprazne politikanske i verbalne proteze na koje se prigodno oslanjaju naši političari kada više nemaju šta da poruče svojim biračima i pristalicama. Takva je sudbina svih "velikih" političkih ideja u našem političkom životu. Svaka ideja se u toj meri iskompromituje i obesmisli da postane predmet ruganja, sprdnje i prezira. Obesmišljavanje svake racionalne političke ideje dešava se sada kao neko neizbežno pravilo i naš politički govor zato postaje niz ispraznih i oveštalih fraza i floskula. Ko zaista može da poveruje u najnoviju ali već dobrano izraubovanu političku krilaticu o stručnosti ispred politike. To je još jedna od „ideja“ i slogana koja se već pridružuje transparentnosti i borbi protiv korupcije. I ova nova mantra brzo će doživeti i već doživljava istu sudbinu, biće ispražnjena od sadržaja i smisla. Poslužiće samo u kratkoročne izborne svrhe.

Zašto je to tako? Odgovor je veoma jednostavan, a sadržan je u činjenici da naše stranke nisu ni imale ozbiljnu namjeru da sprovode svoja politička načela i izborna obećanja, jer su i same znale da ih je teško ostvariti, i same su svesne da nemaju dovoljno snage, a ni stvarne volje da menjaju samu prirodu politike i političkog delovanja u Srbiji. Njihov odgovor je u univerzalnoj tvrdnji da još uvek nije pravo vreme i da ne postoje realni uslovi da se ostvari veća transparentnost u sprovođenju ideje o stručnosti ispred politike i tako u našu politiku unese zastupanje opštег dobra i javnog interesa kao garanta dubljih i temeljnijih političkih i demokratskih promena.

Nakon parlamentarnih izbora i formiranja lokalnih organa vlasti, u naš politički život je uvedena nova svespasavajuća politička mantra o de-politizaciji i departizaciji javnih preduzeća. Radi se o podeli odgovornosti a ne o podeli funkcija u javnim preduzećima, kaže predsednica poslaničke grupe G 17 Plus Suzana Grubješić. Zaista veoma dirljivo objašnjenje: podela odgovornosti, a ne izuzetno visoke plate i prihodi direktora javnih preduzeća i članova upravnih odbora rukovode naše brižne i samarićanski

posvećene političare. Ona samo, kao i mnogi drugi stranački predstavnici, kao verni vojnici svojih stranaka, na ovaj način bezočno demonstrira do koje mere je u našoj politici prisutan nipodaštavajući i osion odnos prema građanima, otvoreno potcenjivanje našeg političkog razuma i zdrave pameći. Jasno je da su javna preduzeća i dalje osnovni stožer i izvorište ekonomiske i političke moći naših stranaka i tu nema govora o bezazlenoj podeli odgovornosti, već o ogoljenoj podeli političkog plena i pokazivanja stvarne političke moći i uticaja. U ovakav odnos prema podeli odgovornosti mogli smo se uveriti i prilikom dogovaranja kvota o podeli javnih preduzeća u gradskoj skupštini Beograda. Nijedna stranka koja sada čini vladajuću koaliciju nije osporila sam način podele javnih preduzeća putem mukotrpno ispregovaranih i dogovorenih kvota, već su svi uredno primili svoj deo političkog plena. I onda je počelo utrkivanje ko će transparentnije da se založi za departizaciju i depolitizaciju javnih preduzeća i pri tome su u političku igru uvedene nestranačke ličnosti koje treba da nam predstavljaju ogledni prirepak stručnosti ispred politike. Izjava gradonačelnika Beograda Dragana Đilasa najbolje je pokazala svu raspolućenost i neuverljivost zalaganja za depolitizaciju i departizaciju javnih preduzeća u Beogradu. “Zahtevaću od svakog od njih, bez obzira na to što su ih predložile različite stranke, da svoju stranačku pripadnost ostave izvan gradskih zidina i da ulože sve svoje znanje i energiju da resursi kojima rukovode funkcionišu na zadovoljstvo svih građana Beograda.” Ovo je jedna u nizu već klasičnih izjava naših političara koja spada u već poznati istrenirani marketinški način političkog govora. Dobro zvuči, a ne obavezuje stvarno nikoga. Da li se stranačka opredeljenja ostavljaju izvan gradskih zidina kada se pristupi famoznoj podeli odgovornosti? Samo politički naivci mogu poverovati u to. Međutim, na ovaj način dolazimo i do očiglednog paradoksa koji dovodi u pitanje i samu suštinu stranačkog učešća na izborima, ali i samu pripadnost strankama. U isto vreme se na taj način i priznaje da su same stranke glavna prepreka u demokratizaciji našeg društva i kvalitetnjem upravljanju javnim poslovima, jer nisu spremne da se posvete odbrani i zastupanju javnog dobra i javnog interesa. Ništa logičnije, ali u isto vreme i ništa paradoksalnije od toga. Kao da je pripadnost stranci postala neka vrsta žiga ili pečata nepodobnosti, a da su nestranačke ličnosti i eksperti univerzalna panaceja za ozdravljenje našeg političkog života. Ne radi se ovde o negiranju potrebe da naši vrhunski stručnjaci učestvuju u vođenju javnih preduzeća, već o tome da naše stranke ispune svoju osnovnu političku misiju i zadatku i da podstiču i obezbeđuju razvoj demokratije u našoj zemlji, a ne da se služe providnim političkim manipulacijama i ideološkim obmanama. Da je reč o praznim obećanjima i manipulacijama, možemo se uveriti i u slučaju raspisivanja konkursa za direktore javnih preduzeća u Beogradu, što je bila glavna politička argumentacija u sastavljanu vladajuće gradske koalicije. Konkursi će biti raspisani i to ne za sva javna

preduzeća, ali suština i jeste u tome što će konačnu reč o odabiru kandidata za gradske funkcionere ipak donositi radna grupa sastavljena od stranačkih predstavnika u vladajućoj koaliciji. Radna grupa će razgovarati sa svim kandidatima i na osnovu uvida u njihovu stručnost napraviće odabir za najbolje rešenje, koje će usvajati gradsko Veće, a potom i odbornici u Skupštini grada. Ali čemu onda raspisivanje konkursa kada i dalje stranački predstavnici vrše izbor kandidata. Ovo je ogledni primer kako se u našim političkim prilikama stranke beskrupulozno poigravaju poverenjem građana, smatrajući da i dalje mogu prolaziti očite političke manipulacije i negiranje osnovnih demokratskih načela. Tako će se neslavno završiti i ova priča o departizaciji i depolitizaciji javnih preduzeća.

Iskustvo nas već može poučiti da sve tako pompezano najavljujivane nestранаčke ličnosti i nezavisni eksperti posle izvesnog vremena osvanu iznenada i na opšte iznenađenje kao visoko pozicionirani funkcioneri stranaka koje su ih kao deo njihove neupitne stranačke kvote i predložile za određene funkcije. I kandidatkinja Liberalno-demokratske partije za gradonačelnicu Beograda, Biljana Srbljanović, u svojoj građanski profilisanoj kampanji nastupala je kao nezavisna građanka i nestranica ličnost da bi odmah nakon izbora bila kooptirana u predsedništvo ove stranke.

Upravo ovakav licemeran pristup i otvara suštinsko pitanja: ako se stranke tako velikodušno i nesebično odriču svoje partijnosti u predlaganju funkcionera u javnim preduzećima, da li to znači da se one na taj način odriču i svojih političkih i izbornih programa, jer čiju politiku zaista sprovode nestranica ličnosti, koje u svakom slučaju zavise od stranačkih centrala bez obzira što će biti birane na pseudojavnim konkursima. Tako se u stvari otvara prostor za toliko prisutnu privatizaciju u vođenju kadrovske politike, u kojoj su na delu uticajni politički klanovi, oligarhijske koterije i dobro uigrani partijski i politički lobiji. Partijski ideolozi i glasnogovornici sada ne propuštaju priliku da sa velikim nadahnucem zastupaju neophodnost depolitizacije i departizacije javnih preduzeća i javne uprave, kao što su to činili kada je u pitanju bila borba protiv korupcije i zalaganje za transparentnost, jer su to ranije bile nezaobilazne političke lozinke i prihvatljivi marketinški sloganii. Tako se neprestano vrtimo u zatvorenom krugu licemerstva i hipokrizije, u kome nema mesta za iskrene napore da se uticaj javnosti pretvoriti u onaj odlučujući kontrolni i politički delatni činilac u kreiranju i vođenu politike. Bez javnosti kao stvarno nezavisnog političkog faktora kretaćemo se od jedne do druge marketinški podobne i poželjne političke floskule i ideološke mantre, nespremni da stvorimo demokratsko društvo u kome će vladavina zakona i služenje javnom dobru biti od presudnog uticaja i značaja. Jedino tako možemo izaći iz sada dominantnog okrilja partijskog funkcionisanja države i formirati društvo u kome neće biti prostora za tako providne političke manipulacije kao što je to priča o depolitizaciji i departizaciji javnih preduzeća u Beogradu.

POGLEDI

Marinko M. Vučinić
publicista, Beograd

DOBA POLITIČKOG LICITIRANJA I BEZNAČELNOSTI

Maks Veber ističe tri ključne osobine koje bi trebalo da imaju političari: strast – odgovornost – mera. Naši imaju samo strast, kaže Đuro Šušnjić u izuzetno inspirativnoj knjizi *Drama razumevanja*. On tako na najjasniji i najpregledniji način otvara pitanje o tome šta čini našu savremenu politiku, šta je oblikuje, od čega je sazdana, a posebno naglašava koje to osobine trajnije i temeljnije obeležavaju naše političare i celokupnu političku elitu. Đuro Šušnjić sa određenom dozom ironije napominje da naše političare obeležava samo strast, ali koja je priroda te strasti i kako se ona manifestuje u političkom i društvenom životu posebno je zanimljivo pitanje. Iskustvo nas uči da se ne radi o strasti stvaranja ili građenja poverenja u demokratske institucije, razumevanja i solidarnosti u našoj političkoj zajednici, naprotiv, naše političare obeležava i označava strast rušenja, razaranja i poništavanja pretpostavki za uspostavljanje trajnih i stabilnih okvira za funkcionisanje demokratskog poretka.

U našoj javnosti je preovlađujuće mišljenje da je strast za zastupanje političkih ideja i odanost osnovnim demokratskim načelima i idealima suvišna i necelishodna u politici, da je, šta više, štetna i nepotrebna i da samim tim unosi nepotrebne emocije i obzire u naš već dovoljno iracionalan i razobručen politički život. A ništa veliko u istoriji i politici nije stvoreno, a ni održano, bez velike i iskrene strasti, ali verovatno u našem savremenom društvu i nema više velikih istorijskih zamaha, prevratničkih ideja i idealja, ali ni znamenitih istorijskih i političkih ličnosti, jer na političkoj sceni su sve više bezlični i bezidejni pripadnici stranačkih oligarhija. I to nije odlika samo našeg političkog života, to je činjenica prisutna već nekoliko decenija u svetu savremene politike. Zašto je politika izgubila sposobnost i moć da stvara i afirmiše uzvišeniju istoriju i markantne i značajne istorijske ličnosti. Odgovor se možda nalazi u gubitku mere, u nedostatku vrline kao najznačajnijem izrazu političkog idealja jedne zajednice, tog suštastvenog idealala koji je činio osnovu antičkog shvatanja hu-

manističkog idealu u politici. Sa osećanjem mere i osećanjem pripadnosti zajednici i njihovim iščeznućem iz društvenog života, iz same politike su iščileli i politički ideali slobode i demokratije, a potom i fundamentalna potreba za političkim idejama i principima, i zato se sada nalazimo na brišanom prostoru pragmatizma, na političkoj čistini na kojoj se mogu videti samo ogoljeni stranački interesi, a na njima nema mesta za strast, meru, vrline i odgovornost, za te suštinske elemente koji čine biće humanistički shvaćenog političkog sveta. Zato Đuro Šušnjić s pravom kaže da ljudi od moći nastoje da se okruže ljudima od struke, ali ne da bi s njima delili moć, nego samo njihovo znanje. Oni se njima služe, ali ih duboko preziru. Političkim moćnicima obično se priklanjuju ljudi neznatnih ili osrednjih duhovnih moći i zato politički pokret ne može dospeti daleko vođen idejama nižeg ili srednjeg reda. Taj duboki prezir prema znanju i kompetentnosti i prenebregavanje čak i zdravog razuma možemo videti svakodnevno u našem političkom životu.

Sada su na delu ljudi koji se u svom političkom delovanju vode idejama nižeg ili srednjeg reda ili čak i nemaju gotovo nikakvih ideja osim neutažive želje da dođu do vlasti i na njoj ostanu što duže, bez obzira na rezultate koje ta vladavina ostvaruje. Tako se u našoj savremenoj politici nalaze ljudi koji jednostavno nemaju potrebe za idejama, ali nemaju ni odblesak stvaralačke maštice, već su samo nemušti, poslušni i prosečni glasnogovornici stranačkih oligarhija, nesposobni da artikulišu ijednu suvislu i racionalnu političku ideju koja bi bila izvan već utvrđenih, oveštalih i sterilnih generalnih zvaničnih stranačkih stavova. A to su obično već toliko puta izrečene i izraubovane ideološke floskule za dnevnu medijsku ili izbornu upotrebu. Jovan Skerlić je u svojim skupštinskim i političkim nastupima još početkom dvadesetog veka na veoma ubedljiv način ocrtao osnovne karakteristike i obeležja našeg političkog života, i te ocene nisu ni malo ideja kao kod nas.

Tako u Srbiji imamo stranke sa imenima koje imaju stranke na Zapadu, ali bez duhovne srodnosti i idejnih veza s njima. Pod ovakvim uslovima stranke se grupišu oko vođa i koterija, a u najboljem slučaju oko mrtvih tradicija koje život gaze. Mesto iskrene i svesne političke stranke koja pošteno i otvoreno bije boj pod razvijenom zastavom ideja i načela, dolazi gomila koja se valja po prašini otimajući se za mesta i zarade. Dok se u celom svetu politička borba uređuje i takoreći analizuje, kod nas još uvek ostaje u haotičnom stanju, gde drugih pobuda nema do inata i apetita, gde se smatra da je sve dopušteno: političko licitiranje, prekonoćne promene mišljenja, najneprirodniji savezi i prodaja savesti. "Ko je malo bolje posmatrao naš politički život, mogao je bez po muke primetiti da se gotovo nigde u političku borbu ne unosi tako u beznačelnost, u grupisanje interesa, prohteva, ambicija, i da na štetu opštega i načelnoga, ističe se

lično i beznačelno. Nastalo je doba političkog licitiranja, nastalo je doba zadovoljavanja ličnih interesa.”

Sledeći ove jezgrovite Skerlićeve uvide, možemo reći da u našoj savremenoj politici gotovo apsolutno preovladavaju iskusni i oprobani tehnolozi vlasti stasali u redovima stranačkih oligarhija i pri tome uvek spremni da pre svega i po svaku cenu brane i zastupaju svoj uspostavljeni položaj unutar stranačkih oligarhijskih struktura. Zato podaništvo i poslušnost postaju glavni i odlučujući uslovi za održavanje i napredovanje na političkoj sceni. Poništena je mogućnost za ispoljavanje kreativnosti, elementarnih vrlina i za zastupanje osnovnih političkih idea. Zato kao pogubna posledica ovakvog stanja u našoj politici vlada idejno mrtvilo i jalovost, a na ceni je bespogovorna odanost pre svega stranačkom vođi i njegovoj kamarili, a pripadnost nomenklaturi i vodećoj stranačkoj koteriji glavni je i presudni uslov da bi se opstalo u povlašćenom dvorskom krugu, iz kojeg se i regrutuju pripadnici vladajućih državnih i političkih struktura. Moćni ljudi nemaju duha, duhovni ljudi nemaju moći, a jedni i drugi sumnjaju u brak između duha i moći. Dok je pokret otvoren i smeо, u njemu će se naći i umnih glava, ali čim se zatvara i uzmiče, u njemu ostaju prosečni i željni moći. U svojoj mladosti pokret je otvoren za maštovite glave, u zrelosti mu one samo smetaju, jer on sam nema više mašte. I ove reči Đure Šušnjića još jednom nepogrešivo ocrtavaju prirodu naše savremene politike, a samim tim i naših političara.

Stranke i politički pokreti su se zatvorili, postali dovoljni sami sebi, stimulišu i podstiču poltronstvo, nezameranje, nekritičnost i slugeranjstvo i zato nas ne iznenadjuje što su na ogoljenom političkom poprištu ostali prosečni i željni moći, koji svoju političku maštovitost i delotvornost pokazuju samo kada se posle izbora deli osloveni politički plen. Zato i nije slučajno da su u našoj politici golim okom i bez velikog truda može videti hronični i vapijući nedostatak kreativnosti, slobodoumnosti, maštovitosti i stvaralačke energije. Političko polje su premrežili prosečnost, licemerstvo, oportunizam, šićardžijstvo najniže i najprizemnije vrste i sve to kao jasan izraz stanja da su na političkom poprištu, prethodno temeljno očišćenom, ostali prosečni politički tehnolozi i pragmatičari lišeni težnje ali i moći da stvore ili oblikuju plemenite političke ideje ili zastupaju bez pragmatičnih i realpolitičkih kalkulacija načela demokratije i ljudske emancipacije. Prosečnost i nezajažljiva želja za nekontrolisanom i apsolutnom vlašću glavne su odlike naših savremenih političara, kao i potpuna privatizacija u vođenju stranačkih i državnih poslova i samo deklarativno pozivanje na brigu o javnom dobru i zastupanju opštih društvenih interesa. O tome se samo govori u vreme izbornih kampanja, kada se ponavljaju već toliko puta izrečena izborna obećanja koja su samo sastavni deo funkcionisanja izbornog i političkog marketinga. Na političkoj sceni su sada marketinški

preparirani ešaloni mladih stranačkih lavova, koji su u potpunosti shvatili na koji način se dolazi do primamljivih i isplativih pozicija u stranačkoj i državnoj strukturi. Oni se stoga veoma skladno i bez velikih dilema i nedoumica uklapaju u sveopštu i poželjnu prosečnost, važno je jedino da se ne poremeti jednom već uspostavljeni i čvrsto ustanovljeni oligarhijski poredak i nepričekano stranačko jedinstvo, neka vrsta tajnog stranačkog bratstva koje ne opršta ni najmanje ni najbezazlenije iskakanje izvan jasno uhodanog hijerarhijskog reda.

Kao posledica funkcionisanja ovako uspostavljenih oligarhijskih pravila javlja se pogubni antiintelektualizam i to pre svega u našim političkim strankama, a onda se on nesmetano razliva i osvaja naš celokupan politički i društveni život. Koliko je istina postala sastavni deo politike, toliko su intelektualci uspeli da se politički angažuju: društveno su angažovani koliko su angažovani za istinu u društvu, naglašava Đuro Šušnjić u svojim raspravama o odnosu intelektualaca i politike. Zato i ne treba da nas mnogo čudi što u našoj politici nema istaknutih intelektualaca, jer je istina odavno nepoželjan gost u našoj politici i smatra se da je nepotrebni i otežavajući balast i smetnja za ostvarivanje toliko važnih i sudbonosnih pragmatičnih političkih ciljeva i namera. Uplitati još i istinu u svet politike, to danas zvuči tako suvišno i prevaziđeno, kao nepotrebni luksuz i spada u prezrenu utopiju na koju se нико više ne poziva i ne obazire.

Fedor Nikić u tekstu *Naš Savremeni političar* iz 1926. godine je pre više od osam decenija veoma precizno ocrtao karakter naše politike i političara. I toliko decenija posle njegovog teksta teško da bi se nešto moglo dodati njegovim ocenama i konstatacijama. "Ukratko, to nije po shvatanju u nas čovek koji se naročito posvetio radu za opšte državno i narodno dobro, čovek u koga je jače razvijena svest o zajednici od lične svesti i svest o državi od svesti lokalne; koji stvarno u sebi jače oseća za državu i njene potrebe, i koji, najzad, partiju smatra kao jedno od sredstava koje je društvo stvorilo u cilju, da se što bolje zadovolje potrebe naroda i države. U nas se, naprotiv, pod pojmom političar podrazumeva čovek koji je ili kakav stranački funkcijoner, počev od odbornika pa do narodnog poslanika, ili čovek koji se sa puno veštine, lukavosti, često i intriga, dovija situaciju, i ukoliko je veći partijac i demagog, utoliko je veći i bolji političar – jedan pojam, dakle, isuviše primitivan, jednostran, uzak i izopačen.

U nas se u našem građanskom društvu isto od političara ne traži, da ima određene i jasne poglede na spoljnu i unutrašnju politiku zemlje. To niko ne traži od njega. Od njega se samo traži da bude odan i dobar član partije, da za nju što više radi i da joj čini što veće usluge – da bude, dakle, dobar partijac; da ume da dejstvuje na masu, da radi s njome i da je sposoban da je privuče i drži u što većem broju – da bude dakle demagog. Dobar partijac i demagog, to su glavni uslovi i kvalifikacije koje se

od njega traže.” Da li se nakon čitanja ovih stavova Fedora Nikića može govoriti o napredovanju naše politike i razvoju naše demokratije ili se mi krećemo u dobro zaptivenom i zatvorenom stranačkom oligarhijskom kruštu. Na kojim to političkim, idejnim načelnim i moralnim osnovama počiva naša savremena demokratija kada ove ocene dane još pre osam decenija u potpunosti verno odslikavaju našeg savremenog političara i našu savremenu politiku. To je suštinsko i temeljno pitanje savremene demokratije i politike i ono se svakako ne može razmatrati mimo naše političke tradicije ali ni izvan realnih političkih, socijalnih, ekonomskih i kulturno-istorijskih okolnosti. Jedini izlaz i svetla tačka je u činjenici da razvoj demokratije u Srbiji ne zavisi, a nikada nije ni zavisio, samo od stranaka i profesionalnih političara, jer da je to tako bilo još uvek se ne bismo makli iz kaljuge totalitarizma i populizma.

Najvažnije je da je demokratija ipak i pored svih lutanja i odstupanja postala politički ideal koji sledi većina građana Srbije. On nije više sporan i njegov značaj i smisao teško da iko ozbiljan može dovoditi u pitanje. Ostaje otvoreno pitanje koliko je demokratija kao prihvaćeni politički ideal zaista delotvorna i koliko je zbilja postala i deo svakodnevnog života i koliko je čvrsta i temeljna vera naših građana da je demokratija moguća kao delatan i efikasan politički sistem koji neće biti okovan stranačkim i oligarhijskim stegama. Nama upravo nedostaje ta preko potrebna vera u delotvorni politički ideal demokratije, jer se on neprestano hrani i obnavlja upravo tom vezanošću za temeljna načela demokratije i humanističke vrline. Zato je vera u demokratiju danas trajnija i delotvornija upravo van stranačkog života i utemeljena je u htenjima i nastojanjima građana i društva. Ona se često razvija i manifestuje nasuprot strankama, koje se, bez obzira što se deklarišu kao demokratske, upravo javljaju kao stvarna negacija demokratskih ideaala i načela.

Namesto opšte rasparčanosti treba da se pojave snažne ekonomske, socijalne i kulturne organizacije. U našoj zemlji jedini elemenat reda, jedina solidna ustanova, jeste vojska. Nije onda čudno što je njen uticaj na vođenje opštih poslova često presudan. Neka se umnože zemljoradničke zadruge, radnički sindikati, i neka naponi svih tih zajednica budu usred-sređeni i koordinirani i videće se da će sve poći bolje. Naše društvo još takoreći ne postoji i ukoliko postoji, ono je razgrađeno, raspušteno, razbijeno. Zato nam i demokratija nije solidno postavljena. Ovako je o prirodi demokratije u srpskom društvu pisao Dragoljub Jovanović još 1923. godine u tekstu *Socijalna organizacija demokratije*.

I danas je jasno da se na razbijenom i razgrađenom društvenom tlu ne može zasnovati stabilna i delotvorna demokratija. Ona mora biti pre svega solidno utemeljena u strukturama društva, a njeni temelji moraju biti izraz ostvarivanja opštег i javnog dobra, humanističkih vrlina i

ideala i to tako što će nadrastati postojeći partijski politički pragmatizam i njegovu pogubnu oligarhizaciju. Jedina realna nada za trajno i efikasno uspostavljanje demokratije je u stvaranju snažnog društva i njegovih institucija, u afirmisanju i podsticanju kritičkog mišljenja i razvoja delatne javnosti i javnog mnenja, u afirmaciji morala i načelnosti u političkom i društvenom životu, u podsticanju i održavanju vere u demokratske i republikanske ideale i vrline. Bez ostvarivanja najuzornijih idea humanizma i vrlina demokratija ostaje samo prazna ljuštura i jalovi politički projekat na koji se pozivaju i najautoritarniji sistemi.

Milan Konjović – *Kubistička mrtva priroda*, 1922.

Ilija Marković
aforističar, Novi Sad

AFORIZAM KAO POSLEDNJI BEDEM ODBRANE (2)

1.

Istina je na sredini – između dva puta: demokratija je vladavina većine, demagogija – većinom. Međutim, naš problem nismo mi kao mi, već mi kao oni. Mi bez njih ne možemo i da hoćemo. I da nećemo.

Ne bi demokratija bila dovedena u pitanje, da se ono upitalo kuda ovo vodi.

Eksperiment s demokratijom je uspeo. Ništa se nije desilo. Deesilo? Ili, isto to, samo naopako – ništa se desilo. Demokratska energija nije uništена. Jedino je promenila formu, sadržinu i smisao političkog delovanja.

Demokratija je imperativ ovog vremena i onog što ste obećali, a da niste trepnuli. Svevid nije onaj što sve vidi, već koji ugrabi priliku kad svi trepnu.

Kad demokratija padne na niske grane, demagogija je noseća grana razvojne politike. Što znači da svi Srbi ne mogu pod jednu šljivu. Alternativa su dve ili “šipak pun koštica”.

Otkad je peta kolona fenomen prve vrste, junaci petog oktobra jašu na čelu. Ne menjaju se konji, već jahači. Peti, po pravilu, redovno pada na današnji dan. Prvi april je srednja vrednost između dva peta oktobra. Interesne sfere podeljene su na ravne časti: “Dividende et impera.” I Glupi Avgust zna da prvi april i peti oktobar nisu u sukobu interesa. Da nije na sunčanoj strani, ne bi izbledelo sećanje na peti oktobar. Obeležili su ga tako što su ga precrtili. Ko je peti oktobar pisao masnim slovima - ne posti. Ko piše crvenom olovkom, svaki dan mu je praznik.

U toku smo. U jedan te isti oktobar ne možeš dvaput ugaziti. Nije što je bio, niti je ono što je mogao biti. Peti na šesti. Po julijanskom, petog nije ni bilo.

I pored svega, nepopravljivi optimisti su nestrpljivi. Pred svaki peti oktobar očekuju bolje sutra.

2.

Kad se predstava igra iza kulisa, ne vidi se razlika između demokratije i demagogije.

Ne veruj demagogu koji govori istinu!

Ne znamo gde se demokratija više primila: na strani poraženih ili pobeđenih.

Izvedeni su dokazi. Da ne bi otežavali istragu.

Ne možemo gore. Gore su oni koje smo birali.

Kada će izbori, zavisi od izabranih.

Najviše se laže pre izbora i posle izbora.

Niko ne govori o radu. Ne može da dođe do reči.

Da je upola manje ministara, odgovornost bi bila sto posto veća.

Veliki Majstor Igre demonstrirao je vrhunsko umeće. Pokazao mu-mijama kako se gradi piramida vlasti.

Otkad je Muti vlast pomutila pamet, ne prestaje da muti.

Da je parlament cirkus, imali biste šta videti.

Ko prosipa pamet za skupštinskom govornicom, kupi glasove rasu-te po TV kutijama.

Pandorina kutija je preteča televizora.

Dok je čoraka u katodnoj cevi, serijski ubica ubijaće u pojama.

3.

Dokapitalizacija: papa je pomilovao Marksа po glavnici.

Ako društvo preskače periode, na kojim preponama će se zaustaviti?

Vlada povukla završni račun, ali ne i konsekvence.

Kad Vlada potegne činjenice, istina izvuče deblji kraj.

Telefonska sednica Vlade nije održana. Mobilni nisu imali kvorum.

Gde glupost vlada, Vlada je tehnološki višak.

Ako ptičica ne sme iz fotoaparata, slikajte se s grabljivicama.

I Vuk sit i podanici nepismeni.

Ako ne znate gde je, kažite gde nije. Da bismo znali gde smo.

I mi znamo da nije u Srbiji. Ali ne znamo gde je Srbija.

Ako je Srbija na dobrom putu, što će joj evropski?

Rezultat je isti: sabiranjem dva broja dobija se jedan.

Pravda je toliko spora da je pravo čudo što svi predmeti nisu dobi-li noge.

Sve će doći na svoje mesto kad spomenik koji hoda stigne prvi na cilj.

4.

– E?

– U!

Pre dvadeset godina pao je Berlinski zid pod teretom hiljada grafta, jugoslovenski – pod jednim. To je ono vreme kada smo svi bili, pomalo ili podosta, niko i ništa. Ante ante portas, Slobodan unutra. Da je Ante bio slobodan, gde bi nam bio kraj, gde bismo bili mi?! Rekli mu: “Vaša ideja je vrlo zanimljiva. Realizovaćemo je kada sve prođe.” Da se nije desio narod, ne bi se dogodio vođa. Vođa je izazvao udes. Prešao na našu stranu. Pošto nismo znali šta su nacionalni ciljevi, pucali smo na sve strane. Svedoci nam nisu potrebni. Dovoljni smo bili sami sebi.

I posle Tita “Maršal”, i posle sapuna – sapunica. Nema kolektivne krivice naroda. Mi smo izuzetak koji potvrđuje pravilo – nema ni pojedinačne. Tako govore oni koji imaju šta da kažu. Slušaju oni koji nemaju šta da čuju.

Otkad pravila igre nalažu da se pode od centra, mi smo u centru pažnje. Svi nas gledaju popreko. Promenili smo svet. Okrenuli ga protiv sebe. I pored svega, svet od nas traži mnogo. Ne zna da smo nevinii. Polagali smo mnogo na se. To nas je pritiskalo. Ne treba biti previše mudar pa znati da su Srbi uvek u pravu. Srbija na pravom putu, Holandija - na lakat krivini.

I Kosovo i Evropa i Rusija i Kina. Četiri stupca – stupica. Srbija na istoku okreće se zapadu – Rusiji. Amerikanci brane svoje interese na Kosovu, Rusi u Srbiji, Srbi u Hagu. U stvari, Srbija se brani u Hagu, Srbi – u zemlji.

Optimizam se širi na sve strane, a plodovi ubiraju na jednoj: Veni, vidi, vici vize! Vidi i Prelazni trgovinski sporazum! Neki zakeraju da put u Evropu nema upotrebnu dozvolu, pa nude rešenje: da se pripremi obilaznica. Previđaju da se ne može zaobići istinu a da se ne skrene sa evropskog puta.

Ne i ne! Ne mogu svi Srbi u Evropu. Mora neko da čuva kuću.

Milan Konjović – *Blagovesti*, 1986.

DOSIJE

Jovica Trkulja

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

REHABILITACIJA POLITIČKIH OSUĐENIKA I KAŽNJENIKA U SRBIJI (4)

U pravnom savladavanju autoritarne prošlosti jedan od važnih koraka je rehabilitacija političkih osuđenika i kažnjenika. Taj korak je veoma težak i bolan jer su tokom poluvekovne autoritarne vladavine i nepravne države mnogobrojna lica bila osuđivana mimo važećih pavnih normi, ili na osnovu neprimerenih i necivilizacijskih propisa. Zapravo, osnov kažnjavanja bila je politika partijske države i njena rigidna ideologija. Time je žrtvama političke represije naneta velika nepravda, a društvu istorijska sramota.

Zakon o političkoj rehabilitaciji i prateći zakoni koji treba da označe raskid sa praksom kršenja ljudskih prava u prošlosti odavno su postali stvarnost u drugim državama u tranziciji iz autoritarnog u demokratski poredak. Nakon sloma autoritarnih režima, većina zemalja u tranziciji (Mađarska 1989, DDR 1990, Češka i Ruska Federacija 1991, nešto kasnije Poljska, Slovačka, Rumunija, Bugarska, Hrvatska, Makedonija i Slovenija) su uspostavljanjem mehanizama vladavine prva i pravne države uspele da prevaziđu ovu istorijsku sramotu. One su, između ostalog, otvorile procese moralne, političke, pravne i ekonomске rehabilitacije.

U Srbiji je tek šest godina posle pada Miloševićevog autoritarnog režima uspostavljen društveni konsenzus u pogledu donošenja Zakona o rehabilitaciji žrtava političke represije. Naime, Narodna skupština Republike Srbije donela je 17. aprila 2006. godine Zakon o rehabilitaciji (Službeni glasnik, broj 33/2006). Nažalost, on nije bio praćen donošenjem nužnih tzv. restitucionih zakona i propisa (Zakona o dosjeima tajnih službi, Zakona o denacionalizaciji i sl.), tako da je srpski Zakon o rehabilitaciji izneverio velike nade i očekivanja kako žrtava političke represije, tako i stručne i šire javnosti. Reč je o Zakonu koji daje žrtvi političke represije pravo samo na to da se presuda proglaši ništavom i žrtva smatra neosuđivanom, a kada je kažnjena bez odluke, da se utvrди da je bila žrtva iz političkih razloga.

Očigledno je da srpski zakonodavac u vreme donošenja Zakona o rehabilitaciji nije imao, niti danas ima, izgrađen stav o načinu na koji će pristupiti zakonsokom regulisanju prava na obeštećenje žrtava političke represije. Stoga se on opredelio za pravnu rehabilitaciju u užem smislu, izostavivši potpuno pravnu rehabilitaciju u širem smislu u vidu vraćanja naplaćene kazne, konfiskovane imovine, obeštećivanja za narušeno zdravlje ili prekinutu karijeru, priznavanja u radni staž vremena provedenog u zatvoru i dr. Ove slabosti Zakona o rehabilitaciji su otežale, ali nisu onemogućile njegovu primenu. Zahvaljujući većini nadležnih okružnih sudova na čelu sa Vrhovnim sudom Srbije, Zakon se relativno uspešno primenjuje.

Redakcija časopisa Hereticus nastavlja da prati procese rehabilitacije političkih osuđenika i kažnenika u Srbiji i da objavljuje pojedina dokumenta iz sudskih spisa koja imaju širi, principijelan značaj za kritičko preispitivanje naše autoritarne prošlosti.

U ovom broju objavljujemo prvo sporove koji su se poslednjih meseci vodili na stranicama lista Politika oko pitanja "Rehabilitacija – kako, zašto?" Nakon toga, objavljujemo relevantnu dokumentaciju u vezi sa rehabilitacijom književnika Dragoslava Mihailovića.

Milan Konjović – *Razboj*, 1955.

SPOROVI OKO REHABILITACIJE

Redakcija lista *Politika* je u rubrici “Šta da se radi?” u periodu od 9. do 31. oktobra 2009. godine objavila više priloga, odgovora na pitanje “Rehabilitacija – kako, zašto”. U ovom broju objavljujemo priloge dr Čedomira Antića, generala Svetozara Ora, Srđana Cvetkovića i akademika Mihaila Markovića.

REHABILITACIJA

Tiko – u javnosti samo onda kada dodirne neku poznatiju istorijsku lichenost; sporo – u skladu sa idealima našeg sudska koje veruje da je presuda nezavisna samo kada poumiru zainteresovani bilo da su oštećeni ili uticajni; u Srbiji teče proces rehabilitacije.

Država nije zainteresovana za ovu temu. Na šinama kontinuiteta “Druge republike” uspostavljene 1990. godine, uvereni da budućnost države mogu utemeljiti na svim tradicijama iz prošlosti baš kao što se na izborima obraćaju biračima svih stranaka, izračunavši da rehabilitacija ništa ne donosi, ali bi mogla da košta, prvi ljudi srpske države nastoje da se o njoj javno ne oglašavaju. Iz inostranstva podsticani nevladin sektor upotrebljava rehabilitaciju, proces koji se odvijao u većini istočnoevropskih država, kao nastavak medijskih operacija odavno završenih ratova protiv Srbije. Dakle, rehabilitacija bivših vođa JVO ili prvaka Nedićeve uprave, otvara, za razliku od nekih drugih istočnoevropskih primera, sasvim savremena pitanja. Mnogi među ovim kritičarima u rehabilitaciji vide nastavak jedne ideološke loze koja u prošlost seže na jednoj strani od Miloševića, Garašanina do cara Dušana a na drugoj do Adolfa Hitlera i, naravno, Lucifera. Ipak, stari reformisani SPS uzeo je učešća u tom novom, sada zajedničkom, ratu protiv prošlosti. Dragiša Cvetković tako je ispaо ideološki rodonačelnik nasilja na Beogradskim ulicama...

Rehabilitacija je veoma osetljivo i važno pitanje koje se vrlo mnogo tiče srpskog društva i njegove budućnosti. Zločini komunističkog režima krajem Drugog svetskog rata i posleratne nepravedne osude deo su nasleda koje opterećuju našu javnost i svakako je vrlo uticalo na našu istoriju prethodnih decenija. Ovde nije reč o zločinima i nepravdama koji su, kako se neprekidno ponavlja, “činjeni u naše ime”. Zna se da je u ovim slučaju odgovorna država. Država koja često i nedvosmisleno baštini kontinuitet iz 1945. godine. Revolucionarna pravda nije samo vršena u ime borbe protiv fašizma i kao odmazda za nesumnjive zločine učinjene za vreme okupacije ili građanskog rata. Presude koje su donošene posle 1944. godine bile su utemeljene i na uverenju o revolucionarnom trijumfom novog sveta koji je, logično, imao da uništi stari. Taj novi svet odrekao se, međutim, svoje ideologije već 1949. i 1950. godine. Upravo je evolucija tog režima, ta-

ko spremnog da se menja kako bi opstao, odredila istoriju naše zemlje u drugoj polovini 20. veka.

Od demokratskih vlasti je trebalo očekivati da još početkom ove decenije ponište presude ratnih i poratnih sudova koje nisu bile pravno valjane. Takve presude su veoma brojne. U onim slučajevima gde postoje dokazi ili sumnja u počinjene zločine ili kolaboraciju trebalo je obnoviti procese. Dakle, ideja rehabilitacije ne treba da bude nastavak Drugog svetskog rata ili deo savremene političke borbe. Ona treba da bude svedočanstvo da je država pošla putem legalnosti. Tekovine antifašističke borbe ne bi mogle da budu ugrožene zbog takve rešenosti. Argumenti koji rehabilitaciju povezuju sa "fašizacijom" Srbije nisu ispravni, niti ih često iznose sa dobrom namerom. Reč je o društvu sa najslabijim fašističkim tradicijama na Balkanu. Ljotićev JNP Zbor nikada nije uspeo da osvoji više od 2% glasova. Ideološko određenje Nedićeve vlasti i njegova saradnja sa okupatorom nisu sporni, ipak razlog i vreme njegovog opredeljenja, opseg vlasti i nesamostalnost delovanja pokazuju da je reč o primeru koji se i pored svih nastojanja ne da poređiti sa Antoneskuom, Colakogluom ili Hortijem, a da ne spominjemo Pavelića.

Antifašizam je nesumnjivo veliko i važno nasleđe savremene Srbije. Borbe jedinaca NOV-a, verovatno najveće gerile u Evropi, ostaće upamćene po svom opsegu i velikoj rodoljubivoj žrtvi čitave jedne generacije. Ostaje i istina da je u prvoj ratnoj godini poginulo oko 37,000 stanovnika okupirane Srbije i 200 nemackih vojnika. Reč je o proporciji koju verovatno poznaju samo kolonijalni ratovi u Africi. Krvavo i mukotrplno ratovanje, koje je za narode Jugoslavije bilo više etnički i građanski nego oslobođilački rat, nije zaustavljeni ni posle oslobođenja kada je u prvim mesecima slobode ubijeno najmanje šest hiljada stanovnika Beograda i oko 70,000 građana Srbije. Pojedini današnji, navodno demokratski i građanski, intelektualci potekli iz krila komunističkog režima spominju primer posleratne pravde u Francuskoj. U ovoj državi višestruko brojnijeg stanovništva, pred narodom i državnom osvetom palo svega nešto više od 7.000 osoba.

Ukratko, vreme za rehabilitaciju je odavno došlo, samo je pitanje da li smo mi za to novo doba spremni.

Politika, 9. oktobar 2009.

Čedomir Antić
Balkanološki institut, Beograd

ČETNICI I PARTIZANI SE NE MOGU IZJEDNAČAVATI

Društvo za istinu o NOB i Jugoslaviji nastalo je 4. oktobra 1991. kao reakcija na eskalaciju ratnog krvoproljeća oko Dubrovnika. Mi smo smatrali, i danas smatramo, da je Narodnooslobodilačka borba najveća prekretnica i najveća pobeda u istoriji jugoslovenskih naroda. Jugoslovenskim komunistima je pripala čast da budu na čelu te borbe i pobjede. A njen rezultat bila je sloboda i slobodna država – federacija. Avnojska Jugoslavija je devedesetih godina razbijena, ali jugoslovenska ideja nije uništena, niti je uništena želja jugoslovenskih naroda da

žive u miru i dobrosusedstvu. Dakle, ne moramo da budemo u istoj državi, ali nemamo nijedan razlog da se mrzimo i da medusobno ratujemo.

Kad je reč o rehabilitaciji (reviziji istorije) ukazujem na neke činjenice: Prvo, nikome danas u svetu, a pogotovo pobedničkoj antifašističkoj koaliciji, ne pada na pamet da rehabilituje Hitlera, Geringa, Jodla i druge. Jer oni su krenuli u osvajanje sveta. Taj rat je doneo čovečanstvu 52 miliona žrtava. Drugo, ono što je Hitler bio za svet, kod nas su bili "Hitlerčići". Kome pada na pamet da rehabilituje politiku Hitlera u Srbiji, Hrvatskoj itd. Zato je čitava akcija oko rehabilitacije vodećih kvislinga i kolaboracije najveće zlo za narode na JU prostorima. Treće, rehabilitacija je poželjna, ali može biti i destruktivna, kada poseže, kao sada za nemogućim – za promenom istorije. Kada je u pitanju Srbija, pokrenute rehabilitacije potpuno su antisrpske. Zar može biti u interesu Srbije rehabilitacija izdajnika koji predstavljaju njenje naličje iz Drugog svetskog rata. Jer Nedić je tipično naličje Srbije. Nedić je održavao red i mir u Srbiji po volji Nemaca da bi oni lakše ratovali na drugim frontovima. Ili kakav Srbija ima interes da rehabilituje Ljotića i Dražu. Jer Draža je tipičan prevarant onoga vremena. Stalno je obećavao udar na okupatora "kada dođe vreme", a to vreme nikada nije došlo. Hteo je da dođe na vlast uz pomoć bilo koga. Zato je i tražio saveznike. Prvi saveznici su mu bili okupatori. Verovao je da će pomoći njih uništiti NOP.

Deo srpskog naroda Draža je četiri godine obmanjivao uveravajući ga kako će se desiti nešto veliko kada dođe "pravi momenat". Čak ni za oslobođenje Beograda, 20. oktobra 1944. godine nije opalio ni metak, već je uz pomoć Nemaca izvukao četnički avalski korpus ispod Avale i odveo ga do Kraljeva, pa su odatle nastavili povlačenje dolinom Zapadne Morave sa Nemcima, koji su se povlačili iz Grčke. Jedni su išli jednom stranom puta, drugi drugom.

I onda, kad su se izvukli preko Drine i kad su mogli da udare nož u leđa Nemcima na Sremskom frontu, oni su celu zimu '44/45. zimovali na Trebavi zaštićeni rekama i neuznemiravani od ustaša i Nemaca. Sve nemačke kolone su išle ka Sremskom frontu, ali četnici ni kamenčić nisu bacili, a kamoli zapucali u tom pravcu.

Sad se postavlja pitanje da li treba rehabilitovati one koji su uz vinovnike nedužni, bez suđenja, stradali. To nije sporno, treba ih rehabilitovati. To su pojedinci. Ali problem je u tome što Srbija rehabilituje kvislinške vođe i preko njih i pokrete.

Takva politika samo obnavlja ranije tenzije i mržnju. U tome se ide toliko daleko da neke vladajuće i opozicione snage u Beogradu brišu najveće simbole antifašizma, kao što je Bulevar AVNOJ-a. Taj AVNOJ bio je jedini antifašistički parlament u porobljenoj Evropi koji ni Hitler nije uspeo da uništi, a poništite su ga ovovremene vlasti.

Četnici i partizani ne mogu se izjednačavati. Jer svi oni koji su bili na četničkoj strani a prišli su tokom rata partizanima – bili su prihvaćeni kao borci NOR-a. Neki su postali i nosioci Spomenice 1941. i narodni heroji. Ali oni četnici, koji nisu čak ni kralja hteli poslušati kad im je naredio 1944. godine da se stave pod komandu maršala Tita sami su izabrali da budu kvislinzi i otpadnici. To je njihov izbor.

Ako je, dakle, bilo grešaka prema pojedincima, njih treba ispravljati, ali grešaka u karakteru Titovog NOP-a nije bilo, o čemu govore i borbe za oslobođenje Beograda. Nemci su tada pomogli četnicima da se izvuku iz grada. A u bici za oslobođenje zajedno su se tukli Rusi sa Urala i partizani iz svih krajeva zemlje. Za oslobođenje Beograda palo je oko 5.000 boraca NOV-a i crvenoarmejaca, ali nijedan četnik Draže Mihailovića.

Politika, 13. oktobar 2009.

Svetozar Oro

General JNA u penziji, predsednik
Društva za istinu o NOB-u i Jugoslaviji

I LOŠ ZAKON BOLJI JE NI OD KAKVOG

Suočavanje sa autoritarnim i totalitarnim nasleđem u Srbiji poprilično kasni u odnosu na mnoge bivše komunističke zemlje. Od četiri mera, kojima bi se udarili temelji zdravom demokratskom društvu – otvaranje arhiva, lustracija, rehabilitacija i restitucija – koje je sprovodila većina zemalja sa komunističkim nasleđem, u Srbiji se sprovodi samo jedna i to sporo i polovično.

Devet godina posle 5. oktobra, u Srbiji danas nisu dostupni ni civilni ni vojni dosijeji tajne policije, kao ni važniji dokumenti iz arhiva ovih službi. Takođe, Zakon o lustraciji, donet pred kraj prve demokratske vlade, ostao je mrtvo slovo na papiru. Jedino se primenjuje Zakon o rehabilitaciji, usvojen 17. aprila 2006, dok je zakon o restituciji u nacrtu.

Zakon o rehabilitaciji ima niz manjkavosti. Od toga da ne predviđa dve strane u postupku, ne obezbeđuje automatsku restituciju i obeštećenje lica (odlaže je do donošenja zakona) itd. Ipak ima jednu dobru osobinu – jedina je mera tranzicione pravde koja se kako-tako primenjuje.

Jos krajem osamdesetih počela je istorijska i društvena rehabilitacija nekih kategorija žrtava (najpre ibeovci, zatim kulaci, potom pripadnici građanske opozicije...) da bi danas uveliko odmakla. Za razliku od ove pravna rehabilitacija teče sporo iz više razloga, od kojih bih izdvojio ogromnu vremensku distancu, fizičko nepostojanje, nevericu ili nezainteresovanost potomaka (ne donosi korist?). S druge strane, tu je već poslovična sporost i neefikasnost većine sudova u Srbiji. Do sada je, po ovom zakonu za tri i po godine rehabilitovano svega nešto manje od hiljadu osoba uz više od 1.500 zahteva. Pri tom, proces rehabilitacije u praksi teče nejednakom brzinom i zavisi mahom od volje i raspoloženja pojedinih suda, kao i od socijalno-političkog miljea u kojem sud dela. Tako je Okružni sud u Beogradu do sada primio oko 800 zahteva, a rešen je 431 slučaj. Okružni sud u Šapcu (zapravo samo sudija Gojko Lazarev) rehabilitovao je oko 130 osoba. Rehabilitacije se sprovode dosta ažurno u Valjevu, Nišu, Požarevcu i još ponegde, dok pojedini sudovi u Zaječaru, Leskovcu i drugde imaju simboličan broj rešenja. Beogradski i šabački sud su tako zajedno rehabilitovali skoro 60 odsto svih rehabilitovanih. Broj rehabilitovanih u odnosu na broj zahteva u šabačkom doseže 100 odsto, a u beogradskom sudu oko 45 odsto, dok je u ostalim neuporedivo manji. Stoga nije redak slučaj da se lica sa teritorija gde se rehabilitacija odgovlači snalaže na taj način što prijave mesto boravka na teritoriji ažurnijeg sudsije.

Od početka 2008. do danas podneto je samo nešto više od 500 zahteva (200 u Beogradu), a rešeno oko 450 (180 u Beogradu). Od 2006. ukupno je dakle 800 rešenih slučajeva (431 u Beogradu) uz znatno smanjenje broja novih zahteva (sa oko 500 godišnje na manje od 300 u poslednje dve godine). Broj rešenih slučajeva porastao je sa 170 na više od oko 250 godišnje, kao posledica i veće medijske frekventnosti ove teme. Može se proceniti da će se proces rehabilitacije u Srbiji okončati za dve-tri godine rehabilitacijom ne mnogo više od 2.000 žrtava.

Cela priča oko rehabilitacije u javnosti se zapravo svodi uglavnom na kontroverzu o rehabilitovanju najjetabiranih antikomunističkih i kolaboracionističkih lidera. To su Slobodan Jovanović i Dragiša Cvetković, koji su rehabilitovani, zatim Draža Mihailović čija se rehabilitacija očekuje i Milan Nedić do čije rehabilitacije najverovatnije neće ni doći. Tu treba dodati i rehabilitaciju dvojice žandara koje je 7. jula 1941., na vašaru u Beloj Crkvi, likvidirao Žikica Jovanović Španac, koja ne bi bila toliko sporna da taj događaj slučajno kasnije nije proglašen danom ustanka u Srbiji. Ostali, poput Dragoljuba Jovanovića, Momčila Ninčića, Žanke Stokić, Borislava Pekića, Dragoslava Mihailovića i mnogih drugih manje spornih prošli su u javnosti gotovo nezapaženo.

S obzirom na to da se broj likvidiranih bez suda u Srbiji (uglavnom 1944–1945) meri desetinama hiljada, uz više od 50.000 osuđenih od 1945. do 1985. kao i desetine hiljada kažnjениh administrativnom kaznom, broj ukupno rehabilitovanih jedva da može dostići jedan procenat od svih političkih stradalnika. Stoga je značaj ovog zakona danas pre svega simboličan tj. ima za cilj zvaničnu osudu nasilja bivšeg totalitarnog režima nad građanima. Nameće se zaključak da bi možda bilo celishodnije i pravednije prema mnogim žrtvama koje nisu mogle i ne mogu da dočekaju i ostvare pravdu da država i u skladu sa preporukama Saveta Evrope kolektivno rehabilituje određene kategorije žrtava ideološko-političkog progona (npr. sve kažnjene bez sudskog postupka, osuđene zbog verbalnog delikta, ibeovce, kulake...). Konačno, pored političke rehabilitacije, država bi mogla na kraju da u skladu sa istim preporukama donese i deklaraciju o osudi komunističkog režima kao nedemokratskog i odgovornog za masovno kršenje ljudskih prava posle 1945. koja bi možda imala veće dejstvo nego sve pojedinačne rehabilitacije zajedno.

Politika, 14. oktobar 2009.

Srđan Cvetković

Institut za savremenu istoriju, Beograd

SMISAO REHABILITACIJE – IDEOLOŠKO PREKRAJANJE ISTORIJE

Postoji suštinska razlika između ideološke i naučne ocene istorijskih ličnosti i događaja. Četnici i partizani su imali svoje verzije zbivanja u Jugoslaviji u toku Drugog svetskog rata. Prvu je u početku plasirao Radio London, drugu – Radio “Slobodna Jugoslavija”.

Postoji, međutim, nešto što se zove istorijska istina, koja se utvrđuje na osnovu objektivnih istorijskih činjenica i arhivskih dokumenata od kojih se mnogi

nalaze u velikim svetskim bibliotekama, kao što je na primer Kongresna biblioteka u Vašingtonu i Huverova biblioteka na Stanford univerzitetu u Palo Altou u Kaliforniji. Tamo se nalazi celokupna zaplenjena nemačka ratna arhiva, arhiva četničkog pokreta i londonske vlade, kao i zaplenjeni dokumenti Narodno-oslobodilačke vojske. Postoje, zatim, izveštaji stranih posmatrača koji su boravili u vrhovnim štabovima Mihajlovića i Broza, na osnovu kojih su vlade Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država, pre svega Ruzvelt i Čerčil, odredivali svoj stav prema četnicima i partizanima. U početku, dok je jedini izvor njihovih informacija bila telegrafska veza s Dražom Mihajlovićem, njihov stav je bio veoma blagognaklon prema njemu. Kada su počeli da pristižu izveštaji njihovih obaveštajaca i ljudi od najvećeg poverenja (Randov Čerčil i Ficroj Meklin) on se postepeno menjao. U toku 1942. godine i 1943. više nije moglo biti nikakve sumnje da se "jugoslovenska vojska u otadžbini" u stvari ne bori protiv nemačkog i italijanskog okupatora, već protiv Narodnooslobodilačke vojske. Nije se moglo sakriti da se Draža Mihajlović već 11. oktobra 1941, u selu Divci sastao s nemačkim oficirima i ponudio im borbu protiv komunista i održanje na "mirne okupacije" u celoj Srbiji. Nije se ni pokušavalo da se sakrije otvorena saradnja četničkih komandanata u Crnoj Gori, s italijanskim okupatorom. Nije se moglo sakriti masovno učešće četnika na nemačkoj strani u bici na Neretvi. Što je rat duže trajao dolazilo je do sve većeg sukoba između izaslanika zapadnih saveznika i Draže Mihajlovića. Oni su zahtevali akcije protiv okupatora da bi se nastavilo sa slanjem oružja, municije i druge pomoći. Draža je zahtevao oružje "da bi mogao da vodi te akcije". Završilo se time da je lično Čerčil zahtevao od kralja Petra Drugog da smeni ministra odbrane, Mihajlovića i da pozove sve Jugoslovene da priđu narodnooslobodilačkoj vojsци. Ovaj je to i učinio 24. avgusta i 12. septembra 1944. godine.

Pristalice rehabilitacije smatraju to "izdajom". To je vrlo originalan način mišljenja. Dakle, izdaju ne čini onaj koji sarađuje s okupatorom, nego onaj koji to osuđuje – u ovom slučaju: Čerčil, Ruzvelt i kralj Petar Drugi!

Njihovi glavni argumenti su: da se u Jugoslaviji vodio građanski rat, da su četnici spasavali američke avijatičare i da je Truman posthumno odlikovao Dražu. To su jako slabi argumenti. Oružani sukob dve ideološki sprotostavljenе strane desio se u kontekstu okupacije. Jedna strana se, pre svega, borila protiv okupatora, a druga je sve učinila da je uništi, i time pomagala okupatoru. To je istorijska istina koju bi mogle da opovrgnu samo neke dosad nepoznate činjenice (koje se u dosadašnjih 60 godina nisu pojavile). Trumanovo zakasnelo odlikovanje Mihajlovića nije takva nova činjenica. U uslovima hladnog rata Amerikanci su, iz pragmatičnih razloga, davali odlikovanja i Hitlerovim nacistima. Truman je prosto zauzeo istu onu ostračenu ideošku poziciju koju je imao i Mihajlović (a nije imao Ruzvelt).

Što se tiče spasavanja avijatičara, nije sporno da su Dražini ljudi subjektivno bili pro-zapadno orijentisani. Ali, da bi se to zvalo "drugim antifašističkim pokretom", nedostajala su dela, pre svega, nedostajale su Dražine naredbe za napad na Nemce. Tako je bilo ne samo u početku kada su nacisti vršili užasne represalije, već i kasnije kada su uveliko gubili rat, i kada je već, nesumnjivo, došao onaj momenat na koji su sve vreme čekali.

Podjednako su slabi argumenti koji se ističu u prilog rehabilitacije žandarma ubijenih 7. jula 1941. godine, u prilog predsednika srpske vlade pod okupacijom, Milana Nedića i odnedavno u prilog predratnog predsednika vlade, Dragiša Cvetkovića.

Žandarmi nisu čuvali red kao organi tada nepostojeće države Srbije, već kao organi okupatorske vlasti.

Što se tiče Nedića, on je već pre rata bio smenjen s položaja zbog svoje pro-nemačke orijentacije. Pod okupacijom je formirao oružanu organizaciju (srpska državna straža) radi suzbijanja borbe za slobodu svog naroda. Da ne spominjemo desetine hiljada ljudi koje je njegova policija (na čelu s upravnikom logora, zloglasnim Vujkovićem) pobilala u Jajincima.

Najzad, Dragiša Cvetković je odgovoran što je potpisao Trojni pakt s fašistima 25. marta 1941. godine. Kažu, da je on to morao da uradi po želji princa Pavla. Razume se, mogao je to da odbije i podnese ostavku. Ne treba zaboraviti časnog Mađara, grofa Telekija, koji je odbio da napadne Jugoslaviju 6. aprila 1941. i radije izvršio samoubistvo.

Očiglednim krivotvorenjem istorije naše pristalice serije rehabilitacija, svesno ili nesvesno, teže da unište moralne temelje na kojima počiva identitet našeg naroda.

Politika, 15. oktobar 2009.

Mihailo Marković, akademik

Milan Konjović – *Dva ratnika na konju*, 1986. (detalj)

REHABILITACIJA DRAGOSLAVA MIHAJLOVIĆA

Dragoslav Mihailović je rođen u Ćupriji 1930. godine gde je završio osnovnu školu i gimnaziju. Njegovo školovanje je prekinuto jer je 17. septembra 1950. godine uhapšen. Naime, rešenjem sreskog javnog tužilaštva u Ćupriji otvorena je istraga i naređen istražni zatvor Dragoslavu Mihailoviću zbog osnovane sumnje da je bio povezan sa neprijateljskom grupom informbirovaca u Ćupriji. Pet meseci kasnije, 24. februara 1951. godine Narodni odbor drugog reona grada Beograda – Komisija za prekršaje donela je rešenje kojim je “oglašen odgovornim da je izvršio prekršaj javnog reda i mira iz čl. 2 tač. 6 Zakona o prekršaju protiv javnog reda i mira NR Srbije i kažnjen lišenjem slobode u trajanju od jedan mesec, te na osnovu čl. 6 istog zakona u cilju prevaspitanja upućen na društveno-koristan rad u trajanju od petnaest meseci, a ovo stoga što je bio povezan sa neprijateljskom grupom informbirovaca u Ćupriji i u zajednici sa njima rovario, agitovao i aktivno radio protiv državnog i partijskog rukovodstva FNRJ”.

Po izlasku iz zatvora posvetio se književnom i publicističkom radu. U zbirci pripovedaka *Frede, laku noć* i romanu *Kad su cvetale tikve* sublimirao je svoja tragična iskustva i utemeljio “prozu novog stila” u savremenoj srpskoj književnosti. U romanu *Petrijin venac* i zbirkama pripovedaka *Uhvati zvezdu padalicu*, *Lov na stenice*, *Jalova jesen* i dr. otvorio je zabranjene teme i opisao život ljudi sa periferije i margine života. Posebno mesto u njegovom opusu imaju knjige u kojima je opisao svoje logorsko i golotočko iskustvo: romani *Zlotvori*, *Goli otok*, ogledi i članci *Crveno i plavo* i besede *Vreme za povratak*. Jedan je od osnivača Odbora za odbranu slobode misli i izražavanja i dosledni borac za ljudska prava u Srbiji. Član je Srpske akademije nauka i umetnosti i Udruženja književnika Srbije.

Dragoslav Mihailović je jedan od najznačajnijih i najdoslednijih boraca za rehabilitaciju političkih osuđenika i kažnenika u Jugoslaviji i Srbiji. Više od tri decenije on istrajava u borbi da se i kod nas uspostavi vladavina prava i otvore procesi moralne, političke, pravne i ekonomske rehabilitacije; da se i u Srbiji otklone različiti oblici neprava, svojstveni autoritarnom komunističkom režimu, čije recidive imamo do danas: političko zakonodavstvo, političko pravosuđe i kažnjavanje van ikakvog uređenog postupka. Za te ciljeve Mihailović se borio kao član Odbora za odbranu slobode misli i izražavanja, Udruženja “Goli otok” za Srbiju, SANU,

Udruženja književnika Srbije, ali i snagom svoje pisane reči individualnim stavom i inicijativom. Zahvaljujući njemu jugoslovenska i svetska javnost je na autentični potresan način saznala istinu o stradanju golotočana i grubom kršenju ljudskih prava u komunističkoj Jugoslaviji.

PREDLOG ZA OSNIVANJE ODBORA ZA GOLI OTOK

Predlažem Srpskoj akademiji nauka i umetnosti da osnuje posebnu istraživačku grupu za proučavanje specifičnog posleratnog terora započetog 1948. godine, čiji je povod bila rezolucija Informacionog biroa “O stanju u Komunističkoj partiji Jugoslavije”. Ova istraživačka grupa imala bi naziv odbor za Goli otok.

Navešću neka obeležja tih događaja, iako su ona donekle već poznata.

1. Ovaj specifični teror u Jugoslaviji, sa više faza različitog intenziteta, traje od 1948. godine do kraja devete decenije XX veka. On je imao neposrednu namjeru da uništi protivnike političkog režima u krilu sopstvene partije. Trajni mu je cilj, pak, bio mnogo širi – da uvede i održava vladavinu opštег straha kako bi se obezbedila pokornost svih građana novoj političkoj oligarhiji.

Stoga teror čiji je povod bila Rezolucija Informbiroa od 1948. godine na izvestan način predstavlja nastavak obračuna s prethodnim protivnicima i neistočnjenicima. Tako je, od 1944. godine, progona najpre bila izložena građanska opozicija, a zatim i seljački stalež. U oba ta slučaja prvostepena namera je bila da se neutrališe svaki otpor, a drugostepena da se i jednima i drugima, u interesu proleterske revolucije, oduzme imovina.

Ovi prethodni progoni nisu 1948. godine sasvim prestali nego su samo ublaženi i donekle izmenjeni, tako da se može reći da su, zapravo, zamjenjeni drugim progonima. Upravo ta zamena objekta terora poslužiće političkoj oligarhiji kao argument pred svetskom javnošću za tvrdjenje o promeni sistema u smislu demokratije. Ono će biti utoliko ubedljivije što je jedan broj novih progonjenika, u redovima vladajuće partije, zaista učestvovao u progonima prethodnih grupa.

Teror započet 1948. godine predstavlja, isto tako, samo fazu u progonima nazvanim u istorijama komunističkih partija partijskim čistkama. Njih je u jugoslovenskoj komunističkoj partiji bilo četiri. Sem u četvrtoj, koja je počela u Hrvatskoj da bi zatim, sa svom oštrinom, prešla u Srbiju, upadljiva osobina svih partijskih čistki u Jugoslaviji jeste da su najvećim delom bile uperene protiv srpskih komunista. Događaji započeti 1948. godine, s ovog stanovišta, mogu se nazvati drugom ili velikom partijskom čistkom. Pre nje, otprilike od 1935. do 1945. godine, sprovedena je prva, protiv tzv. siminovaca i trockista. Posle nje, počev od 1966, izvedena je treća, protiv tzv. rankovićevaca. Najzad, od 1971, u četvrtoj, proganjani su tzv. partijski liberali i nacionalisti.

2. Od 1948. godine, pod tadašnjim novim političkim protivnicima režim je podrazumevao, pre svega, članove vladajuće partije, i, donekle, organizacija

pod njenim nadzorom, i aktiviste ratnog partizanskog pokreta, pomoću kojih je izvedena revolucija i, u ime socijalizma, osvojena vlast. Sukob je izbio oko sredstava, načina i puteva delovanja u društvu, iako su sukobljene strane imale isti politički cilj i isto ideološko polazište.

3. Izazvan pozivom vladajuće partije na raspravu i izjašnjavanje o Rezoluciji Informbiroa, progon je obuhvatio i političke neistomišljenike čija je jedina "krivica" bila u tome što su izražavali kritičko mišljenje o nastalom unutarpartijskom sporu.

4. Budući da je vladajuća partija do 1943. godine predstavljala sekciju Komunističke internacionale, a od 1947. članicu Informacionog biroa komunističkih i radničkih partija, koji je 1948. i objavio rezoluciju "O stanju u Komunističkoj partiji Jugoslavije", sukob je proširen na gotovo čitav međunarodni komunistički pokret i neke radničke partije, a i na sindikalne i druge organizacije koje su bile pod njihovim nadzorom.

5. Mnoge radničke i komunističke partije, predvođene boljševičkom partijom i Sovjetskim Savezom kao državom, bile su na vlasti u svojim zemljama. Stoga je sukob uskoro dobio međudržavni karakter. Tako su se, u uslovima hladnog rata i formiranja najpre političkih, a zatim i vojnih blokova, u unutrašnjim jugoslovenskim sukobima ispoljili različiti spoljni interesi. Još i danas nije dovoljno istraženo iz kojih razloga i na koje načine su se ti međunarodni interesi u kritično vreme ispoljavali na tlu Jugoslavije.

6. U takvim okolnostima, dve politički sukobljene strane u Jugoslaviji, ona u vladajućoj partiji i ona izvan nje, prenele su svoj sukob i na područje državne vlasti i političkog režima, oličenog u partijskoj oligarhiji. Uzajamno su se optuživale za nacionalnu i klasnu izdaju. Pri tom su i jedna i druga tvrdile da se bore za čuvanje tekovina ratne narodnooslobodilačke borbe i ustava zemlje od 1946. godine.

Tada je započeo teror izuzetne žestine, s nekim genocidnim osobinama. Da bi se odbranila vlast postojećeg režima i njegove oligarhije, kao trenutan cilj, i u društvo uvela vladavina straha, kao trajna namerna, ovaj teror je imao svoje specifičnosti. Njih treba istraživati primenom naučnih metoda.

Između ostalog, treba ispitati i validnost više dosad usvojenih istorijskih zaključaka.

1. Iako ima i neke genocidne osobine, ovaj teror se razlikuje od nacionalnih i verskih genocida, jer se sve kiše širi van inkriminisanih političkih grupa protivnika i neistomišljenika. Samo u logorima bio je zatočen izvestan broj nekomunista po ubeđenju. Na osnovi u istoriji poznatih metoda stvaranja tzv. žrtvenih jaraca, bira se, nekad namerno, nekad stihijno, velika masa ljudi za žrtve. Vremenom, broj tih nevinih terorisanih građana postepeno se uvećava, tako da na kraju znatno prevazilazi broj stvarnih protivnika i neistomišljenika koji su bili pod početnim udarom.

2. Teroristički postupci vlasti postupno obuhvataju ne samo članove uže i šire porodice i rodbine zatvorenika već i njihove prijatelje, poznanike i susede, kolege na radnom mestu, a kasnije i njihove potomke.

3. Užasan teror nalik na onaj ratni nacistički sprovodi se nad zatočenicima zatvorenim u mreži koncentracionih logora, a delimično i u posebnim odeljenjima zatvora i robijašnica, čiji simbol predstavlja logor na Golom otoku u severnom delu Jadranskog mora. Zbog toga je javnost ove ljude nazvala goloootičkim žrtvama. Organizacija i unutrašnja samouprava, totalna špijunaža iznuđena psihozom straha i hijerarhijski sistem "kapoa", odnosno sobnih starešina, prinudno uzajamno premlaćivanje i telesno i duševno mučenje, nepodnošljivi stambeni, radni, higijenski, prehrambeni i drugi uslovi slični su onima u ratnim nacističkim logorima, posebno u logoru u Jasenovcu, a katkad još i teži.

4. Specifičnost logora koje simboliše Goli otok jeste u tome što je uništavanje ljudi u njima bilo raznovrsnije nego u ratnim koncentracionim logorima. Istoriski posmatrano, klasični metodi mučenja vremenom su se "usavršavali" primenom pojedinih disciplina medicinske nauke, od fiziologije do psihijatrije, da bi se kasnije koristile i tekovine individualne psihologije. Posle više hiljada godina "bogaćenja" metoda, tortura je u XX veku "modernizovana" korišćenjem naučnih saznanja u socijalnoj psihologiji, naročito onog nazvanog sistemom "ispiranja mozga". Samo nekoliko zemalja u svetu ima u tome više iskustva i ono se čuva kao državna tajna. Titovska Jugoslavija se našla među tim retkim zemljama.

Na taj način može se reći da goloootički sistem uništavanja ljudi predstavlja uporednu primenu klasičnih oblika mučenja i modernog izuma ispiranja mozga. Osnovni individualni cilj pri tom bio je pokušaj trajnog razaranja strukture ljudske ličnosti. Mučeni pojedinac mora da izgubi sposobnost samopotvrđivanja i društvenog potvrđivanja, sve do gubitka dostojanstva i, čak, pojave samoprežira. Neobjasnivi pojedinačni čovekov strah kao paradigma represivnog i osvetnog rušenja ličnosti treba da dovede do bespogovorne poslušnosti masa prema vlasti. Fizičko uništenje većih grupa zatvorenika pri tom ima svrhu da doprineće psihičkom obaranju hiljada drugih njihovih sapatnika.

5. Posle otpuštanja iz logora bivši uhapšenici su i dalje progonjeni, sve do smrti, posebno razrađenim sistemom. Nameravalo se da se ne dopusti da se pojedinac osloboди od straha, da povrati svoju individualnost i dostojanstvo i da ponovo otpočne da živi i radi kao normalan ljudski stvor. Zbog toga je ta atmosfera moralna da zahvati i porodicu i uže grupe ljudi koje dolaze u dodir s nekadašnjom goloootičkom žrtvom u životnoj i radnoj sredini.

Ipak, udaljeni cilj ovog dugotrajnog progona bio je u suštini neostvarljiv. Smeralo se da desetine i desetine hiljada "bivših ljudi", fizičkih i psihičkih invalida, neprekidno šire zarazu svog straha na ostale građane da bi se na taj način ostvarila opšta pokornost političkoj oligarhiji. A takva destruktivna društvena zamisao, i uz sproveđenje najtežeg terora, ne može imati neograničen rok istrijskog trajanja.

6. Prežивeli zatočenici proganjani su više od četrdeset godina. Osim Predsedništva Crne Gore jednom izjavom i Skupštine iste republike deklaracijom, ni jedna druga jugoslovenska republika nije osudila ovaj teror, ni nekom ovakvom proklamacijom, a kamoli zakonskom normom. Početkom novembra 1991. godine, u trenutku očiglednog raspadanja države druge Jugoslavije i buktanja divljačkog građanskog rata u pojedinim njenim delovima, jedno visoko jugoslovensko

državno telo, koje je tako reći ostalo bez ingerencije, Savezno izvršno veće, predložilo je zajedničkom jugoslovenskom zakonodavnom telu, Skupštini SFRJ, koja se mesecima nije sastajala, da donese izmene Zakona o krivičnom postupku. Njima se predviđa mogućnost rehabilitovanja političkih krivaca "osuđenih pre 1. januara 1954. godine", čime bi bio obuhvaćen tek manji deo golootočkih žrtava. Stoga nije teško zaključiti da policijski dosijei golootočkih žrtava još nisu ni arhivirani ni otvoreni za naučnu i drugu javnost nego da su i dalje u nadležnosti Službe bezbednosti.

OVaj savremeni metod uništavanja ljudi predstavlja grozan zločin protiv čovečnosti, možda i strašniji nego uništavanje stanovništva u prvoj polovini XX veka. Moja je prepostavka da je u kritičnom periodu različitim njegovim postupcima bilo obuhvaćeno oko milion stanovnika, da je policijski privođeno i na duže i kraće vreme pritvarano oko dvesta hiljada ljudi, da je na golootočkom arhipelagu bilo zatočeno četrdeset do šezdeset hiljada logoraša i da je u attentatima i od neposrednih posledica progona, u zatvorima i logorima život izgubilo oko petnaest hiljada građana.

Teror je imao politički, a ne nacionalni ili verski karakter, čime se predstavlja i kao zločin drastičnog kršenja ljudskih prava. Pa ipak, Srbi, naročito iz Crne Gore i Srbije, i apsolutno i relativno predstavljaju najmnogobrojniju grupu među progonjenima. Prema nekim podacima, na primer, oni su sačinjavali dve trećine zatočenika u logorima. Tako je, sticajem istorijskih okolnosti ili zlom voljom partijske oligarhije, njihovo ratno stradanje nastavljeno i posle rata. I iz tog razloga, dakle, smatram da ustanova kakva je Srpska akademija nauka i umetnosti ima sva moralna prava, nadležnost i obavezu da se, u interesu naučne istine, bavi takvim neobičnim događajem u modernoj ljudskoj istoriji.

Podrazumeva se da bi ovo istraživanje bilo multidisciplinarno i da bi se služilo odgovarajućim naučnim metodama. Odbor bi prikupljao građu i, eventualno, objavljivao je, priređivao naučne skupove, okrugle stolove i izložbe i, u zavisnosti od mogućnosti, štampao naučne radove, u posebnim zbornicima i u novim ili postojećim publikacijama.¹

Beograd, 2. februar 1992. godine
Dragoslav Mihailović

Ovaj predlog u stvari ima dva koautora. Drugi je jedan golootočanski dvo-motorac, koji ne želi da se na predlogu potpiše! Ako je za to prilikom podnošenja teksta Srpskoj akademiji nauka i umetnosti donekle i bilo razloga, jer on nije član Akademije, kad, kad se tekst objavljuje u autorskoj knjizi, mesta za takvo ustručavanje ne bi trebalo da bude. Ali koautor to i dalje ne želi i ne dozvoljava da mu objavim ime!

Odeljenje jezika i književnosti Srpske akademije, kojem je, sa željom da mu odbor ostane na tzv. "staranju", najpre bio podnet, predlog je prihvatiло, proširivši ga na proučavanje svih posleratnih progona. Odbor bi, po tom zaključku, imao naziv odbor za proučavanje političkih progona kod nas posle rata i za Goli otok. Za njegove članove predloženi smo akademik Miroslav Pantić, dopisni članovi

---

1 Dragoslav Mihailović, *Goli otok*, Srpska književna zadruga, BIGZ, Beograd 1995.

Nikola Milošević i Borislav Pekić (koji je u međuvremenu, na žalost, umro) i ja (za predsednika). Izvršni odbor Akademije je o osnivanju odbora tri puta raspravlja i predlog prihvatio. Međutim, zbog nekih organizacionih teškoća s radom se još nije započelo.

POLA VEKA OD OSNIVANJA GOLOOTOČKIH LOGORA

Ove godine navršava se pola veka od objavljivanja Rezolucije Informacionog biroa nekih komunističkih partija “o stanju u Komunističkoj partiji Jugoslavije” i od stvaranja mreže jugoslovenskih koncentracionih logora, među kojima je najveći bio Goli otok.

Mi, zatočenici tih kazamata, okupljeni u Udruženju “Goli otok” za Srbiju, želimo ovim saopštenjem da upoznamo javnost sa činjenicom da vlasti ove zemlje do danas nisu napravile ni početni korak ka osudi bezakonja Brozove vrhuške učinjenih nad političkim zatvorenicima na Golom otoku i u drugim logorima. Deo nas koji smo preživeli golgotu tamnovanja u Titovim logorima i pogubne posledice policijskog terora na naše fizičko i duševno zdravlje, čitav svoj radni vek bili smo marginalizovani, noseći žig “izdaje klase i naroda”. Tu besmislenu optužbu širio je Đilasov *agitprop*, u nameri da demonizuje ovu do tada najozbiljniju opoziciju Titovoј vlasti i zastraši svakoga ko bi pokušao da se suprotstavi njegovom despotском režimu. Među živima danas nema nikog od tadašnjih članova Politbiroa koje golootočani smatraju odgovornim za osnivanje ovih logora. Međutim, neki njihovi naslednici unekoliko su modifikovali raniji stav prema nama bivšim logorašima: oni sada tvrde da je naša izolacija bila neophodna, dok je jedino režim mučenja bio pogrešan. Navodno, da mi nismo bili utamničeni na Golom otoku, “cela Jugoslavija bi postala jedan veliki Goli otok”. Istina je upravo obrnuta: cela zemlja pod Brozovom vlašću bila je i pre 1948. godine pravi logor, u kojem je svaka kritička reč proglašavana za neprijateljski akt i oni koji su je izgavarali podvrgavani su krivičnom progonu.

Nekakva delimična i uvek nezvanična rehabilitacija, koja u memoarima pominju učesnici raznih struktura Titovog režima, suviše je prozirna da bi je golootočani mogli prihvati. Sraćunata je na to da umiri nečistu savest onih koji su ma na koji način doprineli upućivanju svojih neistomišljenika u koncentracione logore, bilo da su se s tim javno saglašavali bilo čutali. Nastavljajući titovske vlasti sada prihvataju takvo objašnjenje, jer ne žele da se odreknu svoje ideologije, koja i danas služi kao uzor preživelom sistemu vladanja narodom.

Polazeći od takvih ocena, očekujući vreme kada će se istinski otvoreno pogledati u oči, golootočani su se poslednjih godina obraćali nizu zvaničnih ličnosti, počev od predsednika Slobodana Miloševića, zahtevom da se učinjena bezakonja osude i da se zakonom izbrišu posledice tog terora. Između ostalih inicijativa, Udruženje “Goli otok” uputilo je 6. VIII 1991. godine jedan projekat zakona o poništenju odluka o kažnjavanju golootočkih zatočenika, s obrazloženjem, Savезнom sekretarijatu za pravosuđe i upravu. Taj isti projekat s obrazloženjem poslalo je Udruženje “Goli otok” za Srbiju 16. VI 1992. Zakonodavnom odboru

Skupštine Srbije i Ministarstvu pravde Republike Srbije, a 10. VI 1994. godine tražilo je od Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije spisak hapšenih povodom Rezolucije Informbiroa i spisak uhapšenika kojima sa izgubio trag. Ni jedan od ovih zahteva nije uzet u razmatranje.

Neki golootočani, u nadi da će doći do pravde, obraćali su se i Savezu boraca narodnooslobodilačkog rata, dok su drugi verovatno s istom namerom, davali izjave podrške pojedinim političkim strankama uoči izbora. Udruženje "Goli otok" za Srbiju se bezrezervno ograjuće od takvih koraka. Savez boraca i danas slavi svog vrhovnog komandanta, previđajući njegov zlikovački odnos ne samo prema delu svojih boraca nego i prema čitavom narodu. Podršku pojedinim strankama ne dozvoljava ni Statut našeg udruženja, u kome izričito stoji da je ono nestranačka organizacija, s tim što svaki član pojedinačno može da se učlaní u partiju u koju želi.

Udruženje kao celina očekuje razumevanje i podršku svih stranaka koje se zalažu za demokratiju, pravdu i slobodu radi ostvarenja navedenih zahteva. Pod ovim – mi, podrazumevamo sve žrtve političkih progona titoizma.

U nadi da će proces detitoizacije u našoj zemlji konačno početi da se sprovodi, mi, članovi Udruženja "Goli otok" za Srbiju, smatramo da u tome moraju naći svoje mesto i sledeći zahtevi:

1. da se spisak pohapšenih takozvanih informbirovaca i, posebno, spisak umrlih i ubijenih zatvorenika predstave javnosti;

2. da vlast objavi mesta grobalja na kojima su pokopani umrli i pobijeni zatvorenici;

3. da se obelodane dokumenti ko je idejni tvorac i naredbodavac osnivanja golootočkih logora, da se razotkrije organizaciono ustrojstvo i objave imena rukovodilaca partiskog i policijskog aparata koji je rukovodio i sprovodio teror u ovim i drugim logorima za takozvane političke krvce;

4. da se po zakonom utvrđenom postupku otvori mogućnost skidanja tražičnih posledica i ljage sa imena svih onih koji su posle dolaska Broza na vlast likvidirani bez suda ili bili osuđeni u montiranim procesima, vojnim i civilnim.

Sve ovo zahtevamo ne radi revanšizma već da bi narod konačno saznao kako je funkcionisao despotski režim Josipa Broza i ko su bili i kako su prošli oni koji su se među prvima suprotstavili.

Posebno se obraćamo novoizabranoj Narodnoj skupštini Republike Srbije i svim članovima ovog visokog doma, bez obzira na to na čijoj su listi izabrani, očekujući da će naložiti vlasti da pripremi odgovarajuće zakonske predloge. Time bi konačno započeo proces ulicanja pravnih posledica titovskih progona koje i dalje pritisikaju njihove žrtve. Mi više nemamo vremena za čekanje pravde, pošto i najmlađi živi logoraši Golog otoka navršavaju sedmu deceniju života.

Molimo javnost Srbije i nadležne i nenadležne za podršku.²

U Beogradu 4. marta 1998. godine
Udruženje "Goli otok" za Srbiju

---

2 Književne novine, 15. septembar 1998.

ČIJI STE VI PREDSEDNIK, GOSPODINE PREDSEDNIČE

*Gospodin Dragan Tomić,
predsednik Skupštine Republike Srbije*

17. maj 1998. godine

Poštovani gospodine predsedniče,

Kao nekadašnji administrativni kažnjenik na Golom otoku i član Udruženja "Goli otok" za Srbiju, neposredno sam upućen u to da je pomenuto udruženje pre nešto više od dva meseca uputilo na adresu Skupštine Srbije, već treći put, predlog nacrtu zakona o poništenju odluka o kažnjavanju golootočkih zatočenika iz Republike Srbije. Zbog važnosti ovakvog zakonskog nacrtu naš predlog je morao doći do Vas, a dosad ni Vi niti iko iz Skupštine nije nas obavestio ni da je inicijativu primio, a kamoli da je uzeta u razmatranje i stavljena u odgovarajući skupštinski postupak. Zašto, gospodine predsedniče?

Podsećam Vas da je od otvaranja golootočkog koncentracionog logora prošlo gotovo pola veka i da od nekadašnjih logoraških stradalnika više u životu nije možda ni 10 odsto. Nedavno je građanin Srbije i glavni zlotvor Golog otoka general Jovo Kapičić, o kome sam više puta javno rekao da je prolio toliko krvi da bi se u njoj mogao kupati kao u privatnom kućnom bazenu, izjavio da se oduvek, i prema porodičnoj tradiciji i prema ličnim uverenjima, ponašao onako kako je "propisao" glavni ustaški ideolog iz Crne Gore Savić Marković Štedimlija. Ako uzmemo da su Srbi, zajedno sa Crnogorcima, kako prepostavljamo, na Golom otoku predstavljali tri četvrтине ili čak četiri petine logoraša, zar ova Kapičićeva izjava Vama kao predsedniku Skupštine Republike Srbije ne daje nikakva objašnjenja?

Prema Vašem dosadašnjem ponašanju u ovom pitanju, moram da se zapisam, gospodine predsedniče, da li mi uopšte pripadamo istom narodu ili ne pripadamo. Da li ste Vi predsednik skupštine moga ili nekog drugog naroda? Nemate pravo, gospodine predsedniče, da se prema golootočkoj tragediji ponašate kao u nekoj divljoj državi, koja (između ostalog, i bez civilizovanih manira) prema nečemu što se desilo pre pola veka nema nikakav odnos. (Ili ona sebi, pak, ostavlja mogućnost da isto to još jedanput ponovi?)

Možda se najistaknutiji i najodgovorniji ljudi današnje srpske politike, među koje spadate i Vi, dobro nadaju kad misle da će za deset sledećih godina izumreti i poslednji bivši golootočanin. Ali se vrlo rđavo nadaju ako misle da će izumiranjem golootočana tragedija Golog otoka biti u društvu Srbije zaboravljena, odnosno prepuštena nekoj ljigavoj, puzavoj istorijskoj nauci, kakva je bila ova do sada. He, to se neće desiti. Naprotiv, ako najviši organi Republike Srbije ne priznaju još živim logorašima da država u ono vreme nije imala pravo da prema njima izvede onakav sadistički zločin, te im, u istoj generaciji, ne pruži ni najminimálniju pravnu satisfakciju, Hero to "prepuste" budućim naraštajima, baciće srpski narod u ponor pomešanih osećanja krivice, agresivnosti i niže vrednosti, iz kojih će se teško moći ispetljati. (Takve moralno-psihološke konvulzije danas vidimo, recimo, u društvu Hrvatske, gde takođe nije blagovremeno sprovedena psiholo-

ški nužno potrebna deustašizacija i dejasenovizacija.) U pitanju je spiranje zla sa duše naroda, koje treba da se izvede političkim sredstvima u najvišem narodnom predstavništvu, a ne odbrana ili okrivljavanje nekog režima, ma koliko se takav postupak na prvi pogled mogao predstavljati prvenstveno kao politički.

Kao golootočanin i građanin Srbije, sa svim poštovanjem zahtevam od Vas da se u ovom tragičnom pitanju ponašate odgovorno i da budete na visini zadatka koji imate. Budete li se o naše zahteve i dalje oglušivali, Vaše lično ponašanje se neće moći dugo zabašurivati. A iznošenje toga na javnost, ne bi Vam prijalo.³

S poštovanjem,

Dragoslav Mihailović

**PISMO PREDSEDNIKU VLADE,
VOJISLAVU KOŠTUNICI**

Udruženje "Goli otok" za Srbiju
Beograd

Gospodin Vojislav Koštunica,
predsednik Vlade Srbije
Beograd

17. septembar 2005. godine

Poštovani gospodine predsedniče Vlade,

Od svog osnivanja pre petnaest godina Udruženje "Goli otok" za Srbiju zalaže se da se u nadležnim organima Republike Srbije pokrene postupak za rehabilitaciju političkih zatvorenika i zatočenika državljanima Srbije za vreme vladavine titoizma od 1944. do 2000. godine. Samo ove godine to smo u dva maha iznova potezali. Tako je naš član književnik Dragoslav Mihailović januara 2005. prilikom posete ministru pravde Zoranu Stojkoviću drugim povodom dobio od ministra odgovor i na ovo pitanje, koji je glasio da je Vlada Srbije nacrt zakona o rehabilitaciji dostavila Skupštini Republike Srbije, te da se Vladin predlog nalazi u nadležnosti Skupštine. U vezi s tim zamolili smo Predsednika Skupštine da primi jednu delegaciju golootočana. U proleće 2005. godine g. Predrag Marković je primio četiri naša člana – profesora Miletu Sajića, publicistu Milinka Đordjevića, inženjera Damira Pavića i spomenutog književnika – i spiskom primljenih zakonskih nacrtova dokazao nam da se takav predlog u Skupštini ne nalazi, pretpostavljajući da se o njemu još raspravlja u nadležnom odboru Vlade.

Gospodine predsedniče Vlade, molimo Vas da u vezi s ovim pitanjem primite jednu neveliku delegaciju našeg Udruženja kako biste se uverili da mi, svi u osmoj, devetoj i desetoj deceniji života, nemamo još mnogo vremena za čekanje ovakve pravde. Molimo Vas, isto tako, da nastojite da nadležan Vladin odbor što pre dovede do kraja tekst zakonskog nacrtova i da ubrzate politički dogovor među strankama nužan za povlačenje ovakvog državnog poteza.

---

3 Književne novine, 15. septembra 1998.

Ukoliko je dosad bilo nekakvih nesporazuma, ovim svečano izjavljujemo da razumemo državni razlog što zakonski predlog mora da se odnosi na sve političke zatvorenike i zatočenike, bez obzira na nekadašnje pravidne razloge za hapšenje i zatočenjivanje.

S poštovanjem,

Član Udruženja,
akademik Dragoslav Mihailović

Predsednik Udruženja,
dr Ljubiša Simić

NEDOMAŠENI PROMAŠAJ

Ni za pet godina od proteklih demokratskih promena u naš sokak nije uspela da pristigne pravda za najveće žrtve titoizma, za političke zatvorenike i logoraše od 1944. do 1990. To je još jedan, da upotrebim izraz, nedomašen promašaj novog poretka u Srbiji, o koji će se pravna država saplitati sve dok se s njim ne suoči kako valja. Ovakvo kašnjenje, siguran sam, istorija neće zaboraviti. I reći će se da srpska demokratska vlast na početku XXI veka nije hajala za sopstvene nevino osuđene građane, jer ih je rehabilitovala tek posle toliko i toliko godina, i to samo zato što su joj trenutne međusobice bile važnije nego proglašavanje pravde za žrtve u dogadjajima starim nekoliko decenija.

Naravno, do smrti naredbodavca tih zločina Josipa Broza 4. maja 1980. godine ni u Srbiji ni u drugim republikama bivše Jugoslavije nije postojao ni najmanji oblik pokreta za rehabilitaciju političkih zatvorenika. Ali po njenom raspadu u dvema novostvorenim državama, u Hrvatskoj i Sloveniji, pogotovo u prvoj, zakoni o rehabilitaciji dobili su zakonodavno prvenstvo i proglašeni su u prvoj polovini desete decenije XX veka. To je, između ostalog, bio i način da se u zemljama čiji su državljanini vodili glavnu reč u titovskom poretku neke krivice prevale na najpogodeniju i već okriviljenu Srbiju. U ostalim novim državama i u preostaloj “staroj”, Republici Jugoslaviji, odnosno zatim u Srbiji i Crnoj Gori, nešto je u tom smislu takođe pokušavano, ali nije ništa dokrajčeno.

Zahtevi za rehabilitacijama u Srbiji javili su se još u devetoj deceniji XX veka, dakle, pre nastanka demokratskih promena od 5. oktobra 2000. Tadašnji režim na njih je odgovarao s tupom ravnodušnošću, kao da ništa nije ni video ni čuo. Ovaj sadašnji, pak, obuzet sobom, i na pominjanje imenice rehabilitacija nervozno odmahuje rukom. Mladi oktobarski poredak kao da veruje da zatvorenički avanturisti u osmoj, devetoj i desetoj životnoj deceniji ne moraju sa zahtevima za rehabilitaciju baš toliko da žure, te da mogu da sačekaju bar još nekoliko godina.

Tipski odgovor pravosudnih vlasti za vreme Slobodana Miloševića glasio je ovako: ako neko posle istražnog zatvora nije izveden na sud i nije osuđen, ili je kažnjen administrativnom kaznom – kako su u ogromnoj većini, na primer, bili kažnjavani golotočani – ne može se sudske rehabilitovati zato što nije ni osuđivan u redovnom postupku, pa ga u sudske arhive i nema; ako je, pak, osuđivan – kao, recimo, seljaci koji nisu predali žito u tzv. otkup – sudske postupak radi rehabilitacije može se obnoviti jedino pod uslovom da se podnesu neki novi

pravni dokazi i, uz drugi uslov, ako ne prevazilazi rok o zastarevanju presude, koji je, recimo, iznosio tri godine. Izvolite, pa posle pet decenija pronađite dobre mogućnosti za ispunjavanje ovakvih uslova.

Ali tom nipođaštavanju pravde i njenih nadleštava pogoduje i naš rušilački i strmoglavi mentalitet, koji mu neprekidno pruža alibi. I među strankama i u medijima postoje takoreći obučene i pripremljene ličnosti i grupe koje neprekidno vojuju protiv "neprijatelja" na "drugim" stranama; a ovi su najčešće regrutovani još u II svetskom ratu, iako ima i novijih. I kada se pitanje rehabilitacije odnekud uopšte postavi, ono se zaposeda jednom stranom i ograničava jedino za "svoje", dok se svima "drugima" poriče. A time se, zapravo, isključuje vaskrs pravde za sve koji po nesreći žive u ovoj zemlji, u kojoj su se granice ljudskih sloboda kroz čitavu istoriju ionako rado zaposedale.

Pritom, i žrtve same umeju da se drže svojih nekadašnjih ratova kao da su im to pojasevi za spasavanje. U najboljim sedamdesetim i osamdesetim godinama, još su, izgleda, željni rata. Koliko puta se u javnosti čulo da jedni neće sa drugima, da drugi neće sa prvima i trećima, da treći neće s prvima, drugima i četvrtima, a da četvrti neće ne samo sa svima prethodnima nego ni sa sobom samima. Konačno, svi, smeteni i bez životnog putokaza, rado i skladno izjavljaju da im do rehabilitacije nije ni stalo i da je, zapravo, i neće. Jer, jedini na svetu dostojni poštovanja, smatraju da ljudi koji u ime države treba da im je pruže takvog dostojanstva nemaju.

Svojevremeno je u Jugoslaviji postojao, a možda i danas negde стоји uramljen, jedan smešan ali vrlo opasan zakon, po kojem je svako mogao biti optužen i osuđen, o zaštiti imena i dela Josipa Broza Tita. Neću reći da je on bio jedinstven u svetu, jer na ovoj planeti, u "crnoj" Africi, Aziji, Južnoj Americi i drugde, ima mnogo država koje slabo poznajemo, pa ne možemo znati ni da li u nekoj od njih nije na sličan način bio zaštićen i njihov voljeni vođa. Međutim, ponekad mi pada na pamet da sadašnje političke stranke, i one na vlasti i one u opoziciji, možda još stoje pred ovim zakonom sa trepetom, jer prezazu da bi se prilikom rehabilitacije nekadašnjih zatvorenika mogla o ljubljenom drugu Titu omaknuti koja neljubazna.

Želim na kraju da poreknem pravo državi Srbiji da na ove zahteve opet pruži onaj otrcan odgovor da ona za ova pitanja nije nadležna nego fantomska zajednica Srbija i Crna Gora. To odavno liči na bacanje prašine u oči, iza kojeg se skriva strah od samostalnosti i inkOMPETencija. Neka Srbija, hoću da dodam, odričući se poštovanja dostojarne želje da popravlja ceo svet, samo za svoje državljane i bez obzira na boju pogođenih, donese jedan skroman i neglagoljiv zakon, kojim će reći tek toliko da poništava sve sudske i administrativne odluke o zatvorskim kaznama zbog politike donesene za poslednjih šezdesetak godina na njenoj teritoriji – ako tu teritoriju još uopšte ima – pa makar se posle toga izložila i opasnom gnevnu druge moćne članice u zajednici. Jer, ko zna, možda bi ga, ma koliko taj gnev bio rizičan, mogla nekako i izdržati. A možda bi joj se ova druga tada i pridružila.⁴

Dragoslav Mihailović

**PISMO PREDSEDNIKU VLADE,
VOJISLAVU KOŠTUNICI**

Gospodin
Vojislav Koštunica,
predsednik Vlade Republike Srbije
Nemanjina 11
Beograd

12. novembar 2005. godine

Poštovani gospodine Predsedniče Vlade,

U ime mojih sapatnika i prijatelja Milete Sajića i Dragiše Petrovića, i u svoje lično ime, želim da Vam zahvalim što ste tokom jučerašnjeg dana pronašli vreme da nas primite radi razgovora o rehabilitaciji nekadašnjih političkih zatvorenika. Molim da našu zahvalnost isto tako prenesete i Vašim poštovanim saradnicima gospodi Vladeti Jankoviću, Dejanu Mihajloviću i Zoranu Balinovcu, koji su prisustvovali ovoj poseti i učestvovali u razgovoru.

O razgovoru u Predsedništvu Vlade obavešten je i predsednik Udruženja "Goli otok" za Srbiju dr Ljubiša Simić, koji, iako najavljen, zbog smrtnog slučaja u porodici nije s nama mogao doći. On je naše stanovište koje smo kod Vas iskazali u potpunosti prihvatio.

Lično, hteo bih da izrazim veliko zadovoljstvo i time što je tekst zakonskog nacrtu priveden kraju i što se on odlikuje visokom pravnom i stilskom pregnantnošću. Nadam se da će do kraja 2005. godine, onako kako ste rekli, zakon biti izglasani i u Skupštini Srbije. U svakom slučaju, molim da nastojite da se zakonski predlog što pre stavi na dnevni red rada i Vlade i Skupštine.

Jos jedanput Vama i Vašim saradnicima najtoplje zahvaljujem na razumevanju. Srdačno Vas pozdravljam.

Dragoslav Mihailović

**DOBRO DOŠLA,
ŠKRBAVA LEPOTICE PRAVDO**

Posle pet godina kolebanja, srpska vlada je ovih dana brzo reagovala i, evo, već posle prvih ponovnih javnih priželjkivanja da se najzad završi s ispisivanjem i odobravanjem nacrtu zakona o rehabilitaciji nekadašnjih političkih zatvorenika, to je i uradila. Bravo! Iskreno čestitam.

Sada je na redu Skupština. Ako joj mi dozvolimo da dođe na red i ako sama sebi dozvoli.

Uvek imamo razloga za strahovanje od našeg drvenog karaktera. Čak i kad nešto valjano uspemo da izmislimo – a retko, sasvim retko, i uz veliku muku, takve stvari nam polaze za rukom – mi vrlo brzo postignemo da ga onemogućimo ili bar pobljujemo i pokvarimo. Pre nego što, jadnik, počne i da živi, mi mu disanje našeg vazduha toliko zagadimo i ogadimo da prosti ne poželi ni da se ispili.

Kobajagi, svaki put nam prijatelji kažu, nije to dovoljno, mi bismo bolje! A niti su ikad nešto umeli niti su, vitezovi sopstvene trtice, išta od toga i poželeti. Ništa oni, naša mila braća, nisu ni umeli niti su uradili – osim za sebe lično, naravno, i na našu štetu – i od rođenja bave se samo smetanjem životu. Život i njegov smisao za njih oduvek predstavlja najveću opasnost. I najviše svog vremena izgubili su na premišljanje kako da to osećanje opasnosti od života nekako prikriju, te da ih naivni u poslovima varanja ne ukebaju.

Svakog jutra u strahu listam novine. Je li već počelo, pitam se. Ako još nije, kada će krenuti? Šta čekaju, jesu li moji Srbi ovo šenuli? Ima li za nas išta običnije i redovnije nego da kenjkamo i zakeramo? Kad će se oglasiti? Kad će neko potegnuti čuvenu srpsku istinu *Jaoj, braćo, ovo ne valja*, da bismo se odmah podelili na dva-tri gola i počeli da se gađamo kamenicama?

Ovo što je uradila vlada, izgleda nam kao da su uradili drugi. A nama, eto, tuđ uspeh ne prija. Neuspeh “drugoga” možda nam je draži nego sopstveni uspeh. Jer u životu smo imali toliko uspeha da nam je već dosadio. Udarilo nam je u glavu, pijani smo od uspeha, što reče jedan drug.

Ako o nečemu što se predlaže kao promena ko ima da kaže nešto nepovoljno, naša je krilatica, neka sve ponovi stotinak puta! I neka u dokazima razvija. Jer ovo što gledamo, smatraju, toliko je odvratno da bi nekakva njegova promena mogla biti samo još odvratnija.

Možda bi se čitav taj način u stvari mogao nazvati nesposobnošću pod maskom idealizma. Kad nisi mnogo sposoban, možeš utoliko više zahtevati. A kako sam ništa i ne započinješ, twoji preterani zahtevi mogu biti podneseni jedino nekome drugom. Lično, dakle, jalov, uvek se u zahtevima – od drugih! – možeš predstaviti kao idealist. To može *mnooogo* bolje, kategorično tvrdiš, i nikad ne govorиш šta možeš *ti*. Neka posao, podrazumeva se, uradi neko drugi. A kad ga čovek obavi, još jedanput si, dabome, nezadovoljan. Eh, vajkaš se, kako je to moglo ispasti bolje! Bolje bi bilo, ubedljeno tvrdiš, da ništa nije ni rađeno.

He bi bilo bolje! Da nije ništa urađeno, bilo bi ovo što imamo sada. A to što imamo toliko je nakazno da u njemu može uživati jedino onaj ko ga je proizveo. Da li bi bilo bolje da te neko u ime države može iznova tući, hapsiti i lomiti? Onaj koji je sebi dao pravo da te bez pravnog i ljudskog razloga uhapsi i zatim streљa ili smesti u logor, gde će te podvrći pranju mozga, sigurno ne može biti za rehabilitaciju. I izmisliće bezbroj odgovora zašto ona ne može biti pravedna.

Zakon o rehabilitaciji, ukoliko ga Skupština usvoji, verovatno će proizvesti i jedan broj nepravdi. Ali one će se, usuđujem se reći, kretati na gore, a ne na dole. Među rehabilitovane će se provući i jedan broj onih koji u redovnije vreme takvu milost ne bi zaslужili. Već se naslućuje kolona onih skrivenih po ormanima i plakarima, koji otuda kucaju i zapomažu: Zar ćete nas zaboraviti? Valjda i mi zaslužujem malo svežeg vazduha.

Takva pomisao ne prija. Zar zajedno sa *njim*, pomisliće mnogi nesrećnik koji pola veka vuče glomaznu krstaču nekakve osude. Zar nisu mogli da mi pronađu bolje društvo?

Ali, mora se odgovoriti, bolje je i sa *njim*, koji ti je možda lično namicao omču oko vrata, nego nikad i ni sa kim. Bolje je rehabilitovati koga više nego-

li koga manje. Ako se ne može drukčije, a ne može se, ljudski je lepše kakvom krivcu malo progledati kroz prste nego zaboraviti nekoga koji je takav postupak možda zasluživao, ali je iz zadrtosti ostavljen na belom hlebu.

Kad god čitam o nekom ruskom piscu koji je dugo proveo u gulagu ili u njemu i stradao, ja znam da čovek, sigurno, o režimu u kojem je živeo nije dobro mislio – a i kako bi? – i vlasnici života su imali želju i, no njihovome, imali pravo svašta da mu urade. I uradili su mu, katkad mu skidajući i glavu. Ali onda je došlo drugo vreme, ne idealno pravedno ali malo ipak pravednije, s nekom makar veoma šljampavom rehabilitacijom. I lakše mi je kad pročitam da je pačenik tada bio zvanično rehabilitovan.

Rehabilitacija uvek znači zvanično priznanje da je režim koji je olako upržnjavao zločine – kriv.

Tako će biti i s titoizmom. Titoizam je kriv za mnogobrojne zločine koje je tokom pola veka počinio i zakon o rehabilitaciji će zbog toga na njega uperiti prst. I opominjaće sadašnje i buduće moćnike da se to ne sme raditi.

A za nas, pravda koju smo svih ovih decenija na nekom uglu čekali neće dolazeći izazivati uzdahe i zamagljene poglede kao nekad, imaće slabe i možda proređene zube i tanku ofarbanu kosicu i hodače na nesigurnim, venoznim nogama. Ali ako smo je toliko čekali, kakva drukčija i može biti? A i mi sami, u međuvremenu, kakvi smo postali?⁵

Dragoslav Mihailović

PISMO PREDSEDNIKU VLADE, VOJISLAVU KOŠTUNICI

Predsedniku Vlade Republike Srbije
g. Vojislavu Koštunici
Beograd

20. april 2006. godine

Poštovani gospodine Predsedniče Vlade,

Svestan da ste svojim ličnim zalaganjem, uz pomoć saradnika, presudno doprineli da dođe do ponovnog pokretanja pitanja rehabilitacije političkih zatvorenika iz vremena titoizma i do izglasavanja Zakona o rehabilitaciji 17. aprila ove godine u Skupštini Republike Srbije, izražavam vam toplu zahvalnost.

Ma koliko to neverovatno zvučalo, ovakav zakon sam priželjkivao i očekivao skoro punih 56 godina i otpre tri dana mogu sebi da kažem da sam ga dočekao.

Najsrdačnije Vas pozdravljam.

Dragoslav Mihailović

---

5 Politika, 19. decembar 2005. godine.

ZAHTEV ZA REHABILITACIJU

Okružni sud
Beograd

26. april 2006. godine

Predmet: Zahtev za rehabilitaciju
bijeg političkog zatvorenika

Na osnovi Zakona o rehabilitaciji objavljenog u Službenom glasniku Republike Srbije, br. 33/2006, str. 9–10, kao nekadašnji politički zatvorenik, podnosim zahtev za ličnu rehabilitaciju.

Rođen sam 17. novembra 1930. godine u Čupriji u Republici Srbiji i državljanin sam Srbije. U rodnom mestu završio sam osnovnu školu (1941) i gimnaziju (1949), a Filozofski fakultet (Grupu za jugoslovensku književnost i srpskohrvatski jezik) u Beogradu (1957). Kao student prve godine bio sam uhapšen 15. septembra 1950. Pet i po meseci proveo sam u istražnim zatvorima u Čupriji, Kragujevcu (Oblasni zatvor) i Beogradu (Ada Ciganlija), posle čega sam, odlukom komisije za prekršaje II rejona u Beogradu, iako nisam bio nastanjen u Beogradu, administrativno kažnen kazneno-popravnim radom od 15 meseci. Boravak u istražnim zatvorima nije mi priznat u rok izdržavanja kazne. Administrativnu kaznu izdržavao sam u koncentracionom logoru na Golom otoku u Hrvatskom Primorju u današnjoj Republici Hrvatskoj, gde sam bio životno ugrožen i podvrgnut tzv. ispiranju mozga, sa trajnim zdravstvenim posledicama. Iz logora sam pušten 31. maja 1952. godine.

U potvrdu ovih navoda podnosim pismena svedočenja dvoje svedoka s kojima sam u isto vreme ležao u istražnom zatvoru – Čedomira Mihajlovića, penzionisanog službenika iz Čuprije, sa stonom u Balkanskoj ulici broj 2 (koji više nije u životu), od 13. januara 1998. godine, i Darinke Špadijer, rođene Senić, penzionisane profesorke književnosti iz Beograda, sa stonom u Ulici Stanoja Glavaša 1a, od 14. januara 1989. godine.

Ovi podaci se mogu naći i u dosjeu tzv. "narodnog neprijatelja" br. 71-1-19077, koji je o meni vodila Služba bezbednosti Srbije, s tom razlikom što u njemu стоји da sam uhapšen 17. septembra 1950, a ne dva dana ranije (verovatno stoga što je nadležni tužilac toga dana nada mnom otvorio krivičnu istragu). Ovaj dosje se do pre nekoliko meseci nalazio u Bezbednosno-informativnoj agenciji Srbije, gde sam ga, posle prve uredbe o pravu uvida u tajne policijske dokumente, u letu 2001. godine video, a sada verovatno u Istoriskom arhivu Srbije.

O svom zatvoru, i uopšte o zatvorima u titoizmu i posebno o logoru na Golom otoku, napisao sam nekoliko knjiga – trotomnu dokumentarnu publicistiku *Goli otok I-III*, istoriografsku studiju *Kratka istorija satiranja*, roman *Zlotvori*, knjigu pripovedaka *Lov na stenice*, dramu *Skupljač* i više pripovedaka. Sve ove publikacije, za slučaj potrebe, spremam sam Sudu da dostavim na uvid i korišćenje.

S poštovanjem,

Dragoslav Mihailović, književnik,
redovan član Srpske akademije nauka i umetnosti

REŠENJE OKRUŽNOG SUDA O REHABILITACIJI

Reh. br. 20/2006

OKRUŽNI SUD U BEOGRADU, u veću sastavljenom od sudija Branislava Blažića, predsednika veća, Mirjane Arandelović i Branislava Bosiljkovića, članova veća, u predmetu **rehabilitacije DRAGOSLAVA MIHAJOVIĆA**, postupajući po zahtevu za rehabilitaciju bivšeg političkog zatvorenika Dragoslava Mihailovića, po održanom javnom ročištu dana 23.11.2006 godine doneo je sledeće

REŠENJE

USVAJA SE zahtev za rehabilitaciju Dragoslava Mihailovića pa se utvrđuje da je odluka – rešenje Narodnog odbora drugog reona grada Beograda – Komisija za prekršaje br. 361/1951 od 24.2.1959. godine, ništava od trenutka njenog donošenja i da su ništave sve njene pravne posledice, te se rehabilitovano lice ima smatrati neosuđivanim.

Obrazloženje

Dragoslav Mihailović je ovom суду, a na osnovu Zakona o rehabilitaciji (Sl. glasnik PC br. 33 od 17.4.2006. godine) podneo zahtev za rehabilitaciju bivšeg političkog zatvorenika uz predlog da se zahtev usvoji i da se utvrdi da je odluka koja je bila doneta protiv njega proglaši ništavom od trenutka njenog donošenja.

Uz zahtev je priložio Uverenje o državljanstvu Republike Srbije i izjave svedoka.

Uz skladu sa čl. 4 st. 2 Zakona o rehabilitaciji Okružni sud u Beogradu je pribavio potrebna dokumenta i podatke od nadležnih državnih organa i to: izjavu Pavlović Miroljuba od 4.10.1949. godine, zapisnik o saslušanju Miodraga Lukića zvanog "Miša" od 1.9.1950. godine, naredbu o dovođenju i pritvaranju pov. br. 1008 od 17.9.1950. godine Ministarstva unutrašnjih poslova FNRJ zaerez Ravanički Čuprija, predlog za otvaranje istrage nad Dragoslavom Mihailovićem od 17.9.1950. godine, rešenje o otvaranju krivične istrage i naređivanju istražnog zatvora br. B 69/50 od 18.9.1950. godine sreskog javnog tužilaštva u Čupriji, zapisnik o saslušanju Mihajlović Dragana od 18.9.1950. godine nastavak zapisnika o saslušanju Dragoslava Mihailovića od 19.1.1951. godine, zapisnik o suočenju Dragana Mihailovića i Čedomira Mihailovića od 14.9.1950. godine dopis Ministarstva unutrašnjih poslova FNRJ – uprava Državne bezbednostierez Ravanički pov. br. 1008 od 14.10.1950. godine – Čuprija, prijava upravi Državne bezbednosti oblast Kragujevački Ministarstva unutrašnjih polova FNRJ – opunomoćstvo uprave Državne bezbednosti zaerez Ravanički pov. br. 52 od 16.1.1951. godine – Čuprija, rešenje narodnog odbora drugog reona grada Beograda – Komisija za prekršaje br. 361/1951 od 24.2.1959. godine, dopuna zapisnika za kažnjenika sa radilišta od 17.4.1951. godine a o saslušanju Mihailović Dragana, dopunu zapisnika od 15.6.1951. godine, dopunu zapisnika od 21.7.1951. godine, dopunu zapisnika od 25.7.1951. godine, dopunu zapisnika od 25.7.1951. godine, dopunu zapisnika bez datuma za Mihailović Dragoljuba UDB-a Srbije VII-g, dopunu istog zapisnika od 25.7.1951. godine, izjavu Mihailović Dragoslava UDB Srbije od 25.7.1951. go-

dine, dopunu zapisnika pod nalslovom Mihailović Dragoslav UDB Srbije, grupa 7, od 1.7.1951. godine, podatke o licima otpuštenim iz preduzeća "Mermer" bez broja, od 10.5.1952. godine, zapisnik o saslušanju kažnjenika Krstić Slobodana u vezi Mihailović Dragoslava od 10.7.1952. godine na "Mermeru", podatke pod IB o licima za koje opunomoćstvo UDB srez Ravaničkog raspolaže predmetom, bez broja i datuma, "Izveštaj saradnika odelenja za službu državne bezbednosti" prvi sektor – treći odsek od 15.9.1969. godine te objavu za Mihailović Dragoslava od 1.6.1952. godine do 20.6.1952. godine, koje je na ročištu pročitao, a zatim i dokaze priložene uz zahtev za rehabilitaciju i to: fotokopiju lične karte podnosioca zahteva, uverenje o državljanstvu za Mihailović Dragoslava Opštine Ćuprija od 18.4.2001. godine, izjavu Čedomira Mihailovića od 19.1.1998. godine i izjavu Darinke Špadijer od 14.1.1998. godine.

Podnositelj zahteva je u svojoj reči na ročištu predložio da se zahtev usvoji i doda da je on uhapšen 15.9.1950. godine, a da je u dokumentaciji konstatovano da je uhapšen 17.9.1950. godine.

Sud je cenio sve izvedene dokaze i našao da se iz izvedenih dokaza, a posebno ceneći pobijano rešenje Narodnog odbora drugog reona grada Beograda – Komisije za prekršaje, broj 361/1951 od 24.2.1951. godine utvrđuje da je okriveni ovim rešenjem oglašen odgovornim da je izvršio prekršaj javnog reda i mira iz čl. 2 tač. 6 Zakona o prekršaju protiv javnog reda i mira HP Srbije i kažnjen lišenjem slobode u trajanju od jedan mesec, te na osnovu čl. 6 istog zakona u cilju prevaspitavanja upućen na društveno-koristan rad u trajanju od petnaest meseci, a ovo stoga što je bio povezan sa neprijateljskom grupom infobirovaca u Ćupriji i u zajednici sa njima rovario, agitovao i aktivno radio protiv državnog i partiskog rukovodstva FNRJ.

Kako je čl. 1 Zakona o rehabilitaciji predviđeno uređenje rehabilitacije lica koja su sudskom ili administrativnom odlukom lišena života, slobode ili nekih drugih prava od 6.4.1941. godine iz političkih ili ideoloških razloga a sud nalazi da je u konkretnom slučaju podnositelj zahteva lišen slobode iz ideoloških razloga, a našta ukazuje obrazloženje rešenja br. 361/1951 od 24.2.1951. godine Narodnog odbora drugog reona grada Beograda – Komisija za prekršaje iz koga se utvrđuje da je podnositelj zahteva lišen slobode iz ideoloških razloga, to je i doneto rešenje kao u izreci a na osnovu čl. 5 Zakona o rehabilitaciji.

PREDSEDNIK VEĆA-SUDIJA:
Branislav Blažić, sr.

Pravna pouka:
Protiv ovog rešenja nije dozvoljena žalba

Priredio:
Jovica Trkulja

OSVRTI, PRIKAZI, RECENZIJE

Željko Simić
književnik, Beograd

BEKET: FARSA, GROTESKA ILI TRAGEDIJA Na marginama knjige Daše Kovačević *Beketova tragedija*

1.

“Jesu li Beketove drame ono što kritičari danas sa toliko nostalгије za antičkom nazivaju ’modernom tragedijom?’” Ovo pitanje kao ključно postavlja pri kraju svog obimnog predgovora Beketovim izabranim drama-ma Jovan Hristić, ali izbegava da na njega dâ izričit odgovor; prilikom rasuđivanja o ovom ustručavanju treba imati na umu da je ono, naravno, takođe ishod pažljivo oblikovanog stava, kao i da iza njega стоји veliko znanje, svestrano pozorišno iskustvo i više puta, na ovaj ili onaj način, ponavljanje bavljenje temom. Za nas je ovde značajno da se osnovni razlog ovakve uzdržanosti nalazi u tome što je Hristić bio jedan od retkih upućenika u “ideju pozorišta” (F. Fergason) koji je uvideo da je navedeno pitanje takvo da na neobičan način proziva artikulaciju najintimnije ličnog, takođe identitetskog, pa zato i neminovno krajne subjektivnog, supstrata mišljenja i doživljavanja onog ko stigne dotle da ga sebi postavi. Hristić, recimo, na drugom mestu bez oklevanja tvrdi da “postavljajući pitanje o tragediji, mi, u stvari, postavljamo i neka prirodna pitanja ne samo o sudbini moderne drame nego i o sudbini čoveka”¹, čime objašnjava zašto nas mogući nedostatak tragedije u modernoj drami “ne ostavlja ravnodušnim”. Ishod Hristićeve “neravnodušnosti” ili, tačnije, strasne pokrenutosti ovim pitanjem, dakle, bila je, nazovimo to tako, *usredsređena uzdržanost*.

Ovo, pak, drugim rečima – i s obzirom na opštu saglasnost da su antične tragedije značile najjasniju karakterizaciju, odnosno ekvivalent prepoznavanja, “sudbine” antičkog čoveka – znači oklevanje da se o analog-

1 Jovan Hristić, “Problem tragedije”, u: *Teorija tragedije*, priredio Zoran Stojanović, Nolit, Beograd, 1984, str. 432–3.

noj "sudbini" modernog čoveka, a pogotovo u spoju sa njenim primereno integralnim evociranjem u modernoj drami, može *danas*² prići sa položaja dovoljno potkrepljenog uvida i suda.

Za autorku studije *Beketova tragedija*, međutim, oko pozitivnog odgovora na ovo pitanje nema nedoumice, i sada smo donekle pripremljeni da činjenicu ove neopozive opredeljenosti odmah i bez zazora transponujemo na plan *ličnog*. Nasuprot najvećem broju onih koji su, uz raznovrsne dokaze, odgovarajući na isto pitanje jasno poricali da se fenomen antičke tragedije može pronaći u modernom dobu – pa dakle ni kod Beketa – Daša Kovačević vodi svoju studiju kao izlaganje jednog sistematskog plana dokazâ koji afirmišu tezu iz pitanja, ali koji ipak – pozovimo se još jednom na Hristićev autoritet – po svemu sudeći moraju počivati na određenoj osnovnoj ličnoj intuiciji o postojanju jasne srodnosti fenomena antičkih tragedija i Beketovih drama. Pri tom se ovde treba odmah setiti da je u analitičarskom trudu poređenja dvaju složenih entiteta mnogo bezbednije i lakše utvrditi da nešto *nije* fundamentalno srođno nego da *jeste*, naprsto zato što je za prvu svrhu dovoljno pronaći makar i samo jednu razliku i insistirati na njenoj krunskoj važnosti, zahvaljujući kojoj se nadalje lakše kidaju i ostale hipotetičke veze; s druge strane, pak, za dokazivanje svojevrsne istovetnosti potrebno je neprestano držati u vidu i dokazivati *celinu* dvaju neminovno *i* raznovrsnih pojava, pri čemu bi svako fragmentarno tretiranje odmah obesnažilo samo polazište. No upravo u ovome se, izgleda, i nalazi pokriće za autorkinu intuiciju o utemeljenosti inače rizičnog opredeljenja (tamo gde se J. Hristić zaustavio na opreznom distanciranju od najčešće negativnog odgovora): ona je sigurna da raspolaže ispravnim saznanjem (ili iskustvom) statusa–u–realitetu svih elemenata koji učestvuju u stranama sadržanim u pitanju, te da je otuda kadra da ponudi celovitu i doslednu argumentaciju. Na pitanje: kada se, u formalnom smislu, ovakva sigurnost inače pokazuje mogućnom, odmah ćemo odgovoriti – onda kada sâma osoba koja odgovara biva egzistentno uključena u pitanu oblast, kada na izvestan način i sâma postaje presek ili mesto susreta poređenih pojava. To jest, svedeno rečeno: onda kada pronađe takav položaj u kojem se njenoj kompetenciji – i to svom svojom raznorodnom složenošću – ujedno obraćaju i stvaraju je oba poređena entiteta. Koji je to položaj u ovom slučaju?

2 Na trećem mestu J. Hristić piše: "Danas se pitamo ima li tragedije u modernoj drami? To je pitanje na koje mi nećemo odgovoriti. Odgovoriće na njega, možda, neko ko stotinu godina posle nas bude seo da piše neki spis o onoj drami koja je cvetala nepunih stotinu godina..." ("Tragedije i teorije tragedije", u: *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti I*, FDU, Beograd, 1997, str. 19). Izdvajajući Jovana Hristića, mi ovde, zapravo, skraćujemo dokazni postupak, pozivajući se, preko njegovih izvrsnih pregleda različitih pristupa tragediji, na sasvim očiglednu dominaciju činjenice subjektivnosti ovih pristupa.

To je, smatramo, položaj verodostojnog *kritičara*. Teza koju ćemo ovim tekstrom braniti je sledeća: Daša Kovačević je svojom studijom, pronašavši kompleksnu formulu, zapravo demonstrirala autonomnu misiju postojanja figure kritičara, iz koje, otuda, potiču sigurnost i ubedljivost njenih sudova.

2.

Da bi se opravdala svest o ne samo poželjnoj ili pripomoćnoj, nego o (bar danas) neophodnoj figuri kritičara, potrebno je, dakle, dokazati se-be kao vitalno neophodnog člana u svojevrsnom sistemu uzajamnih ape-lacija koje stvaraju umetničko delo i njegova ispravna recepcija. Da bi se, nadalje, ova zahtevno samoetablirajuća misija mogla postići, potrebno je, mislimo, da kao opravdanja budu zadovoljeni izvesni preduslovi:

– prvo, da se pokaže kako svaka od strana, čiji se odnos nužne upu-ćenosti ispituje, već sama po sebi u danom trenutku predstavlja zaokru-ženu egzistencijalnu pojavu (poput nezavisnog bića), neočiglednog iako nepobitnog samosvojnog dejstva, dakle otkriva se kao saznajni problem za čiju autonomnost nedostaju ključevi valjanog odgonetanja; odатle sledi da se kao takva pojava ona mora primarno razumevati iz pronicanja nje-ne sopstvene egzistentne strukturisanosti, a ne iz podređenosti ma kojem hipotetičko obuhvatnjem saznajnom entitetu;

– drugo, da je uzajamni odnos ispitivanih pojava (ovde: umetničkog dela i svega onoga što bi trebalo da formira njegovu verodostojnu recepciju) takav da iz bilo kojih razloga ne samo izostaje u punoći prepoznavanja u vladajućoj klimi doba, već i biva redukovani ili, još gore, falsifikovan, te zahteva svojevrsno prokrćivanje i čišćenje komunikacione transmisije od bilo kojih neprimerenih interpretativnih koncepata;

– i treće, da se ta revitalizacija autentičnog odnosa između skupova pojava – pa tako i konačno zaokruživanje njihove ponaosobne strukture – odvija *presudno* u načinu percepcije i angažmana figure čija se neophod-nost postojanja (značenjske “misije”) time takoreći ontološki potvrđuje.

Pre nego što pokažemo kako je Daša Kovačević u svom postupku iz-vanredno okupila i odgovorila na sve ove zahteve, postižući tako neosporiv vitalitet receptivnog položaja i kompetenciju davanih ocena, opskrbićemo predstojeće izlaganje jednom značajnom podrškom. Naime, ako se pobliže razmotri sadržaj autoriteta kojim je u moderno doba Nortrop Fraj namet-nuo rehabilitaciju nezaobilaznosti *fugure kritičara* u glasovitoj *Anatomiji kritike*, videćemo da se on ispod svega – iako to sâm nije tako formulisao – takođe temelji upravo na ispunjenosti zahtevâ koje smo gore izdvojili. Ne ulazeći u detalje, podsetimo da je Fraj ubedljivo dokazao:

1) da se celokupna književnost može posmatrati kao autonoman verbalni sistem stvoren od samosvojne strukture čiju funkcionalnost obez-

beđuju različiti arhetipovi, modusi, mitovi i žanrovi, odnosno – što nas ovde najviše zanima – kao entitet čije se egzistiranje i obnavljanje odvija po zakonitostima zadanim njegovom vlastitom strukturom (a ne, recimo, kao pasivni medij pod diktatom nadređenih istorijskih kodova unutar civilizacijskih faza)³:

2) da je jedini ispravni odnos umetničkog dela i recepcije onaj koji – raskrinkavajući sve parcijalne i nislne pristupe koji bi zapravo samo da osnaže nečije (teorijski uobličeno) mnenje – dopušta delu dignitet pri-padanja sopstvenom simboličkom univerzumu; taj univerzum je, naime, trans-istorijski u odnosu na društvenu istoriju, što znači da poseduje sop-stvenu “istoriju” određenu time što predstavlja krajnje specifičan (tj. po Fraju legitimno-utopijski) izraz istih onih ljudskih težnji koje su formirale civilizaciju. Zbog toga se, jasno, sa njime valjano opšti isključivo ulazeći u bivstvenu interakciju sa njegovim sopstvenim generišućim shematima, ne povodeći se za olakim vrednosnim sudovima;

3) najzad, Fraj je decidiran u oceni da *se pri sadašnjem proizvoljnom stanju* stvari figura kritičara profiliše kao *misionarsko mesto preseka* naj-pre s njegove strane (napokon) tačno predstavljenih, a potom ispravno uzajamno spojenih entiteta: “Djelatnost kao što je takvo ponovno kova-nje prekinutih sveza između stvaranja i znanja, umjetnosti i znanosti, mi-ta i pojma, to predviđam, eto, za kritiku.”⁴

3.

Na ispunjenosti zahteva ova tri elementa počiva studija Daše Kovačević, i ovde ćemo ih redom razmotriti.

a) Pre svega, autorka od samog početka odlučno oslobađa tretirane pojave ma koje potencijalno remeteće spoljne strategije: “Osnovno načelo kojim ćemo se rukovoditi jeste da metodi i procedure kojima kritički posmatramo neku umetničku pojavu ili oblik treba da izrastaju iz umetnosti kojom se bavimo.” Ubrzo potom, poput Fraja, ona odbacuje i proizvoljnost

3 Nije uopšte digresija – jer ćemo uskoro videti koliko je Daša Kovačević presudno usmerena na formalni aspekt tragedije kao *jedini* ispravan put za razumevanje i njene sadržine – kada pokušavamo da istaknemo da je Fraj video veliku sličnost između književnosti i matematike. “Isprra i književnost držimo komentarom o izvanjskom ‘životu’ ili ‘zbilji’. Ali upravo kao što u matematici moramo od tri jabuke preći na 3, i od kvadratnog polja na kvadrat, čitajući roman moramo od književnosti kao refleksije o životu prijeći na književnost kao *autonoman jezik*. Književnost se također odvija po hipotetskim mogućnostima, pa iako je književnost kao i matematika neprestance korisna – ta riječ označava njezin neprekidan odnos sa zajedničkim poljem iskustva – čista književnost, kao i čista matematika, *sadrži vlastito značenje*.” Northrop Frye, *Anatomija kritike*, Naprijed, Zagreb, 1979, str. 394; naš kurziv.

4 *Isto*, str. 398.

vrednosnog (sa najrazličitijim merilima) procenjivanja kao instrumenta za prepoznavanje onog generišućeg svojstva koji tragediju čini jedinstvenim umetničkim oblikom. Pri tom, jasno, nijedan od uticajnih autora čiji se napor dovršavao u hipostaziranju eksternog vrednosnog kriterijuma, nije se služio banalnim klišeima (ne)dopadljivosti, već je vrednosni potencijal izvodio – često veoma zanimljivo i sugestivno – iz jednog šireg programa u kojem se potvrđuje njegov lični, autorov, diskurzivni identitet.

Sve takve pokušaje, međutim, Daša Kovačević jednostavno odbacuje, ne upuštajući se u polemiku (“Tragedije i nema kao teorijsko-intelektualne apstrakcije. Postoje samo konkretnе i pojedinačne drame, a one se ne rađaju po principima estetsko-filozofskih uopštavanja.”), naprsto zato što je uverena da u tragediji postoji imanencija prema kojoj svako svođenje na drugi receptivni kôd znači trenutnu kontaminaciju; tragedija nam se obraća takoreći kao organska celina, zato što u sebi nosi potencijal koji kao suštastven *i na sebi osoben način* aficira korene našeg bivstva, te se otuda može, samo naizgled paradoksalno, primetiti da je tačnije reći da *tragedija pita nas a ne mi nju* za odgovor o identitetu. Ali kako se onda može prići takvoj suštini tragedije, ako je u nju stvaralački založen sadržaj humanog personaliteta koji je stariji i dublji od racionalnih koncepata? Na putokaz prema odgovoru smo već pripremljeni:

“Univerzalnost tragedije pokušaćemo da nađemo u njenoj *dramskoj formi*.” To konkretno znači da Daša Kovačević, tragajući za onom autonomnošću tragedije u kojoj se nalazi njena jedinstvena humana poruka, zapravo izbegava da, za razliku od najvećeg broja tumača, svoju potragu završi na bilo kakvoj refleksiji o filozofsko-psihološko-emocionalnom supstratu dramske tematike i fabule. Ona, naravno, ne poriče prisustvo takvih konstituišućih elemenata, ali ih smatra tek sastavnim delom onoga što naziva tragičkim konceptom⁵, ili tragičnim viđenjem (vizijom) sveta, koji se kao takav može artikulisan pronaći i u drugim proizvodima ljudskog duha, pa nije posebno inherentan tragediji. Upravo u tome i jeste pogreška – mogli bismo reći i *narcistička* – čak i mislilaca velikog formata: oni su tragediji pristupali kao nekoj vrsti masivne ilustracije koja potvrđuje one zakonomernosti što su ih oni obznanjivali u svojim teorijama. Tome nasuprot, Daša Kovačević tvrdi da je “u tragedijama svet ideja neodvojiv od oblika koji te ideje donosi”, odnosno, još eksplicitnije, da “struktura drame postaje značenjska u ideološkom smislu.”

Štaviše, ova autorka svoju analizu vodi dotle da ustvrđuje kako se o tragediji može reći kako predstavlja jedno toliko apartno gnoseološko uporište, da ga odlikuje upravo to da je “veliki neprijatelj” religioznog i

5 “Beketa, kao i Grke, ne zanima *ideja* tragičnog – ona je imanentna određenom viđenju sveta i samo je deo dramatičareve opreme”, piše Daša Kovačević; naš kurziv.

filozofskog mišljenja (sa kojih se, uzgred budi rečeno, uz opštu estetiku, i upućuje najveći broj pokroviteljskih tumačenja), jer, kako kaže, “oba veruju u postojanje jednog jedinstvenog odgovora nazivajući ga samo različitim imenima: Otkrovenje ili Smisao.”

Na ovom poslednjem iskazu moramo zastati iz dva razloga: prvo, jer se iz njega potpuno jasno ukazuje koliko se ispod čitave ove studije, kao što smo već govorili, proteže sigurnost svojevrsnog pronađenog posvećeništva *figure kritičara*: naime, ukoliko iskustvo tragedije konkuriše religioznom ili filozofskom⁶, onda je sasvim jasno da je u njega, bar danas, potrebno brižljivo, takoreći inicijatičko uvođenje; i drugo, upravo ovo je tačka na kojoj se mora demonstrirati tačnost autorkinog izvođenja: ovde treba pokazati kako se presudno zahvaljujući formalnom (strukturalnom) ustrojstvu tragedije odvija prelaženje u realitet one najsuptilnije a krucijalne razlike, koja samobitnu egzistencijalnu poruku tragedije svrstava uz one religioznog otkrovenja i filozofske hermeneutike⁷. Daša Kovačević za ovu osnovnu razliku ovde primenjuje pravi pojam (naravno, uspešno podignut do digniteta ontološke nosivosti) koji u sebi ravnopravno sabira kognitivnu i afektivnu dimenziju – to je *dvosmislenost*.

Naime, autorka bez ustručavanja iznosi stav da je tragična svest ona koja je “prevazišla lažne odgovore, iluzije i utehe”, te je prinuđena da taj, takoreći, “položaj posle” podnosi u permanentnoj ambivalentnosti za *koju svakodnevni život, zapravo, ne pruža nikakvo formalno utočište*⁸. I upravo

6 Pomenimo da je već i Pol Riker upitao: “Je li mogućno promišljanje *tragične teologije*? Tragedija je ne obrađuje refleksivno, ona je prikazuje kroz likove, kroz pazar, pod poetskim plaštom i kroz specifična osećanja užasa i sažaljenja.” Pol Riker, “Zli Bog i tragična vizija egzistencije”, *Teorija tragedije*, str. 335; naš kurziv.

7 Uostalom, Daša Kovačević se u svojoj studiji čitavim jednim poglavljem (“Nevidljivi antagonist”) i eksplicitno bavi mogućnošću Beketovog/tragičkog komuniciranja s Apsolutom, ovde se oslanjajući na slavnu Goldmanovu analizu Rasinovih drama iz aspekta autorove verzije religioznosti. Naravno, ona će i ovde svoju analizu konsekventno dovesti do potencijalnog dijaloga sa opipljivo beznadežno “skrivenim” ili “odsutnim” Apsolutom kroz prepoznavanje nekog formalnog mehanizma njegovog dejstva u dvosmislenosti. “Rasinovski skriveni Bog postao je kod Beketa skrivena ruka akcije na sceni”, sumira Daša Kovačević.

8 Naravno, nipošto ne može biti da je Daša Kovačević prva primetila dvosmisleni karakter tragedije, ili, da tako kažemo, krizni raskol izazvan pritiskom u krajnjoj liniji sudbinske opterećenosti kao fokusiranog stanja tragičkog položaja. Istina je, međutim, da ona bira sasvim drugačiji predeo koji posmatra sa motrišta dvosmislenosti. Podsetimo da će, na primer, Jaspers u sličnom konkurisanju religioznog i tragičkog znanja vrlo brzo preći na svoje poznate kategorije i egzistencijalne filozofeme “graničnih situacija” (= tragične situacije) koje se razrešavaju filozofskim “transcendiranjem” (Sreten Marić duhovito primećuje: “Za Sofokla je Antigona nesrećna što umire, za Jaspersa je potrebno da ona umre srećna, i ona tako kod njega i umire”), ili da će Šeler od iste ambivalentnosti gledati u preobražavanje etike koje se odvija fenomenološkim prepoznavanjem tragične dvojnosti kao ustrojstva samog univerzuma. Pa čak i spisateljica specijalizovanije pretencije,

zato što civilizacijski etablirana egzistencijalna rešenja uopšte ne priznaju stanje tragične dvosmislenosti, tragedija se otkriva kao neka vrsta, da tako kažemo, “dinamičkog hrama” u kojem svest o tragičkoj dvosmislenosti postojanja može pronaći svoju prirodnu rezonancu. Pa kada ovako sagledamo stvari, iznenada postaje jasno kuda vodi savršeno precizna intuicija autorke: kao što je tragička svest u odnosu na “redovnu” prinuđena da tihuje u ilegali negativne pomerenosti kojoj je jedini podnošljivi izraz svojevrsna metafizička “igra”, tako se pozorišna forma nudi kao najpribližnije otelovljenje ovog u-igru-pomerenog bivstvenog statusa, jer je svako njeno svojstvo razloživo do principa dvosmislenosti:⁹ “počevši od živog ljudskog tela u veštačkom i apstraktnom prostoru scene, do fenomena pozorišnog vremena, pojma igre, koncepcije iluzionizma. Život u prividu i privid koji ima sve odlike stvarnog života.” Ovom citatu bismo dodali još samo znake navoda u karakterizaciji “stvarnog života” (što je, uostalom, bar Šekspir neprestano varirao u svojim slavnim sentencama).

Dakle, kada se sve sabere, postaje jasno koliko je uspešno Daša Kovačević, zahvaljujući poistovećivanju ontološki shvaćene dvosmislenosti i poznavanja mehanizma funkcionalisanja drame, izvela zadatak emancipacije tragedije po liniji njenog jedinstvenog formalnog zahvata kojim ona preuzima sadržaj tragičke svesti i daje mu kreativnu artikulaciju. Poenta čitave analize je briljantna: “ako napustimo ideju da tragedija mora da буде ’ukalupljena’ u dramsku formu, tragedija ne postoji. Njena dramska forma je njen najdublja suština i razlog.”

Ipak, problem koji se odavde ukazuje jeste upravo to da li i kako dolazi do realizacije onoga što smo ovlaš nazvali kreativnom artikulacijom, a koji Daša Kovačević zapaža kao onu nepromenljivu datost koja odlučuje o potencijalnoj povezanosti antičke i moderne tragedije: da li se i na koji način u tragediji odvija nekakva čista artikulacija tragičkog iskustva (koja, bi, recimo, bila uporediva sa “izlaznim” stanjem vernikove molitve ili logičke koherencije filozofske meditacije)? Za Dašu Kovačević to je,

---

kakva je Helen Gardner, sa osmatračnice dvosmislenosti odmah gleda u pravcu krvice (neznanja ili nedovršenosti) kao svojevrsnog taloga tragičkog iskustva, ne odolevajući da “stvarnoj” tragediji kao kriterijum pripše potragu (makar i uzludnu) za stabilnim razrešenjem: “Ja verujem”, kaže ona, “da je tragični pesnik inspirisan poverenjem u čovekovu moć da razume svet istorijskog iskustva, istim duhom koji hipotezom i eksperimentom pokušava otkriti zakone što vladaju svetom prirode.” (Helen Gardner, “Pojam tragičnog danas”, *Teorija tragedije*, str. 398). Iako ipak nije jedinstveno, okretanje Daše Kovačević ka formi tragedije ipak je retko u literaturi, a videćemo kasnije do koje je mere njen konsekventnost, upoređena sa srodnim videnjima, zaista i originalna.

9 Ovde ponovo moramo primetiti koliko je ovakvo tumačenje na istoj liniji sa zegovaranjem “legitimnog utopizma” kojim Fraj i čitavu (umetnički dostojnu) književnost pomera u dignitet paralelnog, i može se reći ludički razrešenog istorizma.

zapravo i s pravom, problem ostvarivosti tragedije kao umetničkog dela i mogućnosti njene ispravne recepcije.

b) Iako je za verodostojnu komunikaciju između tragedije i njenog recipijenta odgovorna, kao što smo videli, uspešna asimilacija tragičkog iskustva i potom njegova transpozicija u formalna dramska rešenja koja “dvosmislenost” afirmišu u kreativnoj ponudi alternativnog realiteta, ipak mora postojati receptivni razlog zbog kojeg je primena te formule u moderno doba mahom nestala iz prakse, pa svakako i potraživanja (pa se, eto, mora postavljati pitanje o postojanju tragedije uopšte). Na pitanje, dakle: šta nas je to toliko odvojilo od potrebovanja i poimanja tragedije? – Daša Kovačević odgovor nalazi u promeni do koje je došlo u procenjivanju osnovnih vrednosti koje bi trebalo da vode uspešno pozicioniranu dramsku napetost, a koje se opet, u realizaciji, neizbežno naponsteku svede na strukturu drame. Ovde Daša Kovačević za početak usvaja u literaturi već odavno utvrđivani raskol između dva osnovna dinamička dramska principa koji se izražava postojanjem tzv. “drame situacije” (antička) naspram “drame karaktera” (moderna) – setimo se, naime, da je još Aristotel tvrdio da su moguće i tragedije bez karaktera, a Hegel je pisao da u većini antičkih tragedija i nije bitno da postoji tragični junak, jer je dovoljno da postoji tragični sukob. Moderni Evropljanin je izrastao na individualizmu renesansnog čoveka, na njegovom razvojnem uspehu i neuspehu merenim osvajanjem sveta materije ili sveta znanja, što je sve uslovilo da i dramska radnja, kako kaže Daša Kovačević, “bude shvaćena prvenstveno kao ostvarivanje karaktera”.

Problem razumevanja tragedije, međutim, ako ga iz ove studije dobro tumačimo (i ne samo po našoj autorki¹⁰) nije pre svega u – recimo tako – gubljenju sluha za takva seriozna dela koja u sebi nemaju pečat ovakvog karakternog dinamizma, već u izostajanju razumevanja za takvu strukturu drame u kojoj svojevrsni, nužno zahtevani, progresivni tempo radnje ne diktira i uslove njenoj formalnoj ekspoziciji. Drugim rečima, ukoliko se u pozadini plasiranja fabule ne oseća očekivana svojevrsna *individualizacija temporalnosti*, delo se danas oseća kao promašeno, budući da je tako shvaćena temporalizacija gotovo kanonizovana u iskustvu moderne publike.

10 Prema ovoj odviše gruboj tezi, tvorac i najveći predstavnik drame karaktera bi trebalo da bude, naravno, Šekspir. Međutim, jedan od autora koji je najbliži stavorima Daše Kovačević, Oto Man, upravo na Šekspirovom primeru dokazuje da ova takoreći tematska podela uopšte nije realna, te da ključ razlikovanja i sledstvenog “komunikacionog šuma” u razumevanju tragedije ne treba tu tražiti. Jer, situacija, to jest “polozaj rađa akciju, karakter reakciju. Šekspiru u principu nije stalo da karaktera, već samo do određenog sklopa u kome je karakter jedan tas na vagi tragičnog položaja.” (Oto Man, “Tragično kao sadržaj poetske umetnosti i iskustva”, *Teorija tragedije*, str. 317; naš kurziv.) Izdvojivši kurzivom sintagmu koja težište baca na postojanje “određenog sklopa”, to jest na formalni zahtev, zapravo smo uputili na osnovnu ideju studije Daše Kovačević.

Prema tome, način operisanja vremenom – a to je u drami, zapravo, suštinski strukturalni zadatak – postaje glavno demarkaciono svojstvo, a zahtev za *promenom* izrasta u implicitni diktat moderniteta. Ali “kod Grka vreme je bilo apstrahovano kao aktivni činilac – duh koji je tragao za univerzalnom suštastvenošću nije mogao da razmišlja u relativnosti temporalnih procesa”, piše Daša Kovačević, iz čega sledi da “tražiti promene lika u tragediji, u drami koja se bavi suštinskim, sudsivim, dakle atemporalnim, jeste suprotno njenim osnovnim određenjima”.

Ovim zapažanjem, naizgled tako očiglednim, autorka pogađa tamo gde su mnogi znameniti tumači promašili, naprosto zato što činjenice *po navici* oslovljavaju iz modernog idioma, brkajući snažnu situacionu eksistiranost, tako prisutnu u antičkim dramama, sa njihovom suštinskom egzistencijalnom atemporalnošću. (Uostalom, gotovo je očigledno da je i sâm Beket uviđao krucijalni značaj promene percepcije temporaliteta, misleći najpre na svojevrsnu profanaciju vremena, koje više nego ikada postaje uslovjavajući tiranin, a zatim na fiksiranje te tiranije u inerciji mehanički-parališuće *navike*.¹¹⁾

Izdvojivši i argumentacijom favorizujući problem načina odnošenja prema temporalnosti kao onaj koji podvaja dramske epohe, ubedljivo pokazujući da sve druge razlike konvergiraju u vremenu shvaćenom u ogoljenom ili najčistijem *uslovjavajućem* vidu (a ovde epitet “kristalno” čisto savršeno pristaje), Daša Kovačević, kako će se pokazati, u stvari čini najznačajniji dokazni korak u odbrani teze o formalnom ustrojstvu tragedije kao distinkтивnom svojstvu sâmog njenog bića i ponude čoveku.

Osim toga, naravno, (a)temporalnost nije samo problem sa kojeg ona skladno prelazi u razmatranje tog formalnog aspekta, nego i isto ono “mesto” na kojem se susreću antički tragičari i Beket, koji, tako, u *autentičnom* tragičkom duhu pušta da se u njegovim tragedijama navodno “ništa ne događa” (u individuaciono-temporalnom smislu), odnosno da se “suština ne menja” (Vladimirove reči u *Čekajući Godoa*) – jer to “uslovjava da u Beketovoj drami i ne tražimo dinamičke sukobe volja junaka, već da je posmatramo kao dramu u kojoj je njen junak uhvaćen u *tragičnu situaciju*”, kako piše autorka ove studije.¹² A da je ovo najtačnije tumačenje

---

11 U izuzetno uputnom eseju *Prust* Beket ispisuje neke od redova koji najbolje tumače i njegovo delo: “Dakle, Prustova stvorenja su žrtve ovog preovlađujućeg uslova i okolnosti – Vremena; žrtve kao što su žrtve niži organizmi, svesni samo dve dimenzije i iznenada suočeni sa misterijom visine: žrtve i zatočenici.” I kasnije: “Sećanje i Navika su atributi raka Vremena...” Samuel Beket, “Prust”, *Treći program*, IV, 55, 1982, str. 312–315.

12 Neprestano moramo isticati da je u ovako ekstenzivno i iscrpno razmatranoj temi Daša Kovačević zaista pronašla originalnu dokaznu sekvencu i njoj odgovarajući originalni uvid, ali da se oni u obilju građe neminovno mogu pokazati samo u diskretnim lucidnim zapažanjima. Uporedimo, tako, njenu strategiju svođenja

Beketovih namera najbolje potkrepljuje u gornjoj fusnoti navedeni citat koji govorи o pravoj jednačini koja otključava analogiju izmeđу antičkog i Beketovog tragizma:

(dramska, aristotelovska) Situacija =
(beketovsko, ništeće) Vreme.

To čisto mrveće Vreme Beketovih junaka predstavlja njihovu (dovoljno tragičnu) Situaciju. A ovim članovima jednačine Daša Kovačević zasigurno bi dodala i treći:

Situacija = Vreme = Forma tragedije.

Kako forma svojom sopstvenom postavkom realizuje tragično vreme? Pre nego što ukažemo na ideje Daše Kovačević, razmotrićemo šta je ona nasledila od svojih istomišljenika, ali ćemo najpre fiksirati autorkinu poentu kao finalni reper: moć pozorišne forme je u tome što ona vizuelno-scenskim rešenjima postaje zapravo najaktivniji činilac tragedije, utoliko što samom sobom organizuje *tragičko*¹³ vreme. U ovom pravcu autonomnosti forme (ali ne tako dalekovido) upućivao je Oto Man (a niko kao Beket ne potvrđuje istinitost ove tvrdnje: njegove najradikalnije drame faktički se svode na scenske didaskalije): "Najsuštastveniji zadatak antičkih tragičara predstavljalо je ovo *prevođenje u čulno*, a ne iskazivanje subjektivnim doživljaja i misli... Pravi tragični predmet postaje *prikazivanje* čoveka u nekoj situaciji... U svim ovim situacijama mora se *pokazati* šta deluje na čoveka. Da se to pokaže, a ne samo kaže, služi događanje na sceni."¹⁴

---

problematike vremena u formu drame, sa možda najslavnijim tumačenjem temporalnosti kod Beketa, onog od strane Gintera Andersa. Anders, naime, uprkos fascinantnoj pronicljivosti i asocijacijama na Beketovo delo, zapravo ostaje u domenu prostog konstatovanja stanja "kaše vremena koje stagnira" i razobličavanja moderne tragične filozofije "utucavanja vremena" Beketovih junaka. On opravdava pišećev postupak, ali na liniji tanane potvrde sopstvene (protivideoleski intonirane) kritike društva: "Bedna borba koju njih dvojica [Vladimir i Estragon] vode za prividnu delatnost je, svakako, tako upečatljiva samo zato što ona odslikava našu, dakle, sudbinu čoveka iz mase. Naime, s jedne strane, danas se mašinski rad lišen svake vidljivosti cilja, toliko udaljio od onoga što se iluzionistički naziva 'ljudskim delanjem', da je sam postao neka vrsta prividne delatnosti." Ginter Anders, "Bivstvo bez vremena", *Vidici*, 4–5, Beograd, 1986, str. 22.

13 Prostor nam ne dozvoljava da podrobitno objašnjavamo činioce ovog specifičnog tragičkog pozorišnog vremena, čak i ako je to tragičko vreme upravo onaj poslednji cilj doživljajnog sugerisanja kojem teži Beket, čak i ako je to ono što "okuplja" izvanredno razotkrivanje segmentacije Beketovih namenskih stilskih postupaka koje u studiji izvodi Daša Kovačević. Ovde čitaocu ukazujemo na činjenicu da svako izvođenje ove autorce povodom tri strukturalna nivoa – tretiranje telesnosti, funkcije ironišuće teatralizacije i svojevrsne završne rezultantne "čistilišne" refleksije koja vodi do "prepoznavanja" bivstvenog položaja tragičnih junaka – zapravo govorи o načinima scenskog ovaploćavanja ovog tragičkog vremena. Toliko o izuzetno ostvarenoj hijerarhijskoj kompoziciji ove studije.

14 Oto Man, *nav. delo*, str. 295–7; naš kurziv.

Ukupna analiza koju Daša Kovačević postupkom rekonstrukcije izvodi nad Beketovim formalnim rešenjima počiva upravo na ovoj činjenici da svaka drama *pokazuje, a tragedija to čini prevashodno*, upravo zato što se tragičko vreme doživljava isključivo kao čulno-iskustveni totalitet. Budući da je ovom *prikazivanju* sve potčinjeno – kako u antičkim tragedijama, tako i kod Beketa – sasvim je logično da se glavna umešnost (uz preduslovno posedovanje tragične vizije sveta ili moćno empatijsko uživljavanje u takvu viziju) dramatičara sastoji u pronalaženju rešenja kojima će gore razmatrano tragičko iskustvo preneti onom drugom ključnom akteru (pored scene), potrebnom da bi se dvosmislenost ostvarila u alternativnom realitetu – publici.

Ovom pokazivanju mora biti podvrgnuta i reč, a glavni censor uspešnosti ovog podvrgavanja zapravo je tragična situacija koja se mora kumulativno prenositi kroz čitavu radnju tragedije, i o kojoj, prema gore postavljenoj jednačini, znamo da je u slučaju tragedije ekvivalentna formalnoj organizaciji tragičkog vremena. (Upravno ovde se ključno dodiruju tako različito verbalno-stilski orientisani autori kakvi su Šekspir i Beket: ma koliko da su Šekspirovi junaci govorljivi i metaforični, njih uvek kontroliše situaciona funkcionalnost.¹⁵⁾ Oto Man upozorava, a Daša Kovačević, videćemo odmah nakon ovog citata, mnogo sugestivnije dokazuje: “Tragedija ne prikazuje apstraktni tragični sadržaj u slučajnom dramskom obliku, nego *samo prikazivanje* predstavlja umetničko postojanje i delovanje tragične stvarnosti bića”,¹⁶ piše Man, a naša autorka pri samom kraju svoje studije, govoreći o jedinstvenoj doživljajnoj integrativnosti koju omogućava upotreba scene, sa karakterističnom preciznošću ističe ono bitno: “Beket se vraća izvornoj suštini teatra, njegovom neposrednom *delovanju koje prethodi racionalnoj spoznaji*.”

Odve se moramo vratiti na nedavni iskaz, jer smo se u njemu dotali glavnog operativnog zadatka kako stoji pred dramatičarem, pa tako, zajedno sa njime, i pred konačnim razumevanjem realizacije tragedije. Reč je o načinu održavanja, odnosno sukcesivnog prenošenja osnovne tragične situacije duž sekvensionalne ose drame, odnosno njenog prevođenja iz statičke uhvaćenosti potrebnih elemenata *pokazivanja* doživljaja, na njihovu realnu vremensku protežnost, sve do tragičkog razvođenja u tragu jedne odlagane budućnosti koja je podražavajući analogon sudbine. (“Sudbina u tragediji samo je *stvorena forma*, zapravo budućnost kao zaokružena celina”,¹⁷ piše S. Langer.)

---

15 “Šekspir ne poznaje princip jedinstva koje uspostavlja tragični karakter; on poznaje samo najraznolikije načine da se predstavi fatalni spoj položaja i sklonosti.” Isto, str. 317.

16 Isto, str. 311.

17 Suzana Langer, “Tragični ritam”, u *Teoriji tragedije*, str. 258.

To je, jednom reči, problem osobenosti *radnje i ritma* tragedije, o kojima je kao ultimativnom kriterijumu pre svih pisao Frensis Fergason, čiju koncepciju Daša Kovačević u potpunosti preuzima (razrađujući je u istančanosti kojom ova postaje sasvim novim kvalitetom), a zatim i Suzana Langer, čije se uzgredno, i tek terminološko-asocijativno pominjanje produžene analogije vođenja dramske radnje sa muzikom (naravno, reč je o srodnom "kroćenju" temporaliteta) tek u kritičkom otklonu kod Daše Kovačević razvilo u originalan uvid: "Tragedija ima formu kadence. Kriza u njoj uvek predstavlja zaokret ka potpunom svršetku"¹⁸, piše Langerova, a Daša Kovačević bravuroznom tezom o "varljivoj kandenci" – to jest o zapravo *neprestano odgađanom svršetku* kao suštinskoj formi tragedije koji (odgađani svršetak) najbolje pokazuje jedinu neprolaznu metafizičko-čulno iskustvenu činjenicu tajanstvene dvosmislenosti egzistencije – kruniše svoj krajnje autentičan uvid. "Ako je krajnji smisao Beketove drame zagonetka, nije li ona duboka osnova tragedije, nije li tragedija, kao i svet, u suštini sagrađena na neodgonetljivosti zagonetke?"

Ove poslednje reči studije Daše Kovačević u stvari su eho čuvene Fergasonove formulacije: "... ličnosti drame pate od žalosnog i užasnog osećanja tajnovitosti ljudskog života. Iz te patnje ili pasije i njenih promenljivih slika javlja se novo shvatanje života. Na toj osnovi ponovo se uobličava namera radnje i otpočinje novo kretanje. Ovo kretanje, ili *tragični ritam radnje*, čini oblik drame kao celine."¹⁹

Značajno nadmašujući, međutim, Fergasona u analitičkom prođoru u egzekutivni domen dramskog ritma, Daša Kovačević je svojim osvetljavanjem dinamike preplitanja Beketovih stilskih pozicija zapravo dosledno i skladno stigla čak dotle da pokaže kako se na "osnovnoj čelijskoj jedinici" tragedije, a to je – ma kako rogovatno zvučala prethodna sintagma potrebna da bi se istakla dimenzija ludički živog organizma tragedije – sâm glumac, ostvaruje i održava tragička pulsacija egzistencijalne dvomislenosti u klimi moderniteta.

Ovde se zaustavljujući, čitaoca ćemo pozvati da uživa u radoznalom praćenju autorkine, takoreći atomistički detaljne, argumentacije jednim od mnogih njenih sjajnih zapažanja: "... glumac bukvalno postaje otelovljena metafora te suštinske čovekove rastrzanosti između tela i duha. Glumčeva konkretna situacija na sceni sugeriše na jedan neposredan način nerazrešivu protivurečnost između tamnovanja tela i beskrajnih prostora svesti."

v) Iza i naposletku svih ovih izvođenja preostaje ono što Daša Kovačević nije napisala ali jeste pokazala između redova, i tako se na krajnje suptilan način i strukturom svoje studije primerila kriptičnoj formi onoga

18 Isto, str. 249.

19 Frensis Fergason, *Pojam pozorišta*, Nolit, Beograd, 1979, str. 37.

o čemu piše. Naime, ako treba pronaći jedan metafizički pojam koji bi potpuno meta-forme sabrao Beketovo delo i čak ga učinio ključem za prilaženje antičkoj tragediji, onda je to svakako *čistilište*. Reč je o tome da je Beket, tematski svodeći tragički turgor na agoniju svakodnevice u kojoj su udesi redukovani na često fiziološki elementarnu ravan, zapravo odbranio uviđanje da je osnovni realitet života (takoreći njegovo “nulto stanje”²⁰), po osama osnovnih sila koje ga razapinju, sasvim nalik onome što u mitskim projekcijama predstavlja čistilište. Analogija sa Dantevim onostranim svetom toliko je neraskidiva, da čak i ako je Beket ostvaruje preko Džojsa kao medijatora²¹ – opredeljujući se deklaratивno, a zapravo samo zbog nealegorizujućeg Džojsovog pristupa njegovom čistilišnom svakodneviju – ona ipak ostaje ne samo instruktivna, već i obavezujuća, kako u jednoj lucidnoj primedbi, koja otkriva njeni ne manje duboko promišljanje Dantevog dela, zapaža Daša Kovačević: “U Dantevom Ante-Čistilištu (koje je piščev izum, dodatak doktrini Čistilišta) borave oni koji nisu na vreme obezbedili milost Božju. Umrli su nedovoljno pripremljeni, pokajavši se jedino u trenutku smrti. Zbog toga im je određena kazna *čekanja*. Tek kada bude prošlo određeno vreme, moći će da pristupe samom Čistilištu – dotle ništa ne mogu učiniti.” Po svemu sudeći, naša autorka je u pravu, i teško da posle svega izloženog može postojati sumnje da je okvirnu i globalnu artističku konceptualizaciju svog prodora u tragičko iskustvo Beket vezao za Dantevovo delo, i to upravo za ovaj njegov deo u kojem je prepoznao jedinu epistemološku katarzu života: *u čekanju*.

Ipak, Danteva veličina verovatno je i u izumu kojim je na jednom mestu, uz panoramu izgubljenosti u krivici, obezbedio i ono što (pogotovo

-
- 20 Beket je iza antičkih tragičara superiorno razotkrio imanentnost tragičnog statusa. Opsednutost vremenom nije stvar izbora, pa prema tome osnovna tragična situacija predana je čoveku pre i s one strane svakog moralnog opredeljenja, što je Beket eseistički eksplisirao pišući o Prustu, odnosno o usudu temporalnosti: “Nema dobra i zla ni u Prustu ni u njegovom svetu... Tragedija nema nikakvog obzira prema ljudskoj pravdi. Tragedija je iskaz o ispaštanju, ali ne o bednom ispaštanju zbog kodifikovanog slamanja lokalnog poretka koji su mangupi organizovali za budale. Tragična figura predstavlja ispaštanje prvobitnog greha, prvo bitnog i večnog greha njega i svih njegovih *socii malorum*, greha što je rođen.” “Prust”, *Treći program*, str. 336.
- 21 Pišući o Džojsu, Beket izdvaja samo sadržinsku orientaciju prema ravnim fiziološke temperiranosti života na *odvijajuće čekanje* kao fundus svih spekulacija o očišćenju. “U kom smislu onda delo g. Džojsa navodi na očišćenje? To je zbog apsolutnog odsustva Apsoluta. Pakao je statična beživotnost neublažene nemoralnosti. Raj je statična beživotnost neublažene čistote. Čistilište je bujica pokreta i vitalnost koja se oslobođa spajanjem ova dva elementa... ni nagrada ni kazna; jednostavno niz stimulansa koji omogućavaju mački da uhvati svoj rep.” Naravno, treba obratiti pažnju na ironičnu opoziciju između bujice pokreta i njihove funkcionalnosti dostojeće da mačka uhvati svoj rep. Citirano iz: Vivijen Mersije “Umetnik/filozof”, u navedenom broju *Vidika*, str. 61.

vu moderna) tragična svakodnevica nikako ne može obezbediti: reč je o tome da putnika (samog Dantea) kroz najdublja onostrana znanja o čoveku *neko vodi*, to jest da postoji legitimna *figura* ontološko *vodiča*, u njegovom slučaju Vergilija. Zašto ovo ne shvatiti formalno-suštinski, kada je i sve ostalo takvo: postoji, dakle, nedvosmislen odnos sukcesije između uvida i onog praga od kojeg uviđanje postaje modus drugačijeg bivstvovanja – ustežući se, nazovimo ga “iskupljenim”. Ali prelaz od jedne do druge pozicije u ovoj sukcesiji nije nužan, nije automatski, i ne mora se izvršiti. Većina među i onako retkima svakako ostane samo na uvidu, i ne pokrene se dalje. Za takvo nešto potreban je, kaže Dante, *vodič*. Za to valjda služi drugo ljudsko biće, i zahvat nečijeg takvog brižnog spiritualnog stanja. Beket i tragičari su ovaplotili uvid, ali je u njega danas potrebno inicijatičko uvođenje.

To Daša Kovačević nije napisala. Svojom kritičarskom misijom jednostavno i nemetljivo nam je bar nakratko i bar jednom pokazala kako uvođenje zaista izgleda.

Milan Konjović – *Slikar u ateljeu*, 1934.

Slaviša Orlović

LJUDSKOST
KOJA POBEĐUJE

Dejan A. Milić, *Noć duga godinu dana, Vinkovački ratni igrokaz 1990–1991,*

Pravni fakultet Univerziteta
u Beogradu, Dosije studio,
Beograd, 2009. (330 strana)

Knjiga *Noć duga godinu dana, Vinkovački ratni igrokaz 1990–1991*, je istinita priča o životu u kasarni JNA u Vinkovcima 1990–1991. godine. Radnja i junaci su autentični. Autor, u posebnom emotivnom naboju, otvara debatu šta se dešavalo sa ljudima u garnizonu JNA u Vinkovcima, dakle ono što je, do sada, pomalo bilo blokirano ideološkim očekivanjima, iluzijama i predrasudama. Ovo je jedna lična (ali ne i bezlična) iskustva, ali u ovoj knjizi smo svi mi koji smo služili JNA, koji smo verovali i bili u zabludi a posle bitke, bar u svo-

jim očima, svi postali generali. Čitajući ovu knjigu o noći koja traje godinu dana, čitalac ima priliku da sa autorom odsluži vojni rok. Knjiga je korisna i onima koji ne znaju šta to znači.

Na prijavnici kasarne, gde je autor knjige proveo dosta vremena, kao na granici slobode i neslobode, najbolje se osećala ta ambivalentnost života u "teatru apsurda i paradoksa" kroz koji nas nesebično vodi autor. U ono vreme, verovatno bi mu se sudilo za izdavanje državne tajne. Autor je naraciju razapeo između dualizama i dihotomija, kao što su: civilno i vojno; sloboda i nesloboda; heroji i dezerteri; patrioti i izdajnici; dobro i зло; pravda i nepravda. To je i priča o njima i nama, o prijatelju i neprijatelju, kao večnom totalitarnom obrascu. Između "njih" i "nas" uvek je čovek. Čovek koji strada, zbog njih ili zbog nas. Autor svoju hrabrost potvrđuje (samo)priznanjem da je plăšljiv. Kao što je sokratovska svesnost svog neznanja, u stvari, početak znanja. Strah je iracionalan, ali opipljiv. Erih Marija Remark, na čiju knjigu *Na zapadu ništa novo*, ova Noć po atmosferi podseća, piše: "Život je samo na večnom oprezu od pretnje smrti". U strahu od smrti, Dejan Milić, nije dezertirao, ali njegovi oficiri jesu. I to "legalno". Oni su to nazvali odlaskom na godišnji odmor. Baš pre nego što se zapucalo. U tom smislu, knjiga je opomena svakoj neodgovornoj političkoj eliti. Knjiga je presuda bahatosti ljudi koji su u to vreme vodili zemlju. Kakva elita, takvo i vođenje, kakvo vođenje, takvo i odvođenje, "na smetlište istorije", države koje više nema.

Možda se autor ovom knjigom iskupljuje što je otisao iz te kasarne upravo pre nego što je ona gorela. Ipak, treba podsetiti da je on falsifikovao zdravstvene nalaze kod regrutacije kako ga ne bi odbili da ide u vojsku. On je, takođe, odbio predloge i pritiske rodite-

lja da ode kući nekoliko dana pre konačnog odsluženja vojnog roka, bez pečata u vojnoj knjižici. Hamletovsku dilemu "biti ili ne biti" je ipak razrešio oduživanjem duga otadžbini, ispunjavajući svoju građansku dužnost.

Knjigu nije lako žanrovski odrediti. Ona je dnevnik, istorijska publicistika, melodrama, roman, tragedija. Dublje spuštanje čitalačke sonde između redova otkriva političku analizu, anatomiju jugoslovenskog zla i raspada. S obzirom na obiman empirijski materijal, knjiga ima potencijalno teorijski značaj. Kao što SFRJ ponekad služi kao primer neuspeha konsenzualne demokratije, tako je kasarna JNA ogledno dobro multikulturalizma. Kroz knjigu se provlače identitetska pitanja, izlivi mržnje i besa koji su podsticani zatvorenošću kasarskog lavirinta, a često manifestovani sporanjima, rivalstvima i konfliktima. Ali to je i život jednih sa drugima i jednih pored drugih. "Bratstvo i jedinstvo" je istovremeno bilo iskreno i lažno, razdvajalo koliko i spajalo.

Verovatno je profesor Ratko Božović u pravu kada primećuje "da li smo se samo lagali da smo se dobro slagali". U besmislenom ratu, a koji rat je smislen, svi su pucali na svoje. Srbi u kasarni na svoje porodice u gradu, a Hrvati iz grada na svoje Hrvate u kasarni. Dejan Milić i njegovi "ratni drugovi" su u jednoj državi pošli u vojsku, a, tako reći, u drugoj je odslužili. U ratovima u kojima nismo učestvovali, ali smo ih izgubili, u kojima su naša deca ginula, a oni drugi, opet oni drugi, dobili države, Srbija je dobila najpre sankcije, zatim Haški tribunal, ali i ljagu koja se sporo i teško pere.

I kada je lascivan i vulgaran, autor to ne radi slučajno, već u želji da bude iskren i autentičan, plastičan i verodostojan u dočaravanju kako je zaista bilo i šta je ko mislio i rekao u tom tre-

nutku. Knjiga je na trenutke opora, ali verovatno ne toliko koliko je bio opor život u kasarni. Iako se čitalac spotiče o neka pitanja, zašto knjiga sada, a ne ranije, ili koji su izvori o pojedinim likovima i događajima *post festum*, autoru se veruje.

U Milićevom intelektualnom samopotpriđivanju, jedan profesor daje važnu podršku i tačku oslonca. To je profesor Jovica Trkulja. Otuda i reči koje zvuče poznato, kao što su "bespuće" ili "vozač i suvozač". Knjiga jasno reflektuje Saretrovsko-Andrićevsku egzistencijalističku upitanost, intoniranu ljudskim vrlinama i manama. Biti čovek je ono najvažnije u ljudskom bitisanju, uprkos manipulacijama prljavih ruku političara. Žan Pol Sartr u drami *Prljave ruke* podseća da kada je čovek u politici, onda su mu ruke do lakata ili u krvi ili u g..... Sa druge strane, autorova opsesija "biti čovek" podseća na reči Ive Andrića, izgovorene prilikom dodele Nobelove nagrade za književnost: "Biti čovek, rođen bez svog znanja i bez svoje volje, bačen u okean postojanja. Morati plivati. Postojati. Nositи identitet. Izdržati atmosferski pritisak svega oko sebe, sve sudare, nepredvidljive i nepredviđene, postupke svoje i tuđe, koje po meri nisu naših snaga. A povrh svega, treba još izdržati i svoju misao o svemu tome. Ukratko: biti čovek."

Ova knjiga, osim što ispunjava želju majke Krstine, spomenik je svim Dejanovim ratnim drugovima, omaž drugarstvu i prijateljstvu, stečenom u jednoj, do juče, ekskluzivno muškoj životnoj školi – vojsci. Konačno, knjiga je epitaf nad izginulim vojnicima, za koje istorija nema vremena, ali Milić ima. Jedan od likova koji brzo osvaja simpatije čitaoca, majka Krstina, kada je u pitanju život sina jedinca, nema dilemu "smrt heroja ili život kukavice". Ona nas uvodi u misao da ako je posle građanskih ratova išta novo, to je običaj da

se manje slavi ispraćaj u vojsku, a više povratak iz nje.

U odnosu na povremene i privremene dileme i iskušenja u sveopšttem ljudilu nacionalizma i šovinizma, pobeduje čovek i ljudskost. U tom smislu, ova lična drama nosi univerzalnu poruku i ima univerzalnu vrednost. Ljudskost ipak na kraju pobeđuje. Do tog saznanja autor dolazi upravo potućen dobrotom i gostoprимствom druga iz vojske, Burhana iz Brčkog, Albanca. Na kraju, jedina podela koju autor priznaje je da postoje samo ljudi i neljudi.

Dejanu Miliću, koji je propustio nekoliko prilika da pogine - u Vinkovcima ili tokom NATO bombardovanja, nije bila neophodna katedra na Pravnom ili nekom drugom fakultetu da po-

tvrdi svoj intelektualizam. Autor je više dobrih knjiga. Na kraju se opet potvrđuje - sve što vas pogodi a ne uništi, to vas ojača. Kao u pobedničkoj besedi na svom fakultetu, Dejan Milić je i u svojoj knjizi odbranio čoveka u sebi i u drugima. Nije li to najveća potvrda etike njegovog pravničkog poziva? Knjiga *Noć* prkosí zaboravu i našoj kolektivnoj amneziji. Istovremeno ova "noć" je šansa za katarzu, ne samo za autora, već i za čitaoce.

U noći koja je trajala godinu dana, u Vinkovačkoj kasarni, zna se kada se smrklo, ali ne i kada je, i da li je uopšte svanulo. "Bljesak" je označio povratak u prošlost. Na Balkanu se u prošlost i u noć više i češće putuje nego u budućnost.

Milan Konjović – *Sv. Blaž Ohridski*, 1986.

Marinko M. Vučinić

VIZANTIJSKE SLIKE
RADIVOJA RADIĆA

Radivoj Radić – *Purpur i pergament "Evoluta"*, Beograd, 2006. godine

U Vizantiji Renesans nije bio potreban, jer antička kultura u Vizantiji nikad nije umrla, već je živela stalno i neprekidno. A zapadni Renesans, koji je obnovio antičku kulturu na Zapadu, postao je moguć samo zahvaljujući Vizantiji, jer samo je u Vizantiji Zapad mogao da nađe blaga antičke kulture, inače zaboravljena i izgubljena. Vizantija je u sva vremena bila hrišćansko rimska država grčke kulture. Ono, što su primili Sloveni od Vizantije, nisu bili orijentalski elementi: nego najveće, što je ikada ostvarila istorija čovečanstva: hrišćanska vera, grčka kultura, rimska državna načela.

G. Ostrogorski, "Iz čega je i kako stvorena Vizantija"

,Srpski književni glasnik, knj. XLI,
broj 7, 1. april 1934. godine

U uvodnoj reči ove izvanredne i inspirativne knjige njen autor, Radivoj Radić, jasno je odredio svoju namenu i cilj koji je želeo da postigne pišući tekstove o različitim aspektima društvenog i svakodnevnog života u Vizantiji. Naša znanja i uvidi o ovoj izuzetnoj istorijskoj i civilizacijskoj tvorevini omeđena su i uslovljena poznavanjem njene pretežno političke i pre svega klasične istorijske dimenzije. Naše znanje o tome kako se u raznim oblicima odvijao svakodnevni život stanovništva tog velikog romejskog carstva svedeno je samo na nekoliko naznaka. Vizantija je inače uvek prisutna u svim raspravama o teškim i sudbonosnim pitanjima naše srednjevekovne istorije, ali i naše ukupne istorijske sudbine. Za nas je od posebnog značaja da što više proširujemo i obogaćujemo poznavanje i razumevanje vizantijskog sveta i to u svim njegovim složenim vidigovima i ispoljavanjima.

Zato je veoma važno u prikazu ove knjige navesti osnovni cilj i namenu njenog autora. "Ponudio sam svedočanstva i jezgrovite pripovesti koje se iz razumljivih razloga ne mogu naći u priručnicima za vizantijsku istoriju. Grupisana u nekoliko celina – a okrenuta pojedinim segmentima života u Vizantijskom carstvu, nekim običajima i verovanjima u romejskom društvu, duhovnosti i obrazovanju, pitoresknim ličnostima i pojedinim značajnim događajima – ova knjiga čitaocima pruža sliku jednog iščezlog sveta, ponekad zasenjujućeg i prefinjenog, ali katkad oporog i nemilosrdnog. Upravo tu vidim i jednu od misija istoričara od zanata u današnjem vremenu: da ne budu zatvoreni samo u svoju kulu od slonovače, koju jedino čine naučni i unekoliko ezotериčni zaključci, nego da pokušaju da premoste golem jaz koji stoji između her-

metične učenosti i štiva prijemčivog za širu čitalačku publiku".

Priče iz ove knjige pisane su bogatim i razuđenim stilom, preciznom i prefinjenom rečenicom. Ona ne gubi ništa na naučnoj utemeljenosti time što je otvorena za širu čitalačku publiku. U tome je i jedna od njenih osnovnih vrlina – da čudesni i ponekad veoma surovi i tajnoviti svet Vizantije približi što više tzv. običnom čitaocu i tako doprinese dubljem i kvalitetnijem razumevanju i tumačenju tegobne balkanske istorije. (Vizantinizam se inače koristi u političkim raspravama kao pojam koji obeležava pritvornost i beskru-puloznost u politici i često se zloupotrebljava kao sredstvo za obeležavanje srpske istorije kao izraza ovako shvaćenog mračnog vizantinizma.)

U nekoliko uvodnih pripovesti ove knjige Radivoj Radić se bavi značajem obrazovanja i načinom organizovanja školstva u Vizantiji. Ove nam priče svedoče da su Vizantinci poklanjali izuzetu pažnju obrazovanju sledeći antički humanistički ideal obrazovanja i Heraklitovo upozorenje da su oči i uši ljudima loši svedoci ako im duh nije obrazovan. "Po mišljenju starih Grka, obrazovanje je davalo unutrašnju postojanost i ravnotežu i doprinosilo je bodrosti duha. Svoj odnos prema obrazovanju koji je bio ispunjen velikim uvažavanjem Vizantinci su nasledili od antičke civilizacije", kaže Radivoj Radić, ističući da su škole toga doba imale svetovni karakter. Zasnovan na antičkim principima, sistem obrazovanja u Vizantiji bio je organizovan na tri školska stepena – osnovno, srednje i visoko. Osnovno obrazovanje je omogućavalo ostvarivanje službene karijere, izmenjeni status u društvu i sticanje povoljnijeg materijalnog položaja. Radivoj Radić ističe veoma značajnu i interesantu činjenicu u razmatranju obrazovnog sistema u Vizantiji, što govori i o prirodi samog dru-

štvenog sistema u ovom carstvu: "Uprkos svemu, pokazalo se da je škola jedna od najstabilnijih ustanova društva jer je veoma dugo sačuvala stvorene tradicije. Obrazovanje mладог Vizantinca, kojim je živeo u periodu od IV-VI stoljeća skoro se nije razlikovalo od obrazovanja njegovog vršnjaka iz II stoljeća. Zbog toga su mnogi roditelji davali deca u školu u nadi da će popraviti svoj materijalni položaj. I deca običnih ljudi, ukoliko steknu određeno obrazovanje, mogla su da postanu činovnici carskih i crkvenih kancelarija, sudije, skupljači poreza, sekretari, advokati, oficiri, prepisivači-kaligrafi." Kako se vremena teško ili gotovo nikako menjaju... I danas je obrazovanje jedan od najsigurnijih kanala u socijalnoj promociji u društvu, u menjanju socijalnog statusa ljudi, ali je veliko pitanje da li će deca običnih ljudi moći da stiću obrazovanje koje će im omogućiti socijalnu pokretljivost. To je večito pitanje u razvoju i trajanju svakog društva i veoma je interesantno videti da je ono bilo aktuelno i u Vizantiji. Radivoj Radić ne apsolutizuje podelu unutar vizantijskog obrazovnog sistema, jer je on bio podložan velikim i stalnim promenama, ali ističe da "uprkos svemu osnovnim obrazovanjem je bilo obuhvaćen relativno širok krug žitelja Vizantijskog carstva" i u njemu su deca pre svega učila najvažniju nauku – ortografiju, učili su da čitaju i pišu, što je bilo od velike važnosti jer u grčkom jeziku su velike razlike između izgovaranja i pisanja reči. Pored čitanja i pisanja deca su se susretala sa antičkim književnim delima, upoznавала mitologiju i dobijala znanja iz biblijske i svetovne istorije. U vizantijskim školama nije bilo zastupljeno fizičko vežbanje, kako je to bio slučaj u antičkom dobu. Većina Vizantinaca je završavala svoje školovanje posle tri godine, koliko je i trajalo osnovno obrazovanje. Bez obzira što je obrazovanje shvatano kao

važna društvena delatnost, u Vizantiji je bilo mnogo nepismenih, i do 90% Vizantinaca nije poznавalo slova. Bilo je i careva koji nisu umeli da pišu – Justin I., Vasilije I i Mihailo II Amorijac.” Ipak u poređenju sa žiteljima zapadne Evrope u srednjem veku, Vizantinci su bili nesumnjivo obrazovaniji. Kada su krstasti 1204. godine zauzeli Carigrad i privremeno srušili Vizantijsko carstvo, s prezrenjem su govorili o Vizantincima kao pismenjakovićima, a ne vojnicima, rugajući se njihovoj navici da sa sobom nose trščana pera, mastionice i knjige”, kaže Radivoj Radić. Ovo je izuzetno važna civilizacijska činjenica, jer su upravo sa Zapada stizale, a i danas stizu,ocene o mračnoj, surovoj i kulturno nerazvijenoj Vizantiji, u kojoj je živeo divlji i primitivni svet orientalnog Istoka. Po red osnovnog obrazovanja, u Vizantiji je postojalo i srednje obrazovanje i bilo je vezano isključivo za Carigrad, u kome je delovalo dvanaest srednjih škola sa dvadeset do četrdeset polaznika. Samo nekoliko stotina dece bilo je obuhvaćeno srednjim obrazovanjem u vizantijskoj prestonici. U toku školovanja u srednjoj školi prvenstveno se učila gramatika i smatralo se da je ona preteča ozbiljnog znanja i veština. Nastojalo se da se postigne “puna helenizacija uma i govora”, odnosno da narodni jezik буде zamenjen i poznavanjem antičkog dijalekta i umećem da se on koristi u govoru i pisanju. Radivoj Radić posebno ističe svetovni karakter obrazovanja u Vizantiji. “Kao izvori znanja uglavnom su služili stari paganski udžbenici, tek ponešto izmenjeni i doterani, što očigledno kazuje o naglašenoj svetovnosti vizantijskog obrazovanja. Osim udžbenika, u vizantijskim školama su se koristili i raznoliki rečnici: rečnici arhaizma, etimološki rečnici, rečnici sinonima, grčko-latinski rečnici. Budući da su škole najvećim delom privatne, u Vizantiji je postojao veliki broj privatnih učite-

lja.” Škola retora je bila sledeći i izuzetno važna i popularna stepenica u školovanju Vizantinaca – osnovni cilj je bilo savršeno govoriti i pisati na antičkom dijalektu. Obrazovanje se kao i u antiči okončavalo predavanjima iz filozofije, nauke nauka, veštine veština, jedinog besmrtnog što je dostupno smrtnima. U filozofskim školama program je bio izuzetno širok i osim poznavanja čoveka i sveta uključivao je proučavanje dela Platona, Aristotela, aritmetike, geometrije, muzike, astronomije, fizike, logike, etike. Radivoj Radić posebno naglašava problem odnosa crkve prema filozofskom obrazovanju i ističe razvoj bogoslovskog obrazovanja kao sastavnog dela obrazovnog sistema, ali govorii o značaju vizantijskog obrazovanja za razvoj obrazovanja u evropskim okvirima. “Odnos crkvenog klira prema filozofskom obrazovanju bio je dvojak. S jedne strane, pribajivali su se preteranog ushićenja filozofijom, koje je po njihovom mišljenju moglo da vodi u jeres, s druge strane, priznavali su značaj filozofskog obrazovanja za buduće poslenike u crkvi. Jednostavno rečeno, oni su antičko nasleđe delili na ‘prihvatljivo’ i ‘neprihvatljivo’. I naposletku, ne treba gubiti iz vida da je u Vizantijskom carstvu, velika pažnja posvećivana bogoslovskom obrazovanju. Međutim, u ranoj Vizantiji, obučavanje mlađih na osnovama hrišćanskog veroučenja uglavnom je počivalo na crkvi i porodicu. Tek vremenom počinju da se otvaraju manastirske škole. Obuka u njima bila je potpuno religijska; proučavale su se osnovne crkvene dogme, moralni principi i norme ponašanja, a polaznici koji su dolazili nepismeni najpre su privođeni pismenosti. Ugleđni svetovni naučnici su izvanredno poznavali i teologiju jer se podrazumevalo da pravi intelektualac mora biti upućen u hrišćansko bogoslovље. Treba naglasiti da je značaj vizantijskog obrazovanja izlazio iz

okvira vizantijske kulture. Vizantijski naučnici, koji su se uoči pada Carigrada selili na Zapad, preneli su tamo i tradicije vizantijskog obrazovanja. Na taj način su neke od tekovina vizantijske civilizacije postale organski deo italijanske renesanse.”

I pored toga što nema preciznih izvornih podataka, jasno je da je u vizantijskom društvu neprestano postojalo visoko obrazovanje, bez obzira što u raznim epohama nije bilo vezano za jasno utvrđene ustanove. Već na samom početku trajanja Vizantije delovali su duhovni centri u kojima su proučavane različite naučne discipline. U Atini je bila aktivna znamenita neoplatonska filozofska škola, u Aleksandriji je proučavana medicina, Antiohija i Gaza su bile poznate po retorskim školama, a Bejrut po čuvenim profesorima prava. Svi ovi centri su u VII veku prešli u ruke Aribljana. Carigrad je kao prestonica Vizantije imao posebno i odlučujuće mesto u razvoju visokog školstva u Vizantiji. Carigradski Univerzitet je ustanavljen dekretom cara Teodosija II izdanog 27. februara 425. godine, njegov rad je samo nastavak delovanja učilišta koje je osnovao još Konstantin Veliki. Univerzitet će deliti burnu sudbinu vizantijskog carstva i biće obnavljan nekoliko puta. Radivoj Radić posebno navodi izvode iz spisa Mihaila Psela iz kojih se mogu saznati neki izuzetno zanimljivi i podsticajni detalji o sistemu rada na Filozofskom fakultetu. “Čuveni filozof beleži da su profesori radili do duboko u noć kako bi spremili predavanja za sledeći dan. Pri ulasku profesora u salu za predavanje, ustajali bi bolji studenti i pozivali svoje nestašne kolege da se umire kako bi predavanje moglo da počne. Iz sačuvanih svedočanstava se vidi da su studenti često kasnili na predavanja budući da su im misli i interesovanja katkad bili okrenuti drugim stvarima i zabavama, pre svega pozorištu. Istovre-

meno saznajemo da je postojao i mali problem sa rasporedom časova, jer oni često nisu znali kada će im neki profesor držati svoja predavanja. U slučaju lošeg vremena, predavanja nisu držana. Studenti su slušali predavanja držeći na kolenima daske, koje su im služile da pišu na pergamentu ili hartiji. Razume se da su studenti mogli da postavljaju posle predavanja pitanja, ali pitanja nisu smela biti uopštена, već su se obavezno odnosila na određenu temu. Slušaoci su i sami pripremali radove o pojedinim pitanjima, koje je profesor pažljivo čitao i studentima ukazivao na greške i propuste.” Krstaško osvajanje Carigrada dovelo je do kratkotrajnog nestanka Vizantije a samim tim i do prekida u organizovanju i funkcionalisanju visokog školstva. Obnavljanje Vizantije nekoliko decenija kasnije, donelo je, pored kulturnog poleta, oličenog u renesansi Paleologa, i obnovu univerziteta u Carigradu, koji je pored Pariza i Bagdada važio kao najeminentniji centar visokog obrazovanja. To je izuzetno važna istorijska i, pre svega, civilizacijska činjenica, jer pokazuje ne samo istorijsku već i duhovnu vitalnost Vizantije, u kojoj je visoko školstvo postojalo sve do njene propasti 1453. godine. Radivoj Radić napominje da je prvi univerzitet na latinskom Zapadu osnovan u Bolonji 1118. godine i to je najstariji univerzitet u Evropi. I ova činjenica dovoljni govori o tome da je vizantijski svet imao veoma razvijenu kulturu i obrazovanje i to od samog osnivanja Vizantije.

U priči *Zvona* Radivoj Radić je na veoma uzbudljiv način govorio o sudbini i značaju zvona u životu i vizantijskoj istoriji. Korišćenje zvona je posebno dobito na značaju posle krstaškog osvajanja Carigrada 1204. godine. Za razliku od hrišćana, koji su imali posebno delikatan odnos prema zvonima, ispunjen, kako to autor kaže, pobožnom usredsređenošću i osećajem dubokog poštova-

nja, u potpunosti različit odnos prema zvonima, ispunjen odbojnošću i netrpeljivošću, imali su pripadnici muslimanske vere. "Prema shvatanjima verujućih u Alaha, zvonjavom crkvenih zvona odašilju se titraji koji narušavaju mir i spokojan počinak duša preminulih muslimana. Potrebno je naglasiti da se smatralo da duše upokojenih islamskih vernika obitavaju u vazduhu. Uopšte, zvona privlače zle duhove od kojih muslimani strahuju." U priči o zvонима posebno je potresan detalj vezan za svojevrsni dvoboj između buke koju su stvarali Turci prilikom osvajanja Carigrada i zvonjave svih zvona u opsednutom Carigradu. Veoma je indikativna i priča o sudbini zvona na Svetoj gori koja su uklonjena 1491. godine i o položaju hrišćana posle osvajanja Carigrada. I pogled tog što su zadržali ličnu i imovinsku bezbednost i što im je bila zagaran-tovano pravo na slobodu veroispovesti, "goropadni sultan Mehmed II Osvajač (1451–1481) po osvajanju Carigrada dozvolio je da hrišćanski hramovi mogu ostati u upotrebi, ali se nije dopuštala zvonjava zvona, kao ni izgradnja novih crkava". I u priči o monaštvu u Vizantiji Radivoj Radić je u stvari govorio o svim iskušenjima kojima je bilo izloženo hrišćanstvo od njegovog pojavljivanja u Rimskom carstvu do uspostavljanja pravoslavne vere kao okosnice ukupnog društvenog života u Vizantiji. Monaštvu je delilo često tešku sudbinu samog vizantijskog društva, a pred najvećim iskušenjima se našlo u vreme borbe oko kulta ikona. "Carevi ikonoborci, pogotovo Konstantin V (741–775), naročito su se obrušili na monahe: šezdesetih godina VIII stoleća u Carstvu je došlo do pravog pogroma kaludera. Međutim, posle prevladavanja ikonoboračke krize, sredinom IX stoleća, dolazi do velikog uzleta monaštva. Manastiri su predstavljali središta hrišćanskog čovjekoljublja u najplemenitijem smislu tog

izraza. Bili su pribižište za sve beskućnike ili one kojima je bila potrebna pomoć, kao što su siročad, stari, invalidi, unakaženi, mentalno bolesni, socijalno obespravljeni. Služili su kao utočište za zbačene careve i svrgnute patrijarhe, za neuspeli usurpatore i političke suparnike. Premda vizantijski manastiri, za razliku od Zapada, nisu bili središta obrazovanja, osim za pripremu dece određene za monaški život, ipak su igrali važnu ulogu u intelektualnom i kulturnom životu Carstva."

Jedno od glavnih predubeđenja i predrasuda koje uporno prati i sam po-men Vizantije vezano je za tzv. vizantijsku prevrtljivost i pritvornost, koji su korišćeni naročito u diplomatskoj veštini pregovaranja sa varvarima. Samo načelo ekonomije – posebna vizantijska spremnost da se pravo tumači arbitreno, u skladu sa političkim ili ličnim interesima, bilo je jedno od izuzetno važnih načela u političkoj misli i praksi Vizantijskog carstva. O tome kako su ovo načelo i ubedenost Vizantinaca da imaju posebno pravo na univerzalnu vlast sprovođeni u odnosu na svet koji ih je okruživao, svedoči priča Radivoja Radića *Umeće ubedivanja*. Vizantinci su smatrali da im njihova istorijska izuzetnost i univerzalna vlast ne samo nad hrišćanskim vaseljenom daju za pravo da smatraju sve ostale narode manje vrednim od Romeja i dostoјnjim prezira. Radivoj Radić navodi u ovoj priči nekoliko izuzetno živopisnih i inspirativnih primera ovako shvaćene i primenjivane diplomatske umešnosti i vizantijskog umeća ubedivanja, ugladene podmuklosti civilizovanih Vizantinaca, kako se to kaže u jednoj poruci hunske vladara.

U nekoliko priča u ovoj knjizi dani su izuzetno zanimljivi portreti znamenitih ličnosti iz vizantijske istorije. Kroz njihove sudbine može se jasno videti kako su se menjale i razvijale društvene i političke prilike u vizantijskom car-

stvu. To su priče o čudesnim i često tragičnim sudbinama vizantijskih vojskovođa, careva, svetitelja, vizantijskih princeza. Posebno su zanimljive i literarno veoma inspirativne priče o Nićiforu Foki, Aleksiju Filantropinu, Maksimu Kavsklavitu. Njihove često protivrečne i tragične sudbine najplastičnije i najjezgrovitije oslikavaju svu trošnost i promenljivost, nestalnost, propadljivost i varljivost ljudskih sudbina, pogubnost i izazovnost političke moći, vladarske sujeće i ništavnost volje za apsolutnom vlašću, koja je inače ispunjavala politički život Vizantije.

U pričama *Već je bilo i Preziranje moći* sadržane su i jasno ocrteane filozofija i shvatanje istorije koje zastupa u ovoj knjizi Radivoj Radić. Njemu je veoma blisko stanovište o konstantnosti određenih pojava u ljudskoj istoriji i nemoći čoveka da se suprotstavi usudu istorije. Daleko od toga da je njegovo shvatanje istorije, politike i društva fatalističko i nihilističko; on samo uporno ukazuje na neke stalne i nepromenljive pojave i istorijske zakonitosti koje su bile vidljive i vizantijskom svetu. Navodeći reči svetog Kiprijana o ostareлом svetu koji nema više nekadašnje snage, o svetu u kome običajima nema više mesta, a u sudovima nema pravde, Radivoj Radić govori o gorkom pesimizmu kao stalnom pratiocu ljudske sudbine i istorije. U priči *Već je bilo* navode se i reči čuvenog srpskog monaha i diplomata inoka Isajije iz njegovog zapisa sastavljenog posle Maričke bitke: "Posle ubijanja hrabrog ovog muža, despota Ugљeše, prosuše se Ismailićani po čitavoj zemlji kao ptice po vazduhu, i jedne hrišćane mačem klahu, druge u ropstvo odvođahu, ostale smrt prerana pože, a smrti koji izbegoše, glaću pogubljeni biše. Jer takva glad bi po svim krajevima, kakva ne bi od stvorenja sveta, niti posle takva. Ne bejaše kneza, ni vođe, ni nastavnika među ljudima, ni izbavio-

ca ni spasioca, već se sve ispuni straha ismailičanskog, i srca hrabri junačkih muževa u ženska najslabija srca pretvorise se... I vaistinu, tada živi veličahu ranije umrle." Kao svedok stalnog narastanja snage turske države, on kao i sveti Kiprijan nekoliko vekova ranije, svedoci o velikim i sudbonosnim iskušenjima pred kojima su se našli ljudi toga doba. Oni nisu zloguki propovednici propasti sveta, već svedoci tragicne istorijske sudbine, koja je neprestano pratila čoveka tokom celog srednjeg veka. Radivoj Radić se u ovoj knjizi odredio i prema savremenim prorocima propasti sveta, iskazujući svoje uverenje da se apokaliptične vizije ni ovoga puta neće ostvariti. Priča *Preziranje moći* ima poseban značaj za procenjivanje vrednosnog sistema za koji se zalaže autor ove knjige. Ona u najboljem smislu predstavlja odnos koji Radivoj Radić ima prema relaciji politike i moći s jedne strane i ljudske samosvojnosti i vernosti principima individualizma i idejama apsolutne ljudske slobode, s druge strane. Radivoj Radić je na izuzetan način ukomponovao dva detalja iz ove priče koji govore o susretima Aleksandra Velikog i filozofa Diogena, i Cara Dušana i svetitelja Grigorija Palame, i pri tome jasno izrazio svoje uverenje da je snaga ubeđenja i snaga istinske vere od presudne važnosti u ljudskoj istoriji. Politička i vlastodržačka moć za Radivoja Radića pripadaju sferi prolaznosti i u ovoj knjizi on se stavlja na stranu onih koji preziru ogoljenu političku moć i ostaju odani svom izvornom ljudskom poslanju. To je izuzetno vredna pouka ove knjige, posebno u vreme u kome živimo.

U ovoj slojevito sazdanoj knjizi Radivoj Radić piše o kometofobiji, opsadama Carigrada, požarima u Carogradu, nadiranju Seldžuka, carevima i vojnicima. Raznolikost tema, posebno one koje se dotiču svakodnevnog i običnog života Vizantinaca, kao i raznolikost istorijskih i

ljudskih sudsudina, jasno svedoče o tome da je autor knjige *Vizantija – Purpur i Pergament* ostvario svoju osnovnu namjeru da o Vizantiji govori na drugačiji, pristupačniji način i to bez uprošćavanja i učvršćivanja već odavno uspostavljenih predrasuda koje i danas prate vizantijski svet. To kaže i sam Radić: "Vizantija krije niz zapretenih i tajanstvenih sadržaja i izaziva pomešane i oprečne asocijacije; civilizacija koja predstavlja jedinstven i neponovljiv amalgam rimskog državnog uređenja, grčke kulture i hrišćanstva; jedina država s ove strane Kineskog zida koja je opstala od antičkih vremena do praskozorja novog doba; ali i carstvo na koje se dugo i ne-

pravedno gledalo kao na učmalo, dekadentno i amoralno.

Kada se razgrnu zablude i stereotipi koji su opterećivali nekadašnju nauku, pred nama izranja blistava i nadmoćna Vizantija, carevina optočena aurom svećane ukočenosti i velelepнog sjaja, država koja je trajala i koja je svesno nastojala da ostavi utisak nepromenljivosti. Istovremeno, ovom knjigom, koja nije opterećena naučnim aparatom i uz koju ide termin naučno-popularna, želeo sam da dam svoj doprinos u razbijanju predrasuda prema kojoj je istorija okamenjena ljuštura sazdana od činjenica i datuma, bitaka i vladara, ideologije i religije."

Milan Konjović – *Tri sveca*, 1990.

Vladimir Petrović

CRNE RUPE

Darko Bajić – *Crni bombarder*
Beograd, 1991. godine

U profetskom filmu Darka Bajića *Crni Bombarder* (1991), u beogradskom Centralnom zatvoru glavni junak Crni (Dragan Bjelogrlić) žali se guruu po imenu Psiho (Dragan Maksimović): "Ja imam crne rupe u glavi, nema prošlosti, nema budućnosti ... nema ni mene." Psiho mu objašnjava da crne rupe „nastaju kad se um ubrza do beskonačnosti, ali u negativnom smislu, tako da ti se čini da onoga do čega ti je stalo nema. Nema života, nema sveta, nema drugih ljudi, nema čak ni tebe ... crne rupe su ti prava psiho-munja. Možeš da se zezaš kako hoćeš. Možeš da praviš munju, možeš da prizoveš kišu, možeš da privučeš veliku lovnu, ili neku strašnu ribu, možeš da radiš šta god hoćeš". Psiho nastoji da poduci Crnog kako da usmerava moć koju daju Cr-

ne rupe. Zahvaljujući tome, Crni uspeva privremeno da podigne Beograd na noge. Kroz grad ga juri bezbednjak, inspektor Bešević (Petar Božović), koji ga naposletku hvata i privodi Predsedniku (Danilu Stojkoviću). Kratak dijalog između dvojice završava se povlačenjem Crnog i Predsednikovim monologom o velikim uspesima koji predstoje u budućnosti. Crni konstatiše: „Vi ste srećan čovek“, a Predsednik je rezigniran: „Eh, srećan, u ovakvim okolnostima? Ali, izborišu se ja u ovom haosu. Biće bolje, biće bolje...“, hrabri Crnog Predsednik u fejd autu.

Film je snimljen u vreme u kojem se haos koji je prikazao možda još uvek mogao nekako izbjeći. Međutim, Bajićeva apokaliptička vizija Beograda je postala naša realnost kosmičkim ubrzanjem crnih rupa, koje su nas tokom naredne decenije progutale i svarile. Ta je antropofagija baš i privedenu kraju u godini u koju Bajić smešta svoju viziju. Crni bombarder, naime počinje rimskim brojem MCMXCIX. Taj detalj verovatno prolazi nezapažen u društvu u čije se školama uvodi veronauka, ali latinski uči tek deklarativno, pa malo ko ume da rastumači da se radi o 1999., o godini u kojoj je užas koji se dešavao višestruko premašio Bajićevu maštu. O 1999. su fantazirali i mnogi drugi – Borislav Pekić je o njoj napisao čitav roman, ali je malo ko mogao reći da će ona biti najolovnija od inače olovnih devešetih, prepuna crnih rupa koje nismo umeli da kontrolišemo. I verovatno se nikada nećemo oporaviti od amnezija koje su nam nanele.

Crne rupe su naposletku otele i Psiha, glumca Dragana Maksimovića, koji nam je prvi otkrio istinu o njima. Ovog glumca su ubili navijači Rada. Divljački su ga pretukli jer je boja njegove puti bila pretamna za njihov ukus. Tako je pod cokulama srpskih fašista stra-

dao čovek koji u Crnom bombarderu proročki peva:

*„Ja sam jedan od onih koje će
u narednom ratu prvi meci
da pokose.*

*Poslednjim dahom krklaču tada
Nema veze, zezamo se.*

*Ja sam jedan od onih ljubavi punih
i srce na dlanu nose*

*A kad me neko ogrebe
po njemu kažem*

Nema veze zezamo se.

*Ako jednog dana dana dospem
među one što na uglovima
ulica prose*

*Pružiću ruku i smerno ču reći,
Nema veze, zezamo se.“*

Maksimović je mrtav, a malo ko se seća okolnosti pod kojima je nastradao. Neko se nakratko setio, podigao mali spomenik, pa je i to prošlo. Crne rupe su još jednom pobedile. Nažalost, iz njegovog smo ditiramba preuzeли samo zadnji deo. Nema veze, zezamo se. Glumimo. Pijemo i gledamo filmove.

Ali i dokumentarce. Neke od njih nam puštaju i iz Haškog tribunala, a jedan od njih bi sa pravom mogao nositi naziv Crni bombarder II. Snimljen je u Kuli maja 1997, povodom proslave šestogodišnjice od osnivanja Jedinice za specijalne operacije srpske Državne bezbednosti. U njemu vidimo Slobodana Miloševića (Predsednika) kako se rukuje sa oficirima JSO, obilazi poligon, isprobava tehniku. Vidimo i Franka Simatovića koji drži slovo u kojem slavi uspehe jedinice tokom ratova, a i Jovicu Stanišića koji deli poklone vernim prijateljima Službe – Predsedniku, Mihalju Kertesu i Miloradu Vučeliću. Dokumentarac traje, Milošević odlazi, ima posla. Bratija sastavljeni gotovo ekskluzivno od hrpe Beševića ostaje na piru, kojim dominira Mihalj Kertes u neobično bakhantskom raspoloženju. Negde u uglu kafane, na obodu crne rupe, za jednim od stolova kao da sedi neko veoma nalik na Dragana Bjelogrlića. Ne izgleda srećno.

Milan Konjović – *Mrtva priroda*, 1922.

UPUTSTVO ZA SARADNIKE

Poželjan font – *Times New Roman*, 12 pt

Prored – Nije važan, poželjan 1,5.

Margine – Poželjno je da leva bude 3,5 cm, a desna 3 cm.

Naslov rada – Piše se na sredini, velikim slovima (font 14 pt) i boldom.

Podnaslovi se pišu na sredini, malim slovima i boldom, i numerišu se arapskim brojevima. Ukoliko u podnaslovu ima više celina, one se takođe označavaju arapskim brojevima (npr. 1.1., 1.1.1., itd.)

Dužina teksta – Tekstovi po pravilu ne treba da budu duži od jednog autorskog tabaka, koji iznosi 16 strana od 28 redova sa 66 znakova u redu, odnosno 28.800 znakova (font *Times New Roman*, 12 pt). U slučaju da tekst, iz određenog razloga, mora da pređe ovaj obim, molimo saradnike da se obrate glavnom uredniku ili njegovom zameniku, koji će proveriti da li postoje tehničke mogućnosti za objavljivanje dužeg teksta.

Fusnote – Koristiti za citiranje autora i izvora (font 10 pt). U fusnotama obavezno navesti broj strane izvora odakle je preuzet navod, odnosno podatak.

Tabele, slike i grafikoni – Ukoliko u radu postoje tabele, slike i grafikoni, oni treba da se nađu u tekstu (isti font i prored kao za osnovni tekstu koristi se i za tabele i grafikone). Svaka tabela, slika i grafikon moraju da budu označeni rednim brojem. Nakon oznake i broja, navesti naziv tabele, slike ili grafikona. Izvor iz kojeg su preuzeti mora da bude naveden u radu, i to u fusnoti.

Pisanje stranih imena i reči – Strana imena se transkribuju cirilicom na srpskom jeziku kako je predviđeno pravopisom srpskog jezika, odnosno kako se izgovaraju, a prilikom prvog pominjanja u tekstu njihovo prezime se navodi u zagradi u izvornom obliku (na stranom jeziku) italicom, npr: Maks Veber (*Max Weber*).

Pravila citiranja – Pri navođenju odrednica u fusnotama molimo saradnike časopisa *Hereticus* da se drže sledećih pravila:

1. Citiranje monografija (knjiga):

- U fusnoti se najpre navodi ime, a zatim prezime autora. Ukoliko je reč o grupi autora, navode se imena i prezimena svih autora. Ukoliko je reč o zborniku stavlja se ime urednika (priređivača), a u zagradu se stavlja (ur.).

- Naziv dela se piše italicom.

- Nakon naziva dela piše se izdavač, koji se zapetom odvaja od naslova dela.

- Nakon izdavača sledi zapeta i mesto i godina izdanja dela. Između mesta i godine izdanja dela ne piše se zapeta.

- Iza godine navodi se strana ili stranice, ukoliko ih je više, iz kojih je preuzet citat.

- Na kraju fusnote obavezno se stavlja tačka.

- Kada je u pitanju zbornik, prvo se navodi ime i prezime autora članka koji je iz zbornika citiran. Zatim sledi naziv članka pod navodnicima.

• Iza naziva članka sledi zapeta i "u:", a zatim se zbornik citira na isti način kao i monografija, osim što se iza imena urednika stavlja "(ur.)".

• Ukoliko postoji više autora knjige ili članka (do tri), razdvajaju se zapetom.

• Ukoliko se citira knjiga ili članak sa više od tri autora, navodi se samo ime i prezime prvog od njih, uz dodavanje skraćenice *et alia* (*et. al.*) italicom.

• Za "vidi" koristi se skraćenica V., a za "uporedi" skraćenica Upor.

Primer za monografiju: Veselin Čajkanović, *O srpskom vrhovnom bogu*, Srpska kraljevska akademija, Beograd 1941, 25; ili

Veselin Čajkanović, *O srpskom vrhovnom bogu*, Srpska kraljevska akademija, Beograd 1941, str. 25.

Primer za zbornik: Dragiša Vasić, "Karakter i mentalitet jednog pokoljenja", u: Bojan Jovanović (ur.), *Karakterologija Srba*, Naučna knjiga, Beograd 1992, str. 56.

2. Citiranje članaka iz časopisa:

• Prvo se navodi ime i prezime autora.

• Naziv članka se navodi pod navodnicima.

• Nakon naziva članka slede znaci izvoda, zapeta, i naziv časopisa otkucan italicom.

• Iza naziva časopisa navodi se broj časopisa.

• Godina se navodi nakon broja i to u zagradi.

• Nakon godine navedene u zagradi sledi zapeta i broj strane koja je citirana.

• Na kraju fusnote obavezno se stavlja tačka.

Primer za citiranje članka: Miloš Đurić, "Problem zavisnosti kultura", *Novi vidici*, br. 1 (1928), str. 223; ili

Marinko Arsić Ivkov, "Gušenje umetničkih sloboda u komunističkoj Srbiji", *Hereticus. Časopis za preispitivanje prošlosti*, tom I, br. 1 (2003), str. 31.

3. Ponovljeno citiranje:

• Ukoliko se u radu citira samo jedan tekst određenog autora, kod ponovljenog citiranja tog teksta, posle imena i prezimena autora, sledi *op. cit.*, ili nav. delo, zapeta i broj strane koja je citirana.

Primer: Veselin Čajkanović, *op. cit.*, str. 55.

• Ukoliko se citira više radova istog autora, bilo knjiga ili članaka, prvi put naziv svakog rada se navodi u punom obliku. Svaki naredni put vodi se računa o tome koji je poslednji citirani rad tog autora u fusnoti. Ako prethodni citirani rad nije isti onda se navodi ime autor, naziv dela italicom, zapeta i broj strane koja citirana.

Primer: Veselin Čajkanović, *O srpskom vrhovnom Bogu*, str. 66.

• Ukoliko se citira tekst sa više strana koje su tačno određene, one se razdvajaju crticom, posle čega sledi tačka. Ukoliko se citira više strana koje se ne određuju tačno, posle broja koji označava prvu stranu navodi se "i dalje" sa tačkom na kraju.

Primer: Veselin Čajkanović, *O srpskom vrhovnom Bogu*, 55-61.

Primer: Veselin Čajkanović, *O srpskom vrhovnom Bogu*, 66 i dalje.

- Ukoliko se citira podatak sa iste strane iz istog dela kao u prethodnoj fuznoti, koristi se latinična skraćenica za *ibidem* italikom, sa tačkom na kraju (bez navođenja imena i prezimena autora).

Primer: *Ibid.*

- Ukoliko se citira podatak iz istog dela kao u prethodnoj fuznoti, ali sa različite strane, koristi se latinična skraćenica *Ibid.*, sa zapetom, i navodi se odgovarajuća strana i stavlja tačka na kraju.

Primer: *Ibid.*, 75

4. Citiranje propisa

- Propisi se navode punim nazivom u kurentu – obično, potom se italikom navodi glasilo u kojem je propis objavljen, a posle zapete broj i godina objavlivanja, ponovo u kurentu – obično.

Primer: Zakon o izvršnom postupku, *Službeni glasnik RS*, br. 125/04.

- Ukoliko se pomenuti zakon citira i kasnije, prilikom prvog pominjanja posle crte navodi se skraćenica pod kojom će se propis dalje pojavljivati.

Primer: Zakon o izvršnom postupku – ZIP, *Službeni glasnik RS*, br. 125/04.

- Ukoliko je propis izmenjivan i dopunjavan, navode se sukcesivno brojevi i godine objavljivanja izmena i dopuna.

Primer: Zakon o društvenoj brizi o deci, *Službeni glasnik RS*, br. 49/92, 29/93, 53/93, 67/93, 8/94.

- Član, stav i tačka propisa označava se skraćenicama čl., st., i tač.

Primer: čl. 7, st. 2, tač. 4, ili čl. 3, 4, 5, i 7., ili čl. 5-9, itd.

4. Citiranje tekstova sa interneta

- Citiranje tekstova sa interneta treba da sadrži naziv citiranog teksta, adresu internet stranice i datum pristupa stranici.

Primer: Roger Clarke, “Biometrics and Privacy”, studija preuzeta sa adrese <http://www.anu.edu.au/people/Roger.Clarke/Biometrics.html>. 15. april 2001.

Posebne napomene:

- Radovi se predaju u štampanom i elektronskom obliku, s napomenom autora u kom pismu treba da se štampaju – cirilicom ili latinicom.

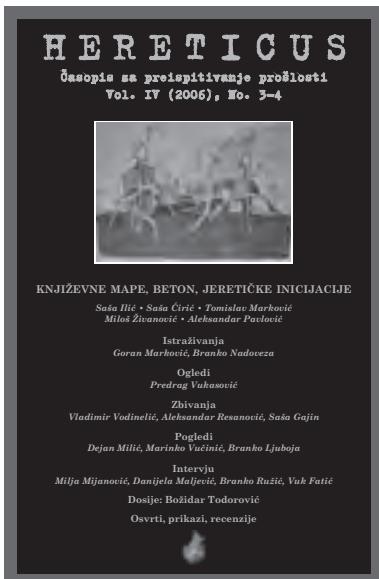
• Svaki članak treba da ima sažetak i ključne reči na engleskom. Rezime i ključne reči možete da pošaljete na srpskom pošto časopis ima mogućnost da obezbedi prevod sažetka i ključnih reči na engleski.

- Redakcija zadržava pravo da prilagođava rad opštim pravilima uređivanja časopisa i standarda srpskog jezika.

• Svi članci se daju na UDK klasifikaciju, i posle šest meseci do godinu dana dostupni su i preko veb-sajta časopisa. Za sada su dostupni besplatno.

• Časopis, nažalost, nema sredstva da saradnicima isplaćuje honorar, ali zato svaki saradnik može da dobije broj primeraka koji mu je potreban.

POZIV NA PRETLATU

KNJIŽEVNE MAPE, BETON, JERETIČKE INICIJACIJE

Saša Ilić • Saša Ćirić • Tomislav Marković
Milos Živković • Aleksandar Pratović

Istraživanja

Goran Marković, Branko Nadovica

Ogledi

Predrag Vučković

Zbiranja

Vladimir Vodinečić, Aleksandar Resanović, Saša Gajin

Pogledi

Dejan Milić, Marinko Vučinić, Branko Ljuboja

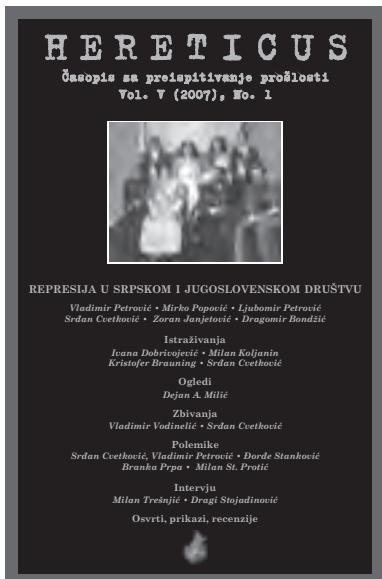
Intervju

Milja Mijanović, Danijela Maljević, Branko Ružić, Vuk Fatić

Dosje

Božidar Todorović

Osvrti, prikazi, recenzije

REPRESIJA U SRPSKOM I JUGOSLOVENSKOM DRUŠTVU

Vladimir Petrović • Mirko Popović • Ljubomir Petrović
Srdan Cvetković • Zoran Janjetović • Dragomir Bondžić

Istraživanja

Ivana Dobroivojević • Milan Kojatin

Kristofor Brauning • Srdan Cvetković

Ogledi

Dejan A. Milić

Zbiranja

Vladimir Vodinečić • Srdan Cvetković

Polemike

Srdan Cvetković, Vladimir Petrović • Đorđe Stanković

Branka Prpa • Milan St. Pratić

Intervju

Milan Tršnjić • Dragi Stojadinović

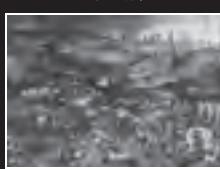
Osvrti, prikazi, recenzije

Hereticus 3-4/2006

Književne mape, beton,
jeretičke inicijative

HERETICUS

Časopis sa preispitivanje prošlosti
Vol. V (2007), No. 2

POLITICKI EKSTREMIZAM U SRBIJI

Slobodan G. Marković • Slobodan Antonić • Jovo Bakić
Žarko Trebišanin • Ivana Kronja • Vladimir Beljanski
Elijah Stitićkova • Aleksandar Lebl

Ogledi

Srdan Cvetković

Zbiranja

Marinko Vučinić • Jovica Trkulja

Intervju

Aleksandar Vučić • Ivica Dačić

Besede

Dejan Milić

Dosje

Izgon nastanika Pravnog fakulteta u Beogradu 1998-2000

Osvrti, prikazi, recenzije

HERETICUS

Časopis sa preispitivanje prošlosti
Vol. V (2007), No. 3-4

ALTERNATIVNA REŠENJA STATUSA KOSOVA I METOHIJE

Jovica Trkulja • Slobodan G. Marković • Jovo Bakić
Slavisa Orlović • Neven Cvjetišanin • Čedomir Antić
Miodrag Radović

Istraživanja

Mladenka Ivančić • Krstan Malešević

Vukasin Vujićić • Aleksandar Miličović

Ogledi

Boško Tomasević • Ivan Ivanović

Zbiranja

Jovica Trkulja • Marinko Vučinić

Pogledi

Marinko Vučinić • Branko Ljuboja

Intervju

Branislav Ičković • Boška Pavicević

Osvrti, prikazi, recenzije

Hereticus 2/2007

Politički ekstremizam u Srbiji

Hereticus 3-4/2007

Alternativna rešenja statusa
Kosova i Metohije

SPOROVI OKO NACRTA ZAKONA O DENACIONALIZACIJI

Jovica Trkulja • Vladimir Vodinelić • Zlatko Stefanović
Miroslav Prokopenović • Srboljub Glisić

Istraživanja

Krstan Mateličić

Ogledi

Bosko Tomašević

Zbiranja

Vladimir Petrović • Marinko Vučinić

Intervjuji

Desimir Tošić • Branislav Čanak • Čedomir Antić

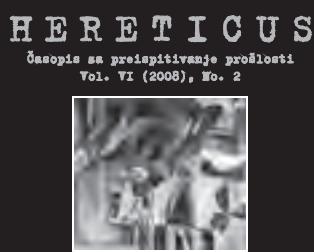
Sećanja

Aleksandar A. Miljković

Dosije

Rehabilitacija političkih osuđenika u Srbiji

Osvrti, prikazi, recenzije

KONTROVERZE OKO REHABILITACIJE U SRBLIJI

Oiga Danilović • Jovica Trkulja • Bogoljub Milićević
Srdjan Simikic • Mirjana Jovanović-Tomić • Vladimir Vodinelić
Snežana Andrejević • Srdan Četković • Gajko Lazarev • Dobroivoje Tomić

Istraživanja

Stevan Bugarski

Ogledi

Dejan Milić • Tomislav Kršmanović

Intervjuji

Čedomir Čupić • Nenad Čehić • Dragan Đonić

Polemike

Dorđe Stanković • Marinko Vučinić

Sećanja

Dragostav Mihailović

Dosije

Rehabilitacija političkih osuđenika u Srbiji

Osvrti, prikazi, recenzije

Hereticus 1/2008

Sporovi oko nacrtu zakona
o denacionalizaciji

Hereticus 2/2008

Kontroverze oko rehabilitacije
u Srbiji

ZABRANA DISKRIMINACIJE U SRBIJI

Vesna Rakić Vodinelić • Vladimir Vodinelić
Saka Gajin • Damjan Tatić • Galjina Ognjanov • Zoran Škopljak

Istraživanja

Ljubomir Petrović • Vladimir Petrović
Damjan Tatić • Predrag Vukasović

Ogledi

Todor Kuljević • Dejan Milić

Zbiranja

Saka Gajin • Aleksandar Roknić • Marinko Vučinić

Pogledi

Marinko Vučinić • Vladimir Marković

Intervjuji

Verica Barać • Jovica Trkulja

Osvrti, prikazi, recenzije

Hereticus 3-4/2008

Zabrana diskriminacije u Srbiji

Hereticus 1-2/2009

Prevladavanje prošlosti
– mit ili stvarnost

PREVLADAVANJE PROŠLOSTI – MITILI STVARNOST

Jasmin Perels • Vladimir Petrović • Jovica Trkulja
Slobodan G. Marković • Srdan Četković

Istraživanja

Predrag Vukasović • Miroslava Šutović

Zbiranja

Vladimir Petrović • Marinko Vučinić

Pogledi

Dusan Ćelić • Marinko Vučinić • Ilija Marković

Sećanja

Duro Burcović • Milanov Dilas

Dosije

Kastrirajuće tutorstvo – cenzura takmičara u besedilu

Osvrti, prikazi, recenzije

Hereticus 3-4/2008

Zabrana diskriminacije u Srbiji

Hereticus 1-2/2009

Prevladavanje prošlosti
– mit ili stvarnost

**Ranija izdanja časopisa *Hereticus*
možete kupiti po ceni od 450 dinara!**

Narudžbenice slati na adresu:

Dosije studio, Braće Nedić 29, Beograd, tel. 011/344-9927, 242-2298
www.dosije.rs • dosije@gmail.com

HERETICUS

Journal for the Re-examination of the Past

Vol. VII (2009), No. 3

TABLE OF CONTENTS

<i>Introductory Note</i>	3
--------------------------------	---

RESTRICTIONS OF THE RIGHT OF ASSOCIATION

<i>Vojin Dimitrijevic</i>	
Restrictions of the Freedom of Assembly and Related Rights permitted in the International Law	7
<i>Carlos Closa Montero</i>	
On the regulation of political parties in Spain	22
<i>Jovica Trkulja</i>	
Deficiencies of Serbian Legislation on Freedom of Association	28
<i>Milan Markovic</i>	
Freedom of Assembly – Acceptable Restrictions	48
<i>Milan Jovanovic</i>	
Constitutional Restrictions for the Abuse of Democracy	55

Researches

<i>Miljenko Antic</i>	
The Cause of War in Croatia (1991-1995): Criticism of Serbian Perspective	61
<i>Nadezda Silaski, Biljana Radic-Bojanic</i>	
War and Sports Game	83

Essays

<i>Vladimir Petrovic</i>	
Ethno-politics of Death: Sreten Vukosavljevic and the Hungarian Minority in Yugoslavia	97

Developments

<i>Mihailo Ilic</i>	
Enemies of the State	107

Orations

<i>Mihailo Djuric</i>	
New – Old Temptations	109

Events

Marinko M. Vucinic

- Public Competition – One More Political Deceit 113

Views

Marinko M. Vucinic

- Age of Political Bargaining and Unscrupulousness 117

Ilija Markovic

- Aphorism as the Last Bastion of Defence (2) 123

Dossier

Jovica Trkulja

- Rehabilitation of Political Convicts in Serbia (4) 127

        Disputes about Rehabilitation (Cedomir Antic, Svetozar Oro

        Srdjan Cvetkovic, Mihailo Markovic) 129

        Rehabilitation of Dragoslav Mihailovic 136

Retrospectives and Review Articles

Zeljko Simic

- Beckett: Farce, Grotesque or Tragedy 153

Slavisa Orlovic

- Victorious Humanity 167

Marinko M. Vucinic

- Byzantine Paintings of Radivoje Radic 170

Vladimir Petrovic

- Black Holes 177

Guidelines for Contributors 179

Objavljivanje ovog broja pomogao je

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

3/2009

HERETICUS : časopis za preispitivanje
prošlosti / glavni i odgovorni urednik Jovica
Trkulja. – Vol. 7, No. 3 (2009) – . – Beograd
(Goce Delčeva 36) : Centar za unapređivanje
pravnih studija, 2009–. – 23 cm

ISSN 1451-5822 = Hereticus

COBISS.SR-ID 109429004

HERETICUS

a magazine for re-examination of the past
Vol. VII (2009), No. 3

Editor-in-chief

Prof. Jovica Trkulja

Members of Editorial Board

Srđan Cvetković, MA

Marinko Arsić Ivkov

Dr. Predrag J. Marković

Dejan Milić

Dr. Slobodan G. Marković, Deputy Editor

Vladimir Petrović, MA (secretary)

Prof. Vladimir V. Vodinelić

Publisher

Center for Advanced Legal Studies

E-mail: cups@cups.rs • www.cups.rs

Editorial Board Address

Belgrade, Goce Delčeva 36, tel/fax: +381 11/2095-512

www.hereticus.org

Za izdavača

Prof. Vladimir V. Vodinelić, Director

Language editing and proofreading

Marinko Arsić Ivkov

Executive publisher

Dosije, Braće Nedića 29, Beograd, tel: 011/2422-298

www.dosije.rs

Printron

400 copies

Front-page illustration

Milan Konjović, Wheat 1939

ISSN 1451-5822

A standard one-dimensional barcode is positioned horizontally in the center. Below the barcode, the numbers "9 771451 582001" are printed vertically, corresponding to the barcode's data.